

SEVİL PİRİYEVA

A H İ S K A T Ü R K L Ə R İ

A Z Ə R B A Y C A N D A

(tarixi, sosial-mədəni həyatı)

Kitab 15 noyabr 1944-cü ildə Gürcüstandakı tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunmuş Ahıska türklərinin xatirəsinə ithaf olunur.

Elmi redaktoru: tarix elmləri doktoru, professor

Qəmərşah Cavadov

Rəyçilər:

filologiya elmləri doktoru, professor **Asif Hacı**

tarix elmləri namizədi, dosent **İsrafil Məmmədov**

filologiya elmləri doktoru **İsmayıl Kazımov**

coğrafiya elmləri namizədi, dosent **Loğman Nəsibli**

Sevil Piriyeva. Ahıska türkləri Azərbaycanda (tarixi, sosial-mədəni həyatı). Bakı, «Elm», 2005, 264 səh.

Monoqrafiyada qədim türk etnoslarından biri olan Ahıska türklərinin 1944-cü ildə öz tarixi Vətənləri olan və Gürcüstan SSR ərazisində yerləşən Ahıskadan Qazaxıstan və Orta Asiya respublikalarına sürgün edilməsindən, əhalinin bu ərazilərdə keçirdikləri sürgünlük həyatından, daha sonra onlara bəraət verilməsindən bəhs olunur. Lakin öz əzəli torpaqlarına qayıtmalarına icazə verilməməsi ilə əlaqədar olaraq əhalinin Azərbaycanda məskunlaşdırılması mərhələləri, ən nəhayət Azərbaycanda özlərinə yeni Vətən tapmaları, əhalinin həyat tərzini ilə yanaşı, onların öz tarixi torpaqlarına dönmələri uğrunda mübarizə aparmaları tədqiqatı cəlb edilmişdir. Əsərdən tarixçilər, politoloqlar, filosoflar, filoloqlar, etnoqraflar və türkoloqlar istifadə edə bilərlər.

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının 10 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür.

0503020907

655(07)-2005

Qrifi nəşr

© Elm, 2005

İSBN 5-8066-1684-1

Buğünkü dostumuz ve müttəfikimiz olan Sovyetlər Birliğı içərisində hər biri bir cümhuriyyət olacaq asıl türk kardeşlerimiz vardır. Bir gün gelecek hər biri birer bağımsız türk cümhuriyyəti olacaqdır. O zaman böyük Türkiyə Cümhuriyyəti bu kardeşlərimizə yardımçı olacaq və yol göstərecekdir.

Mustafa Kemal Atatürk

Ahıska türkləri artıq 50 ildir ki, öz yerlərindən didərgin düşmüşlər. Bu qədər vaxt keçməsinə, bir neçə nəsil meydana gəlməsinə baxmayaraq, onlar yenə də öz torpaqlarına qayıtmaq istəyirlər. Biz bu arzuların da yerinə yetməsinə tərəfdarıq, eyni zamanda o vaxtadan onları öz ölkəmizdə saxlamağa hazırıq.

Heydər Əliyev

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN	5
ÖN SÖZ	7
BİRİNCİ FƏSİL	
AHİSKA TÜRKLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMASI TARİXİ	10
İKİNCİ FƏSİL	
AHİSKA TÜRKLƏRİNİN MƏŞĞULİYYƏT FORMALARI	40
ÜÇÜNCÜ FƏSİL	
AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA AHIS- KA TÜRKLƏRİNİN YERİ	52
NƏTİCƏ	64
İNGİLİS DİLİNDƏ XÜLASƏ	67
İNFORMATORLARIN SİYAHISI	68
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76

Dünyanın siyasi-inzibati xəritəsində kiçik bir ərazisi ilə seçilən Azərbaycan adlı bir dövlət vardır. Özünün qədim tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyəti, həm də zəngin etnik tərkibi ilə məşhur olan bu dövlətdə əsrlər boyu müxtəlif dinli və etnik mənşəli xalqlar yaşayıb-yaratmışlar. Bu xalqlar sayca azlıq və çoxluq təşkil etmələrindən asılı olmayaraq, özlərinə Vətən saydıqları bu məmləkətdə daim dinc, əminamanlıq şəraitində yaşamışlar. Bunun bir səbəbi də bizə görə Azərbaycan adlı bu ölkənin çoxsaylı və aparıcı etnosu sayılan azərbaycanlıların bu ərazidə yaşayıb, sayca onlardan xeyli azlıq təşkil edən bütün xalqlarına doğma münasibət bəsləməsi burada yaşamalarının qayğısına qalması ilə izah edilməlidir. Elə bunların nəticəsidir ki, tarixən olduğu kimi, XIX-XX əsrlərdə və eləcə də yaşadığımız XXI əsrdə Azərbaycan özünün polietnikliyi-yəni qoynunda onlarla xalqları, milli azlıqları, etnik və etnoqrafik qrupları saxlaması ilə seçilir. Azərbaycan dünyada bəlkə də yeganə dövlətdir ki, onun ərazisində bu gün dünyada analogiyası, oxşarı olmayan xınalıqlar, buduqlar, udilər, hapıtlar, ceklər, qızırlar, yengiloylar və b. adlarla məlum olan etnoslar yaşayır. Həm də bu etnoslar sayca bir neçə mindən artıq olmayıb, Azərbaycanın bir və ya bir neçə kəndində yaşayırlar. Elə buna görə də XVII əsrdən bəri dünya elmi ictimaiyyəti bu xalqlarla maraqlanmağa başlamış, Azərbaycanın bu zəngin etnik tərkibə malik olması səbəblərini araşdıraraq elm üçün böyük irs qoyub getmişlər. Azərbaycanın zəngin etnik tərkibi tarixin XIX və XX əsrlərində də xeyli yeniliklərlə üzləşmişdir. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda alman, rus və erməni əhalisinin məskunlaşdırılmasına başlanmış və nəticə etibarı ilə onun ərazisində qeyri- aborigen etnoslara şamil olan yaşayış məskənləri yaranmışdır. Ayrı-ayrı xalqların Azərbaycana köç etməsi prosesinin XX əsrdə də davam etməsini görürük. XX əsrin 50-ci illərində müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrin nəticəsi olaraq Azərbaycanda qədim türk mənşəli soylarımızdan sayılan Ahıska türkləri yerləşdirilməyə başladı. Düz 60 il bundan əvvəl özlərinin əzəli ata-baba yurdları sayılan Gürcüstanın Ahıska mahalından Orta Asiya və Qazaxıstan çöllərinə sürgün edilən Ahıska türkləri XX əsrin 50-ci illərində bəraət alsalar da, lakin tarixi torpaqlarına qayıda bilmədilər. Belə bir tarixi şəraitdə ahıskalılar qanı bir, dini bir, adət-ənənəsi bir olan azərbaycanlılara, onların Azərbaycan adlı dövlətinə pənah gətirdilər. Azərbaycan hökumətinin qərarı və razılığı əsasında Orta Asiya və Qazaxıstanda sürgünlük həyatı keçirmiş ahıskalıların bir hissəsinin respublikanın Saatlı, Sabirabad, Quba və Xaçmaz rayonlarında məskunlaşmasına başlandı. Azərbaycanın adları çəkilən rayonlarında bu etnosa aid onlarla kəndlər salındı.

Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasının ikinci dövrü isə 1989-cu ilin yayında bu etnosa qarşı çevrilmiş Fərqanə hadisələri ilə bağlıdır. Faktiki olaraq mafiya qüvvələri tərəfindən dinc, zəhmətkeş ahıskalılara qarşı təşkil edilmiş bu soyqırımından sonra əhalinin burada da yaşaması qeyri mümkün oldu. Nəticə etibarı ilə güc-bəla özlərinə yaşayış şəraiti yaratmış əhali Orta Asiya və Qazaxıstandakı evlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bu dövrdə də onlar yenə qan-qardaşlarına pənah gətirib, Azərbaycana gəldilər. Beləliklə, XX əsrin sonunda respublikanın etnik xəritəsində Ahıska türklərinə məxsus yeni yaşayış məskənləri yaranmış oldu. Hazırda respublikada 100 mindən artıq Ahıska türkü yaşayıb-yaradır. Onların [6-7] hər biri Ahıska adlı əzəli torpaqlarına dönmək arzusu ilə yaşasa da, lakin Azərbaycanı özlərinə ikinci vətən sayır. Çünki onlar həm dövlət və həm də Azərbaycan xalqının qayğısı ilə təqdim olunmuşlar.

Hörmətli oxucular! Qədim tarixə malik olan Ahıska türkləri haqqında bu qısa icmalın verilməsi təsadüfi deyildir. Ona görə ki, haqqında söz açdığımız və gənc tədqiqatçı, Ahıskanın övladı, Vətən qeyrəti ilə yaşayan Sevil Piriyevanın növbəti əsəri məhz bu problemə, Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasına, onun ayrı-ayrı mərhələlərinə, əhalinin həyat-məişət məsələlərinin tarixi baxımdan araşdırılmasına həsr edilmişdir. Özü də bu sahədə ilk tədqiqat işidir. Azərbaycanda bu gün Ahıska türklərinin yaşadığını və onların məskunlaşmalarından 50 ilə yaxın bir dövr keçdiyini nəzərə alsaq, S. Piriyevanın təqdim etdiyi monoqrafiya müstəsna olaraq, tarixi ədəbiyyatımızda bu etnosla bağlı hələlik heç bir elmi əsərimiz yoxdur. Elə buna görə də təqdim edilən əsəri bu sahədə atılan ilk addım sayı bilərik.

Haqqında söz açdığımız əsərin digər müsbət cəhəti isə Ahıska türklərinin 1944-cü il noyabr ayında öz tarixi torpaqlarından sürgün edilmələrinin 60 illik bir dövrə düşməsi ilə əlaqədardır. Bu faktın özü təqdim edilən monoqrafiyanın tarixiliklə yanaşı, həm də siyasi əhəmiyyət daşıdığını təsdiq edir. Doğrudur, əsərin müəllifi S. Piriyeva Ahıskanı görməmiş, bu ulu yurdun minlərlə üzvü kimi o da sürgün olunmuş Qazaxıstanda dünyaya göz açmışdır. Atası, anası, qohumları ilə sürgünlük həyatını keçirən, onun hər gün minbir əzabına dözən digər ahıskalılar kimi kitabın müəllifi də daim Ahıska-Vətən həsrəti ilə yaşamışdır. Lakin tarixin yazılmamış qeyri-qanunları, dövlətlərin xalqlara qarşı məkrli siyasəti nəticəsində sürgün olunmuş bütün [7-8] ahıskalılar kimi Piriyevlər ailəsi də bu torpağa buraxılmamışlar. Buna baxmayaraq Vətəni Ahıskaya, onun elinə-obasına olan övlad məhəbbəti Azərbaycana gəlib, burada məskunlaşdıqdan sonra da Piriyevlər ailəsini və onun kiçik bir üzvü olan Sevilə də rahat buraxmamışdır. Mənsub olduğu xalqı, onun sürgünlük taleyi, keçirdiyi minbir əzabı gec də olsa bəyan etmək üçün qələmini süngüyə çevirib, xalqı haqqında bir əsər yazmağı qərarlaşdırmış oldu. Deməli, oxuculara təqdim edilən əsər əslində təkcə ahıskalıların deyil, eləcə də bu xalqın üzvü sayılan Sevil Piriyevanın sürgünlük həyatının sanki bir gündəliyidir.

Bizə görə monoqrafiyanın tarixşünaslıq baxımından bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, S. Piriyeva burada uzun illərdən bəri gürcü tarixçiləri tərəfindən bu xalqı öz adı ilə deyil, «gürcü müsəlmanları» və ya «Mesxilər // mesxetilər» kimi qeyri elmi adlarla adlandıranlara elmi cavab verməsidir. Bütün deyilənlər nəzərə alınsa S. Piriyevanın «Ahıska türkləri Azərbaycanda» adlı əsərini vacib, öyrənilməsinə xüsusi ehtiyac duyulan, ən nəhayət, müasirlik baxımından aktual bir problemin araşdırılmasına həsr edildiyini qeyd edə bilərik.

Onu da qeyd edək ki, müəllif Ahıska türkləri ilə bağlı rus, türk və eləcə də Azərbaycan dilində çap olunmuş ədəbiyyatla tanışdır. Əsərin istər girişində və istərsə də ayrı-ayrı fəsillərində onlardan həm bəhrələnmiş, həm də onlara öz elmi münasibətini bildirmişdir.

Monoqrafiyanın birinci fəsli «Ahıska türkləri və onların Azərbaycanda məskunlaşması tarixindən» adlanır. Bir-birini tamamlayan və üç paragrafdan ibarət olan bu fəsildə müəllif Ahıskanın Gürcüstan ərazisində yerləşməsi, onun tarixi ərazisi, təbii coğrafi şəraiti haqqında qısa məlumat verərək, daha sonra ahıskalıların Azərbaycanda [8-9] məskunlaşmasının ilkin mərhələsi və 1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasının ikinci mərhələsi tarixi faktların dili ilə tədqiqatə cəlb edilmişdir. Müəllif yazır ki, SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1957-ci ilin oktyabrın 31-də Ahıska türklərinin 1944-cü il noyabrında sürgün edilməsinin qeyri-qanuni olması haqqında fərman verdi. Elə bu dövrdən etibarən Ahıska camaatı Gürcüstana dönmək istəsə də, onlara buna razılıq verilmədi. Beləliklə, ahıskalıların ancaq Azərbaycanda yerləşdirilməsi mümkün oldu.

Nəticə etibarilə 1958-ci ilin sentyabrından Ahıska türklərinin Azərbaycana ilk dəstəsi gəlməyə başladı. Monoqrafiyada etnosun ilk yaşayış məskənlərinin Saatlı, Sabirabad, Quba, Xaçmaz rayonlarında yaradılması qeyd edilir. Daha sonra müəllif 1989-cu il Fərqanə hadisələri, onu doğuran səbəblər və ahıskalıların soyqırımı ilə əlaqədar olan məsələlərdən bəhs edib, əhalinin yenidən Azərbaycana köç etməsi, bir neçə il ərzində respublikanın 46 rayonunda məskunlaşması tarixi ardıcılıqla araşdırılır.

Monoqrafiyanın ikinci fəsli «Ahıska türklərinin Azərbaycanda məşğuliyyət formaları» adlanır. Burada Azərbaycanda məskunlaşmış ahıskalıların respublikanın ayrı-ayrı rayonlarında əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq, pambıqçılıq, maldarlıq və digər təsərrüfat sahələri ilə məşğul olması, bu sahədə əhalinin müvəffəqiyyətləri, müxtəlif rayonlarda təsərrüfat qabaqcıllarının yetişməsi kimi faktlardan söz açılır. Ahıska türklərinin Azərbaycan təsərrüfat həyatına gətirdikləri yeniliklərdən bəhs edilir.

Əsərin üçüncü fəsli «Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Ahıska türklərinin yeri» adlanır. Burada ahıskalıların maddi və mədəni həyatı, onların həyat tərz, keçinəcəyi, etnosa məxsus ənənələr tarixi aspektdə öyrənilir. [9-10]

Əsərlə tanışlıq göstərir ki, ahıskalıların Azərbaycanla, onun xalqı ilə daha geniş və qədim əlaqələri olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli ziyalıları ilə Ahıskanın adlı-sanlı insanları təmasda olmuşdur. XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin müxtəlif dövrlərində ahıskalıların tanınmış ziyalı övladları Ömər Faiq Nemanzadə, Əhmədbəy Pepinov, Fürgət xanım Xocazadə, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Hədiyyə xanım Məmmədzadə, professor Fuad Əfəndiyev, professor Əbdürrəhman Güləhmədov, Professor Xalid Güləhmədov, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları Mövlüd Bayraqdarov, Abuzər Bayraqdarov, Azərbaycan Respublikasının Əməkdar artisti Sevdə Əhməd qızı Neyman-Zadə, Azərbaycanda yaşayıb yaratsalar da, daim öz vətənləri Ahıskaya dönmək uğrunda mübarizə aparan Ənvər Odabaşev, Yusif Sərvərov və başqaları da, Ahıska torpağının övladları olmaqla yanaşı, eləcə də Azərbaycanı özlərinin vətəni saymış, respublikanın ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında yaxından iştirak edərək, özlərinin həm də Azərbaycan torpağının yetirmələri olduqlarını hərtərəfli sübut etmişlər. Fəslin ikinci paragrafı «Ahıska türklərinin vətənə dönmək uğrunda mübarizəsi tarixindən» adlanır. Müəllif yazır ki, Ahıska türkləri Azərbaycanda doğma olduqlarını yaxşı başa düşürlər. Lakin Vətən həsrəti onları həmişə narahat edir. Onlar uzun illərdən bəri Ahıskaya dönmək uğrunda mübarizə aparır, öz hüquqlarının bərpa olunmasına çalışırlar. Monoqrafiyada bununla bağlı yaradılmış müxtəlif cəmiyyətlər, onların vətənə dönmək sahəsində gördükləri tədbirlər şərh edilmişdir.

Monoqrafiyanın nəticəsində problemin araşdırılmasından irəli gələn məsələlərə yekun vurulmuş, tədqiqatın Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə qələmə alındığı və elmi yeniliyi bir daha açıqlanmışdır. [10-11]

Nəticə etibarilə deyək ki, Sevil Piriyevanın elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi əsəri təkcə alimlərimiz üçün deyil, eləcə də tarixən min əzablara duçar edilib, bu gün Azərbaycanda yaşayıb-yaradan minlərlə ahıskalıları müəllif hədiyyəsidir.

Müəllifə xalqının tədqiqi və araşdırılması yolunda uğurlar arzusunu ilə.

Tarix elmləri doktoru, professor Q.C.Cavadov

ÖN SÖZ

Postsovet məkanında millətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi ciddi problem olaraq qalır. Deportasiya olunmuş xalqların 80-ci illərin sonunda yeni faciələrlə üzləşməsi nəinki nəsillərin yaddaşından silinməmiş, əksinə xalqların həyatına və düşüncəsinə vurduğu sosial-mənəvi ziyanın nəticələri ilə hələ də özünü göstərməkdədir. Belə tarixi ədalətsizliklərlə üzləşən xalqlardan biri də Ahıska türkləridir. Xalqın böyük əksəriyyəti qaçqınlıq və sürgün həyatını yaşamağı öyrənmiş, keçmiş İttifaqın müxtəlif ərazilərinə səpələnərək dağınıq halda yaşamaq məcburiyyətində qalmışdır. Sonrakı illərdə də ahıskalıların Gürcüstandakı tarixi vətənlərinə Ahıskaya-qayıtmaları mümkün olmamış, əksinə, sanki həlledilməz problemə çevrilmişdir. Tarixşünaslıqda Ahıska türklərinin bu mürəkkəb vəziyyəti, sürgünlük həyatı elmi baxımdan öyrənilmədiyindən, müasir tədqiqatlarda həmin problemin düzgün və dəqiqliyi ilə tədqiq olunması tarix elminin vacib məsələlərindən sayıla bilər. Problemin gec də olsa tədqiqini aktuallaşdıran mühüm amillərdən biri məhz budur.

Tarixi təcrübə göstərir ki, saf milli ideyalı, milli ayrışdırıcıya yol verməyən millətçiliklə, antihumanist təbiətli, milli müstəsnalığa üstünlük verən millətçilik arasında köklü fərq vardır. Bu fərqi dərk edilməsi tarix qarşısında heç bir günahları olmayan azsaylı xalqların milli-azadlıq hərəkatına qoşulmasının əsl sosial mahiyyətinin açılmasına kömək edir. Məsələn, müstəmləkəçi ideoloqların millətçiliyi həmişə mənfur və cinayətkar ideologiya olmuşdur. Böyük rus şovinist millətçiliyi şəraitində yaşamış xalqlar bu gün də imperiya əsarətinin nə olduğunu yaxşı dərk edir-[12-13]lər. Millətçilik deyərkən, hər şeydən əvvəl siyasi rejimin ayrı-ayrı xalqların milli-mədəni dəyərlərini eroziyaya uğradan totalitar ideologiyadan söhbət gedir. Bu rejimdə yaşayan xalqlar hiss etmişlər ki, milli ləyaqətlə milli zülm bir araya sığan keyfiyyətlər deyil. Məhz buna görə də totalitar sistemdə xalqın öz mənlilik şüurunu dərk etmək yolunda atılan hər bir addım millətçilik kimi qəbul edilirdi. Bu baxımdan, iki dəfə deportasiyaya məruz qalmış Ahıska türklərinin pozulmuş hüquqlarının bərpası ilə bağlı siyasi-mədəni problemlərinin hərtərəfli həlli olduqca vacib məsələdir. Bunun üçün bu xalqın deportasiya həyatını və onun ayrılmaz hissəsi olan mədəniyyətini dərinlən öyrənmək lazımdır.

Qeyd edək ki, Qafqazın qədim etnoslarından biri olsa da, Ahıska türklərinin tarixi, mənşəyi və eləcə də iqtisadi təsərrüfat həyatı indiyədək əhatəli şəkildə öyrənilməmişdir. Əslində, biz də bu problemin hamısının əhatəli tədqiqini qarşımaza məqsəd qoymamışıq. Çünki xatırladığımız problemin hər biri ayrıca monoqrafiyanın tədqiqat obyektidir. Lakin bunu da etiraf etməliyik ki, tarixi ədəbiyyatda Ahıska türkləri, onların mənşəyi, məskunlaşması haqqında bir-birinə zidd fikirlər mövcuddur. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, gürcü alimləri ahıskalıları müstəgil dilə, mədəniyyətə, etnik psixologiyaya məxsus xalq saymır, onları İslam dinini qəbul etmiş «müsəlman gürcüləri», yerləşmə-coğrafi baxımdan isə mesxetilər, Mesxeti gürcüləri adlandırırlar. Təəssüf ki, gürcü alimlərinin əsası olmayan bu konsepsiyası XX əsrin sonlarında bir sıra rus alimlərinin elmi məqalələrində də özünə yer tapmışdır. Belə ki, Ahıska türkləri haqqında bir neçə məqalə müəllifi sayılan E.X.Paneş və E.B.Yermolov ahıskalıları bir xalq kimi öz adları ilə deyil, «mesxeti türkləri» kimi adlandır-[13-14]maqla öz gürcü həmkarlarından geri qalmaqda davam etmişlər.

Doğrudur, ayrı-ayrı monoqrafik-tədqiqat əsərlərində ahıskalıların tarixi problemlərinə toxunulmuşdur. Ahıska türklərinə həsr olunmuş bu məqalələrdə nə Orta Asiya ərazilərində keçirdikləri sürgünlük həyatı, nə də XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq indiyədək Azərbaycanda məskunlaşması tarixi öz əksini tapmamışdır.

Bununla yanaşı, Ahıska türklərinin tarixi, sürgünlük həyatının müxtəlif sahələri mənşəcə Ahıska türkləri olan bəzi müəlliflərin məqalələrində və əsərlərində də özünə yer tapmışdır. Bu baxımdan, Azərbaycanda yaşayıb-yaradan Tahircan Kukulovun «Ahıska türklərinin tarixinə bir nəzər», (Bakı. 1999), adlı əsərini qeyd etməliyik. Belə ki, tarixçi T. Kukulov qarşıya qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün bir çox müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmişdir. O, yazır ki, «əlverişli coğrafi şəraitə, zəngin floraya, faunaya, mülayim iqlimə malik olan Ahıska yer kürəsində ibtidai insanların formalaşdığı ərazilər sırasına daxildir». Şübhəsiz ki, belə əlverişli təbii şərait xalqın mədəniyyətinin inkişafı üçün çox yararlı olmuşdur. Məlumdur ki, xalqın dili onun milli mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Ahıskalıların danışdığı dilin türk dilləri qrupuna daxil olması danılmaz həqiqətdir. Lakin onlar gürcü, son zamanlar isə guya türkləşmiş gürcülər adlandırılır-lar. Həmin müəllif yazır: «Bəzi gürcü tədqiqatçıları (başda Quram Mamuliyə olmaqla) çeynənmiş konsepsiya ilə silahlanaraq, xalqımızı gürcü dilli əhəlidən-gürcülərdən dönmə olduqları kimi əsassız fikri tariximizə şamil etməyə çalışırlar». [14-15]

Deportasiya olunmuş xalqın mədəniyyətinin qorunması onun ictimai təşkilatlanması ilə sıx bağlıdır. Ahıska türklərinin mədəniyyətini tədqiq edən müəlliflərdən biri prof. Asif Hacı «Qəribəm bu vətəndə» əsərində bu problemin araşdırılmasına mühüm yer vermişdir. O, yazır ki, XX əsrin 60-cı illərində ahıskalıların vətənə dönmə uğrunda məşğul olan xüsusi təşkilat-Türklərin Vətənə Qaytarılması üzrə Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi (TVQMTK) yaranır. Müəllif Ahıska xalqının tarixi keçmişinə və mədəni irsinə aydınlıq gətirərək Səfəvilər dövründə ahıskalıların tarixi mədəni vəziyyətini geniş açıqlayır. XVI-XVIII yüzillikdə Osmanlı-Rusiya münasibətləri zamanı ahıskalıların müharibədə göstərdikləri qəhrəmanlığı təsvir edir, Ahıska meydan müharibəsinə xüsusi yer ayırır. Müəllif bütün bu hadisələrin gedişində onların öz tarixi dəyərlərinə sadıq qaldığını obyektiv olaraq açıqlayır. Önemli cəhət budur ki, müəllif ahıskalıların tarix boyu öz milli varlıqlarının

özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamasını, bu xalqın folklorunun nümunəsində göstərir. Adı çəkilən əsərində tədqiqatçı xalqın maddi mədəniyyəti, mənəviyyəti, xalq sənəti kimi məsələləri araşdırmış, qədim tarixi qaynaqlarını təhlil etmişdir.

Lakin ahıskalıların mədəniyyətinin qorunub saxlanmasının tərəfdarı olan tədqiqatçı N. F. Buqayın xalqın tarixi vətəninə qayıtması uğrunda mübarizəsini işıqlandırması sahəsində xidməti qeyd edilməlidir. Tədqiqatçının «Mesxeti türkləri: reabilitasiyaya aparan uzun yol» əsəri SSRİ-də milli siyasətin tənqidinə yönəlmişdir. O, yazır ki, hələ XX əsrin 30-cu illərində dünyada, Avropada, Şərqdə siyasi vəziyyətin dəyişməsi, SSRİ-nin də milli durumuna təsir etmişdir. Bu təsir müxtəlif cür özünü göstərmişdir. [15-16] Bir qayda olaraq, bu təsir hər sahədə olduğu kimi, o cümlədən milli münasibətlər sahəsində də sərt tədbirlərlə müşayiət olunmuşdur. Belə ki, burada xalqlar «etibarlı» və «etibarsız» kateqoriyalara bölünür, guya müharibə ərafəsində «etibarsız» xalqların düşməinə satılacağı barədə çirkin şayiələr yayılaraq onların sürgün planları hazırlanırdı.

N. F. Buqayın adını çəkdiyimiz məqaləsinin problemimiz baxımından bir məziyyəti də ondadır ki, burada Gürcüstandan deportasiya olunmuş xalqların, o cümlədən Ahıska türklərinin sürgün edilməsinin mərhələlərini tarixi ardıcılıqla əks etdirən rəsmi dövlət sənədləri toplanmışdır. Əsərdə hər bir sənədin tarixi, onun icrası, həmçinin onların saxlandığı arxivlər göstərilir. Burada özünəməxsus yer tutmuş «Xatirələr» hissəsi ahıskalıların 1944-cü ildə sürgün edilməsinə, 1989-cu il Fərqanə hadisələrinin baş verməsinə baxmayaraq xalqın öz mədəni-məişət dəyərlərini qoruyub saxlaması barədə oxucularda obyektiv təsəvvür yaradır.

Son vaxtlarda Azərbaycanın başqa azsaylı xalqları ilə yanaşı, ahıskalıların da tarixinin, mədəni-ictimai həyatının öyrənilməsində irəliləyişlər hiss olunmaqdadır. Bu baxımdan tarix elmləri namizədi A. Yunusovun «Mesxeti türkləri: iki dəfə deportasiya edilmiş xalq», (Bakı, 2000), adlı əsəri qeyd edilməlidir. Doğrudur, A. Yunusov da gürcü tədqiqatçıları kimi, etnosu Ahıska türkü deyil, Mesxeti türkləri adlandırmışdır. Əsərdə etnosun orta əsrlərdən başlamış XX əsrin müxtəlif dövrlərində keçirdiyi həyat yolu ancaq Mesxeti türklərinin adı ilə təhlil edilmişdir. O cümlədən kitabda «Mesxeti türkləri Osmanlılar dövründə», «Rusiya imperiyası tərkibində», «Orta Asiya və Qazaxıstanda», «Gürcüstan və Azərbaycanda» başlıqları ilə araşdırılmışdır. Başqa sözlə, əslində ahıskalılara, onların tarixi [16-17]xinin müxtəlif dövrlərinə həsr edilən əsərdə, etnosun tarixi adı saxtalaşdırılmış, bir yerdə də olsa onların ahıskalıları olduğu xatırlanmamışdır. Hətta Azərbaycanı özlərinə ikinci vətən seçən ahıskalıları da müəllif tərəfindən yanlış olaraq «mesxeti türkləri» kimi qeyd edilmişdir. Halbuki, burada yaşayan əhali heç vaxt özünü mesxeti türkü deyil, öz adı ilə Ahıska türkü və ya ahıskalı adlandırmış və bu gün də belə adlandırır.

Əsərin yazılmasında biz eləcə də Ahıska türklərinin tarixinə həsr olunmuş türk tədqiqatçılarının əsərlərindən də bəhrələnməmişik. Xüsusilə professor Kırzioğlu M. Fahrettinin «Kars tarixi» (İstanbul, 1953) adlı əsərində Ahıskanın tarixi araşdırılır, 1828-ci il rus-türk müharibəsi nəticəsində Rusiyanın əsarətinə düşməsi açıqlanır.

Professor Yunus Zeyrəkin «Ahıska bölgəsi və Ahıska türkləri» (Ankara, 2001) adlı əsərində Ahıskanın tarixi, coğrafi mövgeyi, ahıskalı milli qəhrəmanlar haqında geniş məlumat verilmişdir. Həmçinin bölgənin tarixi keçmişi ilə yanaşı, ahıskalıların mədəniyyətinin inkişafı barədə geniş məlumat verilir. Bu xalqın mədəni dəyərlərinin müxtəlif tarixi mərhələlərdə özünəməxsusluğunun saxlanması xüsusi vurğulanır. Bununla yanaşı, Rasim Bayraqdarın «21Yüzyılda insanlıq dramı» (İzmir, 1999) əsərində Ahıska türklərinin 1944-cü ildə sürgün olunmaları və s. kimi problemlərə münasibət bildirilir. Müəllifin «Ahıska-Çıldır bəylərbəyliyi» (İstanbul, 2000) əsərindəki maraqlı bir cəhət Ahıskanın görkəmli şəxsiyyətlərindən geniş məlumat verməsidir.

Ümumiyyətlə, Ahıska türklərinin əzəli torpaqları sayılan Gürcüstandan sürgün edilməsi mədəni həyatında dərin iz buraxmışdır və tədqiqatçılar bu prosesini obyektiv təhlil etməyə cəhd göstərmişlər. Bu baxımdan, Maks [17-18] Lurye və Petr Studenikinin Fərqanə hadisələrində Ahıska türklərinin düşər olduğu faciəli anlarından bəhs edən kitabı maraqlıdır. Müəlliflər milli məsələnin sivilizasiyalı yolla həllində acizlik göstərən dövlət strukturlarını tənqid edərək yazırlar: «Fərqanənin ibrət dərsləri unudulmamalıdır. Baş verənlər bir daha təkrar olunmamalıdır».

Göründüyü kimi, adları çəkilən ədəbiyyatlarda az da olsa, Ahıska türklərinin bir sıra problemlərinə toxunulmuşdur. Lakin tədqiq edilən mövzu ümumilikdə Ahıska türklərinə deyil, məhz onların Azərbaycanda məskunlaşması və əhalinin burada sosial-mədəni həyatı problemlərinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Bizim araşdırmamız Ahıska türklərinin Azərbaycanda yerləşməsi və əhalinin sosial-mədəni, iqtisadi həyatının araşdırılmasına həsr edilmiş ilk tədqiqat işidir.

Bu gün milli məsələ və azsaylı xalqların problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların demək olar ki, hamısı Ahıska türklərinin deportasiya olunması ilə yanaşı, həm də bu xalqın öz mədəni ənənələrini qoruyub saxlamasını qeyd edirlər.

Lakin təəssüf ki, ən sanballı tədqiqatlarda belə, tarixi həqiqətlərin təhrifi ilə rastlaşırıq. Tədqiqatçılar haqqında söhbət gedən xalqı mesxeti türkləri, onların yaşadığı tarixi ərazini isə-Ahıskanın adı ilə deyil, Mesxetiya adlandırırlar ki, bu da tamamilə tarixi-faktoloji baxımdan səhvdir. Düşündürücü hal budur ki, gürcü tarixçilərinin qərəzli fikirlərini digər tarixçilər də heç bir obyektiv tarixi faktlara əsaslanmadan eynilə təkrar

edirlər. Ahıskalılardan tarixi irsi ilə bağlı qaynaqlarla tanışlığı olmayan bəzi müəlliflər bir həqiqəti dərk etmək istəməzlər ki, gürcü tarixçiləri ahıskalıları Mesxeti türkləri kimi təqdim etməklə, təkcə bu xalqın keçmişini, mənşəyini təhrif etmir, bu tarixi saxtakarlıq [18-19] faktından daha məkrli millətçilik niyyətlərini həyata keçirmək üçün istifadə edirlər. Belə ki, xalqların milli hisslərinə və ləyaqətinə hörmət etməklə bağlı bir sıra beynəlxalq sənədlərə imza atmış Gürcüstanın bəzi rəsmi dairələri ahıskalıların yalnız gürcü fəmiliasını qəbul edəcəkləri təqdirdə tarixi vətənlərinə dönməsinə icazə verəcəklərini bildirirlər. Deportasiya və sürgünlük həyatı xalqların, o cümlədən Ahıska türklərinin tarixi taleyində, həyatında nəinki ağır iz buraxmış, habelə spesifik mədəniyyətə malik xalqları ən ağır şəraitdə belə özlərini, mədəniyyətlərini unutmamaya sövq etmiş, möhkəmləndirmiş, yaşamaq əzmini bir daha artırmışdır.

BİRİNCİ FƏSİL

AHISKA TÜRKLERİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCANDA MƏSKUNLAŞMASI TARİXİ

1.1 Ahıska türklərinin etnosiyasi və etnocoğrafi tarixi

Dünya xəritəsində yerindən, yurdundan didərgin salınmış bir sıra xalqlar var. Onlardan biri də Ahıska türkləridir. Bu gün böyük məşəqqətlər içərisində yaşayan bu xalqlardan biri kimi bəşər mədəniyyətinə böyük töhvələr verib. Zaman elə gətirib ki, XX yüzillikdə ağır məhrumiyyətlərlə qarşılaşıb. Bir neçə dəfə deportasiyaya məruz qalıb. Heç şübhəsiz, deportasiya ilə üzləşən xalqın mədəniyyətinin, varlığının itkiləri, faciəsi başlayır. Ahıska türkləri bu ağrıların içərisində özünü qoruya bilib. Vətən, yurd sevgisi ilə yaşayıb, ona dönmək ümidi ilə ömür-gün keçirib. Sözüün həqiqi mənasında bu həsrəti yaşayıb. Ancaq hər dəfə daha ağır olanlarla qarşılaşıb. Bir deportasiya digərini əvəzləyib. Lakin bütün olanlara, olacaqlara baxmayaraq, xalq varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlaya bilib. Nəinki qoruyub saxlayıb, baş verənləri, bütövlükdə dərini dünyaya hayqırıb. Bu gün də bu səs, bu haray dünyaya yayılır. Ancaq hələ bu harayın qarşısında susulur. Mərd, cəsur Ahıska övladları isə yorulmadan vətənə, yurda dönmək savaşındadır. Belə bir xalqın tarixini, mədəniyyətini araşdırmaq özü savab işdir. Etnogenlərinin, etnocoğrafi həyatının araşdırılması da bu işlərin sırasında. [20-21]

Ahıska bölgəsi təbii şərait baxımından dağlıq, dağətəyi və düzən zonalardan ibarətdir. Bu ərazi uca dağları, sıx meşələri, məhsuldar torpaqları və ucsuz-bucaqsız vadiləri ilə maraq doğurur. Ahıska və Cavaxet sıra dağları Ahıskanın ən hündür və geniş dağ silsiləsidir. Bunlar Qafqaz sıra dağlarına söykənir. Ahıska dağının dəniz səviyyəsindən orta yüksəkliyi 2850 metr olub, uzunluğu 150 km-ə çatır. Cavaxet silsiləsinin orta yüksəkliyi isə 3300 metr, uzunluğu isə 50 km-dir. Öz mənbəyini başı qarlı dağlardan götürən Kür, Çorox, Poshof çayları bu mahalda qovuşaraq dağətəyi və düzən ərazilərdən keçib Xəzər dənizinə tökülür. Qədim türk yurdu olan Ahıska bol suları və hündür şlalələri ilə göz oxşayır. Çayların suyundan əsasən əkinçilikdə istifadə olunur. Təsərrüfatın inkişafı üçün düzən ərazilərdə suvarma kanalları çəkilib istifadəyə verilmişdir. Ahıska bölgəsinin dağlardan aşağıdakı əraziləri yaşıl meşələrlə əhatə olunub. Meşələri əsasən şam, palıd, vələs və digər müxtəlif meyvə ağacları ilə zəngindir.

Qafqazın ümumi təbiətinə uyğun olaraq, Ahıska bölgəsinin iqlim şəraiti şaquli istiqamətdə dəyişir. Tarixən bu ərazilərdə məskunlaşmış xalqlar özlərinə məxsus əlamətləri ilə fərqlənir.

Vətənə, torpağa bağlılıq ahıskalıların etnosiyasi həyatının ən mühüm əlamətlərindən sayılır. Onların etnosiyasi tarixi bir istiqamətdə etnotoponimlərində öz əksini tapıb. Hundun, Əcərə, Salbuz, Qanlı, Fındıqlı, Abioğlu, Persat dağları, Zediban, Hamzula, Qarasu meşələri, Persat, Qaxqılın, Sarıqaze, Uravel yaylaları, Piri bulağı və digər yer adlarının hamısı türk mənşəlidir. Həmin toponimlərdə xalqın mentalitetinə xas olan azadlıq, saflıq, gözəllik kimi keyfiyyətlər həkk olunub. Ahıska türklərinin etnosiyasi və [21-22] etnocoğrafi tarixini müxtəlif dövrlər üzrə təsnif etmək mümkündür.

Türk xalqının bir qovmü olaraq ahıskalıların etnomədəni dəyərləri, adət-ənənələri, insan və yer adları müxtəlif bədii nümunələrdə, kitabələrdə, türkün anlayışı hesab edilən «Kitabi-Dədə Qorqud», «Bilqamıs», «Manas», «Oğuz Kağan», «Şah qızı» kimi dastanlarda əksini tapıb. Alp-ərənlərinin mərd, mübariz xarakteri, vətən eşqi, yurd sevgisi ahıskalılar üçün tarixi nümunə olub. Həmin dastanlarda qəhrəmanların dünyaya gəlişi, azadlıq uğrunda mübarizəsi, vətənpərvərliyi dostla dost, düşməne qənim olması və s. amillər ümumtürk adət-ənənəsinə mənsubluğun nişanələridir.

Ahıska türklərinin mədəniyyəti ümumtürk mədəniyyətin bir hissəsidir. Bununla belə, «onların maddi mədəniyyətlərində güclü etnosun təsiri də duyulur» deyən tədqiqatçılar bəzən son dərəcədə ifrata varırlar. Olsa-olsa burada onun işlərini görmək mümkündür (185, 28 s.). Dini etiqadlarına görə İslam dininə mənsub olan Ahıska türkləri bəzi müəlliflərin fikrincə, Altay dil ailəsinin Oğuz qrupuna mənsub türk xalqlarının dilində danışmırlar (205, 16 s.).

Qənaətini də birmənalı qarşılamaq olmur. Nədənsə, reallıqlar süni dolaşdırma məqsədinə xidmət edir. Gürcüstanın cənub-qərbində yerləşən Ahıska bölgəsi bu gün respublikanın inzibati-ərazi bölgüsündə «Mesxetiya» adlanır. Bu xalqın etnocoğrafi tarixi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onların bir qrupunda xüsusi olaraq vurğulanır ki, bu ərazidə qədim türklərin ulu əcdadları sayılan "Buntürk" tayfası yaşamışdır. Məlumdur ki, Ahıska bölgəsi XIX əsrə qədər Osmanlı imperiyasının tərkibində olmuşdur. Osmanlı qoşunları geri çəkildikdə (1918-ci il) Ömər Faiq Ahıska ordusu qarşısında çıxış edərək demişdir: [22-23] «Bir az müddətdə osmanlılar torpağımızdan köç etmişlər. Biz torpaqlarımızı gürcü və ermənilərə verməmək üçün müdafiə hazırlıqlarına başlamalıyıq» (30, 65 s.). Böyük Türk oğlunun dediyi bu sözlər həmin zamandakı

reallıqları əks etdirir. Ancaq təəssüf ki, son dərəcə uzaggörənliklə deyilmiş bu duyum düşməyə sipər ola bilmədi. Xalq fəlakətlərlə üzləşdi.

Tarixi hadisələr məcrasında bu xalqların etnik tarixində müxtəlif proseslər baş verib. Belə ki, orta çağlarda yerli türklərin yaşadıkları Ahıska bölgəsinə Osmanlı türklərinin miqrasiyası başlayır. Onların bir hissəsi yerli türklərlə qaynayıb qarışır. Həmin dövrdə burada yaşayan gürcülərin bir hissəsi könüllü olaraq türk dilini, İslam dinini qəbul edərək etnodini assimilyasiyaya uğramışlar. Onu da qeyd etmək ki, orta əsrlərdə Ahıska bölgəsində əhalinin barmaqla sayılacaq hissəsini gürcülər təşkil edirdilər. Bütün bunlar orta əsrlərdə yerli türklərin etnik strukturuna müəyyən təsirlər göstərmişdir. Türklərin etnocoğrafi mənşəyi haqqında bu mülahizələri qafqazşünas L. Zaurski də təsdiqləmişdir **(176, s. 10)**. Lakin gürcü tarixçiləri və etnoqrafları Ahıska türklərinin bu ərazidə yaşaması faktını inkar edir, onların gürcü mənşəli olması barədə heç bir əsası olmayan məlumatlar yayırlar. Belə ki, guya ahıskalılar müstəgil xalq deyil, mesxlərdir. Mesxlər isə gürcülərin etnik qruplarından biri sayılır. Elmlikdən uzaq olan bu fikrə istinad etməklə, gürcü tarixçilərinin bir qismi əslində türklərin həmin ərazinin aborigen əhalisi olması faktını inkar etməyə cəhd göstərirlər. Rusiya imperiyasının rəsmi sənədlərində isə ahıskalılar həm də «tatar» kimi qeyd edilib. Halbuki, xalq özünü Ahıskanın ən qədim yerli sakinləri-yəni türk saymışdır. **[23-24]**

Antik dövr tarixçiləri iddia edirlər ki, İberiya (Gürcüstan) ərazisində Kür, Araz boyunda müxtəlif türk mənşəli tayfa birləşmələri hələ gədim dövrlərdən yerli sakinlərlə konsolidasiya prosesində məskunlaşmışlar. Məsələn, tarixşünas K.V.Trever tarixi araşdırmalarında Ahıska, Ahıləkək, Borçalı və digər ərazilərdə türklərin antik dövrlərdən məskunlaşmasını qeyd edir **(218, s.130)**. Səlcuq sultanı Alp Arslan 1064-cü ildə Qafqazın Ahıska, Adıgün, Aspinza (Əspincə), Ahıləkək, Boqdanovka (Hocabəy) bölgələrinə yürüş etmişdir. Bu yürüşün bir sıra səbəbləri vardı. Ən birincisi pərakəndə şəkildə olan bu türk qövmlərini bir bayraq altında birləşdirmək idi. İkincisi ərazinin son dərəcədə hərbi və iqtisadi baxımdan əlverişli olması ilə bağlı idi. Bu hələ birinci minilliyin başlanğıcında gedən proses idi. «Lakin o zamanadək azərbaycanlılar da orada yaşayıb yaradırdılar» **(190, s. 85)**. Ayrı-ayrı türk tayfalarının burada məskunlaşmasının tarixini mənbələr çox əski zamanlara aparıb çıxarır. Böyük türk hökmdarlarının müxtəlif çağlarda bu ərazilərə səfərini isə bir türk oğlunun digər türk oğlunun yurduna gəlişi kimi başa düşmək doğru olar.

«Bizim eradan əvvəl Ahıska, Aspinza (Əspincə), Adıgün, Batum, Suxum ərazilərində türk mənşəli tayfalar yaşamışlar» **(75, s. 24)**. Bu faktlara bir çox tədqiqatçıların əsərlərində rast gəlinir. «Səlcuqlar tarixi və türk islam mədəniyyəti» adında yazılan əsərlərdə bu faktlar xüsusi olaraq vurğulanır. Amillər bu regionun tarixi məişəti ilə bağlı öləri də olsa müəyyən qeydlər vermişlər. Bu isə dolaşlıqlı (düşünölmüş dolaşlıqlı) aradan qaldırmaq üçün xeyli yardımçı olur. Tarixi-statistik sənədlərdən də məlum olduğı kimi, 1829-cu ilədək bölgədə türklərdən və gürcülərdən başqa qeyri xalqlar yaşamırdı. Rusiya ilə **[24-25]** Türkiyə arasında bağlanan Ədirnə sülh müqaviləsi (1829-cu il) nəticəsində bölgəyə müxtəlif regionlardan ermənilərin miqrasiyası başlanır. Hakim milətçilik ideyasına xidmət edən imperiyanın strukturları minlərlə türk ailələrini sıxışdıraraq, onları Türkiyəyə köçməyə məcbur edirdi. Beləliklə, dövlət strukturları Rusiyanın cənub sərhədlərini türklərdən və digər müsəlman xalqlarından təmizləmək siyasəti yeridir, xristian mənşəli tayfaların bura köçürölüb məskunlaşması üçün regionda hər cür əlverişli şərait yaradırdı. Ədirnə sülh müqaviləsinin şərtləri həmin ərazidə Rusiyanın təsirini gücləndirir, buraya xarici dövlətlərdən ermənilər, Krimdən və Volqa boyundan yüzlərlə rus ailələri köçürölüb gətirilir. Digər tərəfdən, regionda etnik tərkibin xristian əhali hesabına dəyişməsi yerli ahıskalıların qədim adət-ənənəsini, milli mədəniyyətini yad təzyiqlərə məruz qoyurdu. Həmin reallıqlar tədqiqatçıların uydurmalarından fərqli olaraq, milli tarixçilərimiz tərəfindən daha obyektiv işıqlandırılır. Ahıska türkləri Azərbaycanda məskunlaşdığı yaxın 50 ildə nə milli azlıq, nə də etnik qrup kimi mənəvi ayrışeçkiliyə məruz qalmamışlar. Bu ilk öncə azərbaycanlılarla ahıskalıların türk mənşəli olması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, Azərbaycanda azlıq təşkil edən etnoslar aborigen çoxluq əhali tərəfindən daim himayə edilmişdir.

Ahıska türkləri ilə bağlı olayları sırf obyektivliklə qiymətləndirən tədqiqatçılar da var. Onlar tarixi faktları, deportasiya hadisəsini, baş verən siyasi faktları sırf elmi mövqedən izah edirlər. Tədqiqatçılardan G. X. Paneş və L. B. Ermolov etiraf edirlər ki, Azərbaycanda məskunlaşan ahıskalıların vəziyyəti daha yaxşıdır. Burada onları etnik mənşəyinə və adət-ənənələrinə görə gəlmələr deyil, bir türk kimi qəbul etmişlər. Müəlliflər həmçinin göstərirlər **[25-26]** ki, tarixən formalaşmış Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri də onların yerli əhali tərəfindən səmimi qəbul olunmasına psixoloji cəhətdən az kömək etməmişdir. Azərbaycan türklərinin mühitində ahıskalılar qarşılıqlı təsir şəraitində öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişlər **(205, s.124)**. Ahıskalıların Azərbaycanla bağlılığını çox aydınlıqla izah edən bu tədqiqatçılar bütövlükdə məsələnin mahiyyətini dərk etmişlər. Doğrudan da, eyni mənşəyə malik olan bu iki türk qövmünün arasında heç bir problem olmamışdır. Əksinə, ən ağır məqamında, tarixin ağır dönəmlərində onlar bir-birinə dayaq durmuşlar. Son dövrün hadisələri də bunu təsdiqləyir. Və bütövlükdə bu iki xalq böyük türk mədəniyyətinin inkişafına xidmət etsələr də, ayrılıqda özünəməxsusluqlarını da qoruyub saxlaya bilmişlər.

1918-ci il oktyabrın 30-da Türkiyə üçün ağır şərtlərlə nəticələnən «Mudros» sazişi ahıskalıların taleyində ağır iz buraxdı. Qars, Ərdahan, Batum, Naxçıvan, Ahıska, Ahıləkək, Ağbaba, Borçalı türkləri demək olar ki, öz mübarizələrində Türkiyənin maddi-mənəvi yardımından məhrum oldular. Lakin yerli türk əhalisi

hürriyyət və istiqlal mübarizə bayrağını yerə qoymadı, birləşməyə, təşkilatlanmaya üstünlük verdilər. Bu qətiyyətli hərəkət sayəsində «Ahıska Hökuməti-Müvəqqəti», «Araz Türk Hökuməti», «Qars İslam Şurası», «Milli Şura Hökuməti» və nəhayət «Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökuməti Müvəqqəti-Milliyəsi» adlanan türk respublikaları qurulur (54, s. 28). Əlamətdar haldır ki, həmin respublikalar Qarsın, Ahıskanın, Çıldırın, Ərdahanın, Naxçıvanın, Poshofun rusa xilas olunmasında iştirak etmişlər. Bunlar hamısı yeni şəraitlə barışa bilməyən Rusiyanın işğalçılıq siyasətinə əhalisi [26-27] birmənalı şəkildə müxtəlif birliklərdə, təşkilatlarda birləşərək mübarizəni davam etdirirdilər.

Qeyd edək ki, Cənub-Qərbi Qafqazda ilk müstəqil türk respublikası «Ahıska hökuməti» (29 oktyabr, 30 noyabr 1918) qurulmuşdur (31, s. 64-67). Bu hökumət türk ordusunun Ahıska-Ahılkaləkdən çıxarılması ərəfəsində qurulmuşdu. Məhz bu səbəbdən də Ahıska hökuməti uzun müddət fəaliyyət göstərə bilmədi. Məlum olduğu kimi həmin vaxtlar Rusiyanın Cənub-Qərbi Qafqaza hücumları ara vermirdi. Son dərəcə gərgin bir siyasi proses yaşanırdı. Belə bir məqamda hər hansı yeni yaranan hökumətin qalması, yaşaya bilməsi çox çətin idi. Doğrudur, hökumətin başcısı Ömər Faiq türk komandalığından Ahıska bölgəsini tərk etməməyi xahiş etmişdi. Lakin ordu komandanı Yaqub Şevqi paşa vəziyyətin son dərəcə çıxılmaz olduğunu xüsusi vurğulayaraq Ahıska və Ahılkalək əhalisini əmin etmişdi ki, heç şeydən qorxmasınlar. Siyasət gündə bir gəlibə girir. Bundan sonra nəyin baş verəcəyini bilmək olmaz. Öz təşkilatları ətrafında sıx birləşib «sükunət və rahatlığa əhvali-ümumiyyətə intizar etsinlər»-demişdi (63, s. 37).

Hadisələr çox dramatik xarakter alırdı. Türk qoşunlarının adı çəkilən vilayətlərdən çıxarılması Cənub-Qərbi Qafqaz bölgəsində gərginlik yaratmışdı. Bu zaman erməni təcavüzkarları vəziyyətdən istifadə edərək yeni torpaqlar zəbt etmək iddiasına düşdülər və onların əməlləri nəticəsində 1918-ci ilin axırı-1919-cu ilin əvvəlində Ahıskada, Ahılkaləkdə və xüsusən Borçalıda Ermənistan-Gürcüstan müharibəsi başlayır. Mudros müqaviləsinin şərtinə görə türk ordusu 1918-ci ilin dekabrında Ahıska və Ahılkaləkdən çıxır. Həmin vaxt, yəni dekabrın 4-5-də gürcülər Ahıskanı, ermənilər isə Ahılkaləyi işğal etdilər. Qafqazda öz geosiyasi məqsədlərini həyata keçirməyə [27-28] çalışan ingilislər isə dekabrın 8-də Batumu tutdular. Beləliklə, bu türk torpaqları özünün ağrılarla dolu tarixi anlarını yaşayırdı. Gürcülər, ermənilər, ingilislər bu ərazilərə iddialarını gizlətmirdilər. Əhali isə savaşı acınacaqlı durum yaşayırdı. Parisdəki Azərbaycan nümayəndə heyəti özünün tələpəli problemlərinə baxmayaraq, bu işğalçı aksiyalara qarşı öz etirazını bildirirdi. «Qars vilayətinin belə acı tələpəli Azərbaycan cumhuriyyəti adicə izləyici kimi biganə yanaşa bilməz və yaşamamalıdır»-deyə kəskin bəyanət verdi (48, s.111-115). Lakin erməni və gürcü işğalçıları məkrli planlarından əl çəkmirdilər. Ahıska, Ahılkalək və Borçalını öz aralarında bölüşdürmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Ümumiyyətlə, o dövrdə Cənub-Qərbi Qafqazdakı münaqişələrdə xaos hökm sürürdü. Həmin vaxt azadlıq uğrunda mübarizə aparan türk xalqlarının tarixini daha dərinədən öyrənməyə bu gün böyük ehtiyac var. Bu böyük tədqiqatçılar qrupunun işidir. Mübarizədə iştirak edən türk xalqlarının ictimai şüuru, siyasi mədəniyyəti və bu mərhələdə Ahıska türklərinin öz mədəniyyətlərini qoruyub saxlaması kimi problemlər dərinədən öyrənilməlidir.

Türkiyənin milli-azadlıq hərəkətinə rəhbərlik edən Mustafa Kamal Atatürkün rəhbərliyi sayəsində işğal olunmuş torpaqlar geri qaytarıldı. Lakin dövrün geosiyasi vəziyyəti türklərin tam azad olunması üçün o qədər də əlverişli deyildi. Türkiyənin 1921-ci il martın 16-da Rusiya ilə bağladığı müqaviləyə əsasən Batum, Ahıska, Ahılkalək, Acar bölgələri Gürcüstan Respublikasına qatılır (48, s. 29). Bununla iş bitmədi, Ahıska xalqının sovet dövrü tarixi yeni-yeni faciələrlə başladı. Dözülməz həyat, insanlıq təbiətinə yabançı bir cəmiyyətinin qurulması insan hüquqlarının tam pozulması şəraitində baş verirdi. XX əsrin 30-cu illərində özbaşnalıqlara, ədalətsizliklərə [28-29] dözməyən ahıskalıların bir qismi sərhədi keçərək Türkiyəyə getdilər. Gələcək talelərini bu ölkə ilə bağlayırlar. Bundan hiddətlənən bolşevik rəhbərliyi ahıskalıların hamısını «rejimin düşmənləri» adlandırdı. Milli ziyalıları, az-çox savadı olan hər bir ahıskalını təqiblərə düşər etdi (11, s. 4). Dövlət səviyyəsində xalqa qarşı aparılan bu təqiblər ahıskalıların tarixində son dərəcə acınacaqlı səhifələr açmışdır.

Sovet hakimiyyəti öz fəaliyyətinin ilk illərindən başlayaraq milli siyasətini əslində repressiv siyasətə çevirmişdi. Bu mənada, 20-30-cu illər SSRİ xalqları üçün son dərəcə dözülməz olmuşdur. Kollektivləşmənin kortəbii şəkildə həyata keçirilməsi, yerlərdə xalqların milli-etnik xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq təkcə təsərrüfat sistemində deyil, insanların tələpində ən faciəli şəkildə əksini tapırdı. Qədim əkinçilik mədəniyyətinə malik olan ahıskalılar «elliklə kollektivləşmə» siyasəti nəticəsində təsərrüfat ənənələrini itirməyə başladılar. Bu hal istər-istəməz xalqın məişət mədəniyyətinin deformasiyaya uğramasına gətirib çıxarırdı. İnsanların zorla kolxozlara cəlb edilməsi kəndlilərin vəziyyətini ifrat dərəcədə ağırlaşdırdı. Doğrudur, digər rayonlarla, bölgələrlə müqayisədə Ahıska türklərinin yaşadığı yerlərdə kollektivləşmə nisbətən sakit keçirdi. Lakin bununla belə, zəhmətkeş xalq öz əkinçilik mədəniyyətini, təsərrüfat vərdişlərini itirməyə başlayırdı. Artıq 1937-ci il yanvarın 1-nə qədər kollektivləşmə əhalinin 75%-ni təşkil etmişdir (157, s.8). Lakin kollektivləşmə tədbirlərində buraxılan nöqsanlar xalqın əhval-ruhiyyəsinə, xüsusilə onların həyat şəraitinə son dərəcə mənfi, acınacaqlı təsir göstərirdi. Ona görə də real quruculuq işlərinin repressiv siyasətlə əvəzlənməsinə üstünlük verildi. Repressiv siyasət ilk əvvəllər «gizli» şəkildə və [29-30] ilk növbədə sərhəd rayonlarının «etibarsız» sayılan xalqlarına tətbiq edilirdi. «Etibarsız millətlər» rejimin gözündə müharibə vaxtı düşmənlə satılma bilən xalqlar hesab olunurdular. Ölkədə millətçiliyi qızıqdırmağa gətirib çıxaran amillər ortaya atılırdı. Məsələn,

hesab olunurdu ki, sərhəd zonalarında yaşayan xalqlar «cəsusluq» üçün yaxşı «xammaldır». Məhz həmin illərdə «Pravda» qəzetində cəsusluq haqqında materialların mütəmadi dərc olunması ölkənin mədəni-siyasi həyatında gərginlik yaradırdı. Bir növ xalqlar psixoloji gərginlikdə saxlanırdı. Və sonrakı proseslər üçün bu başlanğıc mərhələsi idi. Məhz etibarsız xalq siyasətindən Rusiya yeri gəldikdə «bəhrələndi». Ahıska türkləri, Krım tatarları bu adla cəzalandırıldı.

Təsədif deyildir ki, 1944-cü ildə Ahıska türkləri Gürcüstandan kütləvi şəkildə sürgün olunarkən onların üzərinə haqsız və ədalətsiz olaraq «etibarsız xalq» damğası vurulmuşdu. Halbuki, Ahıska türkləri digər repressiya olunmuş xalqlarla birlikdə Almanıyanın SSRİ-yə hücumunu ümumxalq faciəsi kimi qəbul etmişdilər. Onlar bir nəfər kimi ayağa qalxaraq ölkəni müdafiə etməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər. Məlumatla görə, cəbhəyə 40 mindən artıq Ahıska türkü göndərilmişdi (147, s. 47). Göründüyü kimi, rejim yeri gələndə «etibarsız» xalqlardan məqsədyönlü istifadə etməyi də unutmurdu. Ahıskalıların tarixi ərazilərindən köçürülməsi problemi, ümumiyyətlə, o dövrdə İttifaq rəhbərlərinin müsəlman mənşəli azsaylı xalqların köçürülməsi siyasəti kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Bu siyasət ilk növbədə sərhədboyu ərazilərdə yaşayan xalqlara şamil olunurdu. İkinci Dünya müharibəsinin başlayacağını yaxşı dərk edən SSRİ rəhbərliyi, ilk növbədə, İ. Stalin məhz sərhədləri «etibarsız» xalqlardan təmizləməyi daha vacib «dövlətçilik» siyasəti sayırdı. Ahıska [30-31] türklərini «cəsusluqda» günahlandırmaq isə özü gülünc bir məsələ idi. Gürcüstanın cənub ərazilərində məskunlaşmış ahıskalıların və Qafqazın digər xalqlarının gələcəkdə türklərə satıla biləcəyi ehtimalı dövlət rəhbərlərində formalaşmışdı. 1939-cu il fevralın 19-da SSRİ XKS-ı SSRİ ilə Türkiyə arasında 1928-ci il avqust ayının 6-cı konvensiyasını təsdiq etdi. Burada hər iki tərəfin sərhədin o tayındakı otlaq yerlərindən istifadə hüququ təsbit olunmuşdur (157, s.33). Konvensiyanın müddəti 1939-cu il martın 28-də bitdi. Deməli, sərhəddə hər şey sakit idi və maldarlıqla məşğul olan ahıskalıların düşmən kəşfiyatına işləməsindən söhbət gedə bilməzdi.

Cənubi Qafqazda deportasiya siyasətinə məruz qalan xalqlar 30-cu illərin sonunda kürdlər, 40-cı illərin əvvəllərində isə almanlar olmuşdur. Almanlar, təbii ki, müharibə aparan xalqa məxsus olduqlarından onlara qarşı preventiv təsir irəli sürüldü. Bununla Cənubi Qafqazda müharibə dövrünün ilk deportasiyası başladı. Lakin azsaylı xalqların deportasiyası bununla qurtarmadı. Müharibə başladığı təqdirdə Türkiyənin SSRİ-yə qarşı Almanıya ilə alyansda hücum edəcəyindən ehtiyatlanan Sovetlər İttifaqı Gürcüstan Respublikasının ərazisində intensiv şəkildə təmizləmə işini həyata keçirməyə başladı. Stalinin bilavasitə nəzarətə gətirdiyü köçürmə, sürgün siyasəti ilə bağlı tədbirlərinə L. Beriya rəhbərlik edirdi. 1943-cü ildə Almanıyanın Qafqaza daxil olması təhlükəsi sürgün prosesini daha da gücləndirdi. O dövrün sənədləri Gürcüstanın sərhəd rayonlarındakı sürgün siyasətinin demoqrafik vəziyyətə təsirini izləməyə imkan verir. Məsələn, əhalinin 1926-cı il siyahıya alınmasına görə tarixi Ahıska qəzasında demoqrafik vəziyyət belə idi: Ahıləkək qəzasında əhalinin ümumi sayı 78 847 nəfər idi. Bunlardan 7 565 nəfəri [31-32] gürcü, 57 791 nəfəri erməni, 6 940 nəfəri türk, 930 nəfəri gürcü (müsəlman), 2 492 nəfəri rus, 2 679 nəfəri isə ukraynalı idi. Bundan əlavə, burada farslar, tatarlar, osetinlər, polyaklar, almanlar, yahudilər, acarlar, lazlar, minqrellər, həmçinin gürcü yahudiləri yaşayırdılar (54, s.24).

Ahıskada demoqrafik vəziyyət daha rəngarəng idi: burada 96 973 min nəfər əhalidən 24 353 nəfər gürcü, 29 170 nəfər türk, 15 565 nəfər erməni, 167 nəfər rus, 3094 nəfər kürd, həmçinin 1015 nəfər ukrayn, 216 nəfər yunan, 589 nəfər tatar, 103 nəfər yəhudi, 831 nəfər gürcü yəhudisi, 115 nəfər isə polyak idi (190, s.4).

Həqiqətən də, Türkiyənin Almanıya ilə ittifaqda çıxış etməsi ehtimalı vardı. Ona görə də SSRİ hökuməti qorxurdu ki, müharibə başlayan kimi sərhədlərdə yaşayan türklər Türkiyənin sərhədini keçə bilərdilər. Məsələn: SSRİ XDİK-nin sənədlərindən birində xəmsinlər barədə belə deyilirdi: onlar əvvəllər kolxozlara girməkdən imtina etmişlər. Öz sürüləri ilə köçərilik etməyə üstünlük vermişlər. Beləliklə, həmin rayonlarda insanları zorla kolxozlara cəlb etmək tədbirləri təbii ki, dövlətin ümumi siyasətindən narazılıq yaranırdı (54, s.17).

İkinci bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Almanıya dövlətinin başında duran faşist generalları Gürcüstanı ələ keçirən kimi burada milli dövlətin qurulmasına kömək edəcəklərini bəyan etmişdirlər. Hətta ağqvardiyaçı general Spiridon Çavçavadze 1942-ci ilin payızında Stavropola gəlmişdi. O, Gürcüstanın işğal olunmasını səbirsizliklə gözləyirdi (157, s.181-182). Deməli, «yeni hökumət» qurulanadək həmin əraziləri türklərdən, ümumiyyətlə müsəlmanlardan təmizləmək lazım idi. Rəsmi dairələr Ahıska türklərini Türkiyənin «agentləri», «xain» adlandırırdı. Hələ L. Beriya respublikaların XDİK-ə göstəriş vermişdi ki, [32-33] təcili sürətdə bütün Qafqazda əhalinin milli mənsubiyyətinə görə köçürülənlər barədə hesabat hazırlayıb, mərkəzə göndərsinlər, heç kəs gizlədilməməlidir» və birbaşa Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan Respublikalarına sürgün edilsinlər». Sənədlərdən aydın olur ki, yunanların, çeçenlərin, bəlkərlərin deportasiyası Gürcüstanda və diyarın digər regionlarında etnik gərginliyi azaltmamışdır. Gürcüstanın Xalq Daxili İşlər Komissarlığı 1944-cü il 12 aprel tarixli məktubunda L. Beriyanı yazırdı: «Son illər kürd və azərbaycanlı əhalinin bir hissəsi kolxozlara daxil olmaqdan yayınaraq kənd təsərrüfatı işlərini özbaşına buraxaraq Tbilisiyə gəlmiş, Saburtalo, Qırma-Qaledə Lotki dağında, Mnatobi dalanında, Kutaisi qəbiristanlığının arxasındakı yerləri zəbt edərək orada yerləşmişlər». Bu faktlar süni şəkildə şişirdilir və bununla da türkləri və ümumiyyətlə bütün müsəlman əhalisini sürgün etmək üçün psixoloji zəmin yaradılırdı. Bunların hamısını narahatlıqla qarşılayan mərkəz təcili

tədbirlərin görülməsini vacib sayırdı. Hadisələrdən məkrliklə istifadə edən Beriya 1944-cü il 24 iyul tarixli məktubu ilə Stalinə müraciət edir. Məktubda vəziyyəti təsvir edəndən sonra Beriya SSRİ sərhədinin Gürcüstan sahəsindəki hissəsində vəziyyəti, şəraiti yaxşılaşdırmaq məqsədilə öz mülahizələrini Stalinə bildirirdi. Onun fikrincə, XDİK hesab edir ki, Ahıska, Adıgün, Aspinza (Əspincə), Boqdanovka (Hocabəy), Ahılkalək rayonlarından, habelə Acarıstan MSSR-in bəzi kənd sovetliklərindən 16 700 təsərrüfatdan ibarət olan türk, kürd, xəmşin ailələrini köçürmək lazımdır. Məktubla yanaşı, L. Beriya həmçinin Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarını təqdim etmişdi. O, Stalinə müraciət edərək yazırdı: «Sizin icazənizi gözləyirəm. Tədbir Gürcüstanın MK və Xalq Komissarları şurası ilə razılaşdırılmışdır» (157, s.13). [33-34]

1944-cü il iyulun 31-də SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsi Gürcüstan SSR-dən Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan ərazilərinə Ahıska türklərinin sürgün edilməsi haqqında qərar qəbul edir. SSRİ XDİK xüsusi köçürülmə sənədlərində göstərilir ki, 45 516 nəfər Ahıska türkləri ilə eyni zamanda digər millətlər köçürülsün. Lakin birinci növbədə türk xalqları köçürülsünlər. Sonralar, 1949-cu ildə aparılan qeydiyyatdan məlum olur ki, «digər türklərə» şamil olunan xalqlardan 24 304 nəfəri özlərini azərbaycanlı adlandıranlar imiş (156, s.13). Ümumiyyətlə, sərhəd boyu əraziləri guya «müdafiə məqsədilə» 76021 nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdı (157, s.6). Bu məqsədlə SSRİ Nəqliyyat naziri L. Kaqanoviç 57 eşalon ayırmışdı (157, s.6).

Onu da qeyd edək ki, bütün bu məlumatları mərkəzə Gürcüstan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi çatdırırdı. Bu bir daha göstərir ki, gürcü hakimiyyət dairələri mərkəzlə sıx əlaqədə olmuş, Ahıska türklərinin «sərhədlərin təhlükəsizliyi» adı ilə köçürülməsini bilavasitə təşkil etmişlər. Lakin bu aksiyalar əslində, İttifaqın tarixində ən amansız etnik təmizləmə olmuşdur. Köçürülmə siyasəti o dərəcədə tələsik və sürətlə aparılmışdı ki, hətta Qazaxıstan hökuməti köçürmənin bir qədər saxlanması təklif etmişdi, çünki sürgünə göndərilənləri qəbul etmək üçün müəyyən hazırlıq lazım idi. Lakin L. Beriya 1944-cü il noyabrın 16-da Qazaxıstan rəhbərliyinə göndərdiyi teleqramda köçürülmənin dayandırılmasının qeyri-mümkün olmasını bildirmişdi. O, Gürcüs-tanda yaşayan Ahıska türklərinin, kürdlərin, xəmşinlərin 1944-cü ilin noyabrından 1945-ci ilin aprelinədək köçürülməli olduqlarını bildirmişdi. [34-35]

Xronologiyadan göründüyü kimi, müharibə artıq SSRİ ərazisindən çıxaraq Avropa səhnəsində aparılırdı. Buna görə də xalqların «sərhəd təhlükəsi» adı altında köçürülməsi heç bir məntiqə sığmırdı. Məqsəd etnik təmizləməni həyata keçirməkdən ibarət idi. L. Barataşvili və K. Barataşvili «Biz mesxetilərək» yazısında belə bir maraqlı fakt gətirir ki, sürgün olunanlar 1941-1945-ci illər ərzində tıkdikləri Borcom-Vale dəmir yolu ilə öz doğma torpaqlarını tərk etməli oldular (154, s.2). Ən acınacaqlı cəhət bu idi ki, İ. Stalinin «Marksizm və milli məsələ» əsərində köçürülənləri elə ovsunlamışdı ki, köçürülənlər bu sürgünə xilas kimi baxırdılar. Onlar inanırdılar ki, əgər Türkiyə ilə müharibə aparılırsa, məhv olacaqlar. Ona görə də düşünürdülər ki, Stalin dinc əhalini qırğına verməmək üçün onları təhlükə yerindən köçürməyi lazım bilir. Amma başqa millətin nümayəndələrinə ərə getmiş türklər, kürdlər və xəmşinlər sürgün edilmirdilər.

Artıq 1944-cü il noyabrın 28-də Beriya Stalinə, Malenkova, Molotova göndərdiyi məruzədə bildirirdi ki, Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarı tam yerinə yetirilmiş, türklər, kürdlər və xəmşinlər sərhəd rayonlarından köçürülmüşlər. Köçkünlərin doldurulduğu bütün eşalonlar yoldadırlar. Köçürülmə yerlərinə-Qazaxıstana, Qırğızıstana və Özbəkistana istiqamət götürmüşlər. Köçürülmə planlı, mütəşəkkil formada keçirilir.

Lakin təzə yaşayış yerlərində heç bir şəraitin olmaması, ərzağın çox azlığı, digər çətin məişət şəraiti təbii ki, köçkünlərin vəziyyətinə təsir etməyə bilməzdi. Yerli şəraitə alışa bilməyən əhali sürətlə tələf olurdu. Ahıska türkü Ş. Dursunov 1956-cı ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N. A. Bulqaninə yazırdı: «Köçürülənlər ərzaqsız, paltarsız, konvoy altında, yarımsökük yük vaqonlarında yol [35-36] gedirdilər. İstilik verilmədiyindən, çoxları soyuqdan və aclıqdan ölürdü». Qeyd edək ki, bu vəziyyət rəsmi dairələrə də yaxşı məlum idi (203).

İ. Stalinin milli məsələ haqqında «ideyalarından» ruhlanan rəsmi dövlət dairələrinin nümayəndələri xalqların taleyi ilə haqsızcasına, əxlaq normalarına sığmayan üsullarla oynayırdılar. Acar yazıçısı Məhəmməd Abduloviç Vanlışı 1945-ci ilin martında L. Beriyyaya aşağıdakı məzmununda məktub yazır: «Mən üzərimə cəsarəti götürərək Orta Asiyanın rayonlarına köçürülmüş Acarıstanın laz əhalisi barədə söz demək istəyirəm. Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarına əsasən, gürcü-lazlar yerli əhali kimi Gürcüstandan idilər. Lakin qərardakı bu hissə yalnız köhnədən türk soyadını daşıyan Batumun Sarpi kəndlərinə şamil olunmuşdur. Eyni zamanda, mən lazların Böyük Vətən müharibəsində müstəsna vətənpərvərliyindən danışmaq istərdim. Gürcü xalqı, o cümlədən lazlar Qafqazın müdafiəsi üçün çox önəmli işlər görmüşlər və müdafiəyə bilavasitə gürcü xalqının, həmçinin laz xalqının ləyaqətli oğlu L. Beriya rəhbərlik etmişdir. Xahiş edirəm, məsələyə müdaxilə edib səhvən köçürülmüş lazların geri qayıtmasına kömək edəsiniz» (157, s.20). Beriya bu məktubdan çox təsirlənib və bu faktın təcili yoxlanılmasını tapşırıb. İki gündən sonra XDİK-nin əməkdaşı V. Çernışov Beriyyaya yazır: «Lavrenti Pavloviç, hər şey yoxlanıldı, lakin onlar milliyətcə türkdürlər, ona görə də geri qaytarıla bilməzlər» (157, s.21). Lakin bəzi yerlərdən lazlar həqiqətən də geri qaytarılmışdı. Amma gürcü olmayanlar sürgünlük həyatını yaşamağa məhkum edilmişdilər.

Beləliklə, «xüsusi köçkünlər» haqqında təlimat»a" görə, digər xalqlarla birlikdə Ahıska türkləri də müvəqqəti [36-37] köçürülmə kateqoriyasına aid olsalar da, əslində həmişəlik sürgün olunurdular. Buna baxmayaraq, sürgündə yaşayan ahıskalılar yerli şəraitə çətinliklə də olsa alışa bildilər. Hətta yerli əhali ilə

birlikdə ictimai və təsərrüfat həyatında fəal iştirak etməyə başladılar. Yeni ərazilərə deportasiya olunmalarına baxmayaraq, ahıskalılar vətənə dönmə uğrunda daim mübarizə aparırlar.

1.2 Azərbaycanda məskunlaşmanın ilkin mərhələsi

Məlum olduğu kimi, ahıskalılarla azərbaycanlılar arasında ən qədim zamanlardan ictimai-siyasi, iqtisadi-mədəni əlaqələr mövcud olmuşdur. 1829-cu ildə Rusiya və Türkiyə arasında Ədirnə müqaviləsi bağlandıqdan sonra Türkiyə ilə Ahıska arasında mövcud olan gündəlik əlaqələr xeyli məhdudlaşdırıldı. Ona görə də ahıskalılar özlərinə məxsus etnomədəni adətlərini qoruyub saxlamaq, türk dünyası ilə əlaqələrini itirməmək üçün qonşuları azərbaycanlılarla və Azərbaycanla ünsiyyətə üstünlük verdilər. İstər Gürcüstan azərbaycanlıları, istərsə də Azərbaycanda yaşayan ziyalılar, mədəniyyət xadimləri də Ahıska türkləri ilə yaxından əməkdaşlıq edirdilər. Soykök eyniliyi, dil və din birliyi, əsrlər boyu birgə yaşayış ənənələri nəticədə azərbaycanlılarla ahıskalılar arasında mədəni-məişət və bir sıra ümumi cəhətlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Ahıska türkləri ilə Türkiyə türkləri arasında hər cür əlaqələr kəsildikdən sonra ziyalıları eyni türk kökündən olan ahıskalılara diqqəti daha da artırmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XX əsrin birinci yarısında Ahıskada Azərbaycan dilində məktəblər açılmışdır. Onu da qeyd edək ki, burada ahıskalılar və azərbaycanlılar Azərbaycan dilində təhsil alıblar. Ahıska bölgəsində hətta Azərbaycan [37-38] dilində qəzet nəşr olunub, Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan dilində orta məktəbi bitirən ahıskalılar Bakı şəhərindəki ali məktəblərdə təhsillərini davam etdiriblər. Adıgündə Gürcüstanın məşhur teatr xadimi azərbaycanlı İbrahim İsfahanlının quruluşunda «Altın qaya» pyesi tamaşaya qoyulmuşdur ki, bu da o dövrdə çox şöhrət qazanmış tamaşalardan biri idi (58, s.61-62).

1957-1958-ci illərdə Gürcüstana köçmüş ahıskalılara qarşı isə təcavüzkar hərəkətlər gündən-günə artırdı. 1989-1990-cı illərdə onlara qarşı genişlənmiş təzyiqlər nəticəsində 1958-ci ildə Gürcüstana köçmüş ahıskalılara qarşı bəhanələr uydurularaq onların doğma torpaqda sıxışdırılmasına və buradan çıxarılmasına nail olunmuşdur (24, s.171). XX yüzilliyin 50-ci illərinin ortaları və ikinci yarısında Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olmuş İ. D. Mustafayev Orta Asiyadan və Qazaxıstandan Azərbaycana köçmək istəyən ahıskalılara dövlət yardımı ilə əlaqədar SSRİ Nazirlər Soveti qarşısında məsələ qaldırdıqdan sonra köçürülmə prosesi başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün köçürülən ahıskalılar azərbaycanlı kimi qeydiyyatla alınmış, bütün sənədlərdə milliyəti azərbaycanlı kimi göstərilmişdir.

Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 17 iyun 1958-ci il tarixli 19.03 sayılı qanun layihəsindən: Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qarşısına qoyulmuş vəzifəyə əsasən 1958-1960-cı illərdə Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Özbəkistandan köçürülmüş SSRİ vətəndaşların, milliyyətçə azərbaycanlı olan insanların məskunlaşması haqqında bu qanun SSRİ Nazirlər Sovetində aidiyyəti orqan və təşkilatlarda müzakirə olunmuşdur. [38-39]

Qanun layihəsindən irəli gələn bütün tədbirləri həyata keçirmək üçün Sizin göstərişlər verməyinizi xahiş edirəm.

4 iyul 1958-ci il M.Məmmədov.

Az. KP MK 4 iyul 1958-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 17 iyul tarixli 1903 sayılı «Azərbaycan millətindən olan SSRİ vətəndaşlarının, Özbəkistan SSR-dən, Qırğızıstan SSR-dən, Qazaxıstan SSR-dən 1958-1960-cı illərdə Azərbaycan SSRİ-yə köçürülməsi haqqında» sərəncamının reallaşdırılması tədbirlərini müzakirə etmişlər. Təqdim olunan qanun layihəsi ilə Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin büro üzvlərini tanış etmişlər. Onlar etirazlarını bildirsələr belə, onun qəbul edilmiş hesab olunması barədə qərar çıxarmışdır.

Göründüyü kimi, məskunlaşdırma sosialist öhdəlikləri xarakteri daşıyırdı. 1957-ci ilin sentyabr ayından köçürülmə ilə əlaqədar təşkil olunmuş qurumlar köçkünlərin məskunlaşdırılması və onların işlə təmin edilməsi ilə bağlı qarşıya çıxan problemləri, aparatın tapşırığını icra edə bilməmişlər.

Orta Asiyadan Azərbaycan Respublikasına ahıskalıların köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin tərkibində, əhalinin işə düzəltmə bürosu nəzdində «Didərginlərlə iş üzrə komissiya»-nın açılması məqsədmüvafiq olardı. Nəzərdə tutulmuş idarənin ştat cədvəlinin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin tərkibində olması məqsədəuyğun sayılırdı.

Azərbaycan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi 1958-ci il iyunun 25-də xüsusi qərarla elan edirdi ki, köçürülmə ilə əlaqədar xərclər-ehtiyatda olan işçilərin işlə təmin olunması və əmək haqları İttifaq büdcəsi hesabından ayrılmalı [39-40] idi. Əlavə olaraq bildirilirdi ki, köçürülmə və işə düzəltmə idarəsi Nazirlər Sovetinin nəzdində saxlanılır.

Azərbaycan KP MK Azərbaycan SSR Kür-Araz ovalığında yeni sovxozların yaradılması ilə əlaqədar və 31 oktyabr 1957-ci il SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarına əsasən, Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Özbəkistandan çoxlu sayda azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-də məskunlaşdırılması ilə əlaqədar bildirirdi ki, köçürülməklə əlaqədar olan yeni və ağır məsuliyyətli iş Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi qarşısında çətin öhdəliklər yaradır. Ona görə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi hesab edirdi ki, bu idarə Nazirlər Sovetinin nəzdinə keçirilsin.

Ahiskalıların məskunlaşması, onların müxtəlif ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 24 iyul 1958-ci il qərarı daha əhəmiyyətli idi. Qazaxıstan SSR, Qırğızıstan SSR, Özbəkistan SSR-dən olan ahiskalıların Azərbaycanda məskunlaşdırılması haqda SSRİ Nazirlər Sovetinin 17 iyun 1958-ci il 1903 sayılı sərəncamından irəli gələn öhdəlikləri rəhbərlik nəzərə alır:

1) Qərara uyğun olaraq, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan SSR-dən 1958-1960-cı illərdə Azərbaycana könüllü köçürülən Azərbaycan vətəndaşlarına Kənd Təsərrüfatı Bankı kredit ayırsın;

2) Evlərin tikilməsi məqsədi ilə hər ailəyə 10 illik, faizsiz 10.000 manat pul ayrılınsın. Pul 3 ildən sonra tədricən qaytarılınsın;

3) Mənzillərin təmir edilməsi məqsədi ilə rayon xalq deputatları sovetinə 3000 manat pul ayrılması tapşırılsın. Pul 3 ildən sonra qaytarılınsın; [40-41]

4) Kolxozla daxil olan yeni məskunlaşanlar kolxoz vergilərindən azad edilsinlər. İribuynuzlu mal-qaranın əldə edilməsi məqsədi ilə 1500 manat həcmində hər ailəyə kredit verilsin. Kreditin qaytarılması 3 ildən sonra ödənilsin. Kolxozlarda məskunlaşan idarə heyətinə daxil olan köçkünlər üçün ayrılan kreditlər kolxoz hesabından ödənilsin;

5) Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti həyat şəraiti ağır olan hər ailəyə birdəfəlik 1000 manat ayrılmasına icazə versin (24, s.171).

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yanında köçkünlərin işini təşkil etmək məqsədi ilə 26 nəfərdən ibarət Mərkəzi Aparat yaradılınsın.

Köçkünlərə nəzarət, işçilərin təşkili işə düzəltmə idarəsinə həvalə edilsin ki, 1958-ci ildə Özbəkistan SSR-dən könüllü köçürülmüş 2 mindən çox təsərrüfatı Azərbaycanın əsasən, Saatlı, Əli Bayramlı, Salyan, Sabirabad, Ağcəbədi, Yevlax, Zərdab və digər rayonlarında məskunlaşdırsınlar, hansı ki, orada kənd təsərrüfatı sahəsində işçi gücünə ehtiyac vardır.

1958-ci il etnosiyasi prosesdə Azərbaycana köçürülənlər əsasən özlərini azərbaycanlı kimi təqdim edənlər idi. Beləliklə, 25-27 min ahiskalı azərbaycanlı kimi Azərbaycana köçürüldü, onların milli kimliyi başqalaşdı və azərbaycanlı kimi də qeydiyyatla alındılar.

Öz azadlıqları və hüquqlarının müdafiəsi uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizə nəticəsində, 9 yanvar 1976-cı ildə SSRİ hökumətinin verdiyi fərmanla Ahıska türkləri formal olaraq SSRİ-nin istənilən rayonunda yaşamaq icazəsini aldılar.

1958-ci ildə Orta Asiya respublikalarından və Qazaxıstandan köçürülən ahiskalıların böyük bir qismi təxmi-[41-42]nən 25-27 minə qədər azərbaycanlı kimi qeydiyyatla alınmışdır.

Öz vətənlərinə qayıtmaq uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizə rəsmi dairələri ahiskalıların haqqında ədalətli qərar qəbul etməyə vadar etdi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 9 yanvar 1976-cı il fərmanına əsasən ahiskalıların da digər sovet vətəndaşları kimi, SSRİ-in istənilən ərazisində yaşamaq hüququ aldılar. Gürcüstan Respublikasının rəhbərləri isə Ahıska türklərindən tələb edirdilər ki, onlar o halda öz tarixi vətənlərinə geri dönə bilərlər ki, adlarından, soyadlarından, eləcə də dinlərindən imtina etmiş olsunlar. Doğma yurdlarından uzun müddət ayrı düşmüş, vətən həsrətinə dözə bilməyən ahiskalıların 1211 nəfəri (186 ailə) tarixi vətəni Ahıska torpaqlarına qayıtması üçün qoyulan şərtləri məcbur qəbul etdilər. Gürcüstana qayıdaraq yenidən tarixi Ahıska torpaqlarında məskunlaşdılar. Bununla da əhalinin kiçik bir hissəsi ahiskalıların mənşəyinə şübhə salan şərtləri məcbur qəbul etmiş oldular. Buna baxmayaraq, onlar Gürcüstan rəhbərliyinin-hakimiyyət və icra orqanlarının təhqirlərinə məruz qalır, süni şəkildə düşünülmüş problemlərlə üzləşirdilər. Rəsmi dairələrin təhriki ilə xalq arasında aparılan şovinist-düşmənçilik təbliğatı öz ideoloji-psixoloji təsirini göstərirdi (75, s.3).

Bir məsələni də xüsusi olaraq vurğulayaq ki, bütün köçürülmə işləri dövlətin nəzarəti altında aparılırdı. Xalqın adət-ənənəsini nəzərə alaraq Ahıskada kompakt yaşayan əhalini Azərbaycanda da eyni prinsipə uyğun məskunlaşdırırdılar. Digər tərəfdən köçkünlərə hörmət, ehtiram əlaməti olaraq Azərbaycandakı məskunlaşma yerlərinə Ahıskadakı yaşayış məntəqəsinin adları verilir. Məskunlaşma yerlərində əhalinin mənzil və digər kommunal ehtiyacları [42-43]nın təminatına çalışılırdı. Bu, Azərbaycan hökumətinin və azərbaycanlıların ahiskalıları göstərdiyi xüsusi qayğısının əlaməti demək idi.

Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması onların tarixi-mədəni, etnik dəyərlərinə hörmətdən əlavə, həm də Azərbaycanla daha yaxın tarixi-mədəni təmasda olmasında yeni mərhələ oldu. Beləliklə, Azərbaycanda ahiskalıların yerli xalqla ünsiyyəti üçün etnososial mühitin formalaşmasına yeni şərait yaranmış oldu.

Hazırda Azərbaycanda, Ahıska türklərinin ümumi problemləri ilə məşğul olan bir neçə cəmiyyət fəaliyyət göstərir. Belə ki, 1967-ci ildən Həzi Nəfisiyevin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlayan Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyəti öz qarşısına qoyduğu vətənə qayıtmaq, tarixi torpaqlarında özlərinə məxsus adət-ənənələrini bərpa etmək, yaşatmaq istiqamətində fəaliyyətini davam etdirir. Son vaxtlar bu qəbilli cəmiyyətlərin sayı xeyli artmışdır. Hazırda Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinə İbrahim Burhanov rəhbərlik edir. Mizam Həsənovun rəhbərlik etdiyi «Ahıska Mədəniyyət Mərkəzi» isə Ahıska türklərinin etnomədəni dəyərlərinin təbliği, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı problemlərin həll edilməsi işinə üstünlük verir.

İmperiya siyasətinin qəddarlığının məntiqi nəticəsi kimi 1989-cu il iyun ayında baş verən Fərqanə hadisələri SSRİ-də milli siyasətin əslində nə yerdə olduğunu dünya ictimaiyyətinə bəyan etdi. Kommunist ideologiyasının totalitar mahiyyətinin açılması baxımından həmin hadisələr dünya siyasətçiləri üçün əsas mövzu oldu. İmperiyanın riyakar milli siyasəti tam aydınlığı ilə üzə çıxdı. Lakin XX əsrdə dəfələrlə bu cür faciələrlə, müxtəlif təzyiq və məhrumiyyətlərlə üzləşən ahıskalıların milli ləyaqətini [43-44] sarsıtmadı. Ahıska Mədəniyyət Mərkəzinin proqramında deyildiyi kimi, «İmperiyanın hiyləgər siyasətini duyaraq düşmən qarşısında əyilmədi, əksinə daha da mətinləşdi, öz türklüyünü qoruyub saxladı» (20, s.5). 1989-cu il Fərqanə hadisəsilərinə qədər ahıskalılar keçmiş SSRİ-nin yalnız 3 respublikasında yaşayırdılar. Azərbaycandakı Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin verdiyi məlumata görə, hazırda ahıskalılar keçmiş SSRİ-nin demək olar ki, 9 respublikasında yaşayırlar. Bu isə xalqın parçalanması, ahıskalıların assimilyasiya edilməsinə tam şəraitin yaradılması deməkdir.

Fərqanə hadisələrindən əvvəl Özbəkistanda 170 mindən çox Ahıska türkü yaşayırdı. Həmin hadisələr zamanı bir neçə gün ərzində Fərqanədə və digər yaşayış ərazilərində 80 nəfərə qədər ahıskalı gənc yerli ekstremist qüvvələr tərəfindən öldürüldü. Süni şəkildə yaradılmış etnik münaqişə nəticəsində bütün varidatlarından, habelə yaşayış evlərindən məhrum olmuş ahıskalılar Rusiyanın müxtəlif ərazilərinə səpələnmiş oldular. Həmin dövrdə məlum olmuşdur ki, SSRİ Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Rusiyanın xam torpaqlarının istifadəsi üçün Orta Asiya respublikalarından işçi qüvvəsi tələb olunur. Lakin qərarın icrası gecikdirildiyindən Ahıska türklərini həmin ərazilərə zorla köçürdülər (27, s.4). Nəticədə 110 minə qədər Ahıska türkü məcburiyyət üzündən həmin bölgələrdə məskunlaşmalı oldular.

Ahıska türklərini Azərbaycanla bağlayan əlaqə və münasibətlər çoxsahəlidir. Məhz etnodil əlaqələrin və tarixi münasibətlərin mövcudluğu səbəbindən 1956-cı ildən sonra Ahıska türkləri Azərbaycana köçərək öz qan-qardaşları ilə birgə yaşamağa üstünlük vermiş oldular. Doğrudur, Ahıska türklərinə 1956-cı ildə bəraət verildik-[44-45]dən sonra əzəli torpaqlarına, yurdlarına dönməkdən ötrü müxtəlif istiqamətlərdə mübarizə aparmış, lakin bunun qeyri mümkünlüyü üzündən əhalinin böyük bir hissəsi etnodil, habelə tarixi yaxınlığını nəzərə alaraq Türkiyə dövlətinə köçməyi qərara aldılar. Daha doğrusu, onlar Türkiyəyə arxalanaraq, orada məskunlaşmağa üstünlük verdilər.

Türkiyədə məskunlaşan soydaşlarımız Ahıska cəmiyyətlərinin fəallaşmasında, digər türk mədəniyyət ocaqları ilə əlaqələrinin genişləndirilməsində daha fəal çıxış edirlər. Onlar istər keçmiş SSRİ-nin müxtəlif bölgələrində, istərsə də xarici ölkələrdə məskunlaşmış ahıskalılarla əlaqə yaratmaq üçün müxtəlif mədəni tədbirlərdən istifadə edirlər. Bununla yanaşı xristian və antiislam sionist güvvələri birləşərək, müxtəlif adlar altında bütün türk xalqlarına qarşı etnik mənşəyinə görə müntəzəm olaraq dini-millətçi siyasəti həyata keçirirlər. Ahıskalılara qarşı olan etnosiyasi təziqlərin nəticəsidir ki, bu gün də onlar doğma tarixi ərazilərinə, yurdlarına dönə bilmirlər. XX əsrin etnosiyasi hadisələri göstərir ki, birlik və bərabərliyin, demokratik sistemin bərqərar olmadığı yerdə millətçilik, sionizm kimi mürtəce neqativ ideyalar kiçik xalqların parçalanmasına və böyük dövlətlər, güclülər arasında bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır (107, 30 nisan 2002, s.9). Dini-etnik pərdə altında xalqlar arasında ədavət toxumu səpən belə ekstremist qüvvələrə qarşı Orta Asiya və Qafqazda müsəlman mənşəli xalqların birliyi yaranmadıqca, bu xalqlar arasında milli-mənlik şüuru inkişaf etmədikcə adları çəkilən xalqlar etnik və millətçilik təbliğatına məruz qalacaqdır. Qafqazda, eləcə də digər regionlarda demokratik proseslər nəticəsində rus hegemonluğu tədricən zəifləsə də, imperiyanın böyük dövlətçilik ambisiyaları hələ də qalmaqdadır. Təqribən iki əsr rus [45-46] müstəmləkəçiliyi rejimində yaşayan müsəlman xalqlar mübarizə apararaq XX əsrin sonunda öz müstəqilliyinə gismən də olsa nail olmuşlar. Bu mərhələdə keçmiş SSRİ-də yaşayan bütün azsaylı xalqlar, etnoslar öz real hüquq və azadlıqlarını itirməmək üçün millətçi qüvvələrə qarşı mübarizə aparmalı olmuşlar. Yarım əsrdən çox bir müddətdə deportasiyaya məruz qalmış Ahıska türkləri, Krım tatarları və digər türk mənşəli xalqlar öz milli adət-ənənələrini qorumaq üçün mürtəce qüvvələrə qarşı bundan sonra da sivil qaydalarla mübarizə aparmaq, milli-etnik haqsızlığa son qoymaq uğrunda çalışmalıdırlar.

Ahıskalılar yaxşı xatırlayırlar ki, hələ Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda yaşayarkən onların adları çəkilən xalqlarla dil, din yaxınlığına baxmayaraq adət-ənənələri, məişəti, etnik mədəniyyəti tədricən aradan çıxmağa, əriməyə başlayırdı. Bunun ən mühüm bir səbəbi də Ahıska türklərinin kompakt yaşamaması, aparıcı etnoslar arasına səpələnməsi və rus dilinin hökmran ünsiyyət dili olması idi. Lakin bunu da etiraf etməliyik ki, ahıskalıların Özbəkistanda yaşadıkları 45 il ərzində özbək türkləri ilə Ahıska türkləri arasında heç bir münaqişə baş verməmişdir.

Millətlərarası mədəni münasibətlərə üstünlük verən Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin ən ali məqsədi harada yaşamasından, hansı əqidəyə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün Ahıska türklərini öz etnik mədəniyyətini qorumaq, ətrafında birləşdirmək, hər bir ahıskalıya vətən torpaqlarına qovuşmağı aşılamaqdan ibarətdir. Türkiyədə yaşayan ahıskalılar 1995-ci ildə «Vətən» cəmiyyətinin adına müraciət göndərmişdilər. Müraciətdə deyilirdi: «Uzun illərdir ki, biz Türkiyəyə qəlbən bağlanmışıq. La-[46-47]kin burada yaşayan Ahıska türkləri adından bunu demək istəyirik:

-Məlumdur ki, biz Ahıska türkləri yarım əsrdən bu yana sürgün edilərək doğma vətənimizdən ayrı bir sürgün həyatı yaşayırıq və bu yaşamağımızla insanların hüquq və azadlıqlarına zidd olan nə qədər manelərlə,

hər cür maddi və mənəvi haqsızlıqlarla üzləşmişiksə, buna səbəb yalnız bizlərin müsəlman və türk kimliyimizdən imtina etməməyimiz olmuşdur» (75, s.10). Hazırda Türkiyə Cumhuriyyətində yaşayan ahıskalılar bu ölkənin konstitusiyası və qanunlarına rəyət edərək, hüquq və azadlıqlarını sərbəst həyata keçirmək imkanları əldə etmişlər. Azərbaycanca kənarda yaşayan Ahıska türklərinin hüquqlarının, sosial-siyasi problemlərinin və etnik mənsubiyyətlərinin müdafiəsi istiqamətində bir sıra tədbirlər görülmüşdür. Ahıskalılar toplum halda yaşadıkları ərazilərdə türk kimi qeydiyyatla alınır, həmin dövlətin vətəndaşlığını qəbul edir, heç bir dini və etnik təqibə məruz qalmırlar.

Lakin bununla yanaşı, ahıskalılardan öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində hələ də xeyli problemlər durur. Keçmiş SSRİ məkanında yaşayan əzsaylı xalqlar və milli azlıqların nümayəndələri bu gün öz problemlərini həll etmək istiqamətində uğurlu addımlar atırlar. Məlum olduğu kimi, dünyada qloballaşma proseslərinin getməsinə baxmayaraq, meqrellərin, çeçenlərin, abxazların problemləri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir. Lakin etiraf edilməlidir ki, ahıskalılardan öz milli mənliliyini dünya ictimaiyyətinə tanıtmmaq sahəsində apardıqları təbliğat bu baxımdan çox zəifdir. Müasir etnosiyasi prosesləri dərindən öyrənmək, dünyaya tanıtmmaq üçün hələ çox iş görülməlidir. Bu baxımdan Türkiyə Cumhuriyyəti-[47-48]tinin ahıskalılardan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində gördüyü işləri təqdirəlayiq hesab etmək olar. Türkiyə Böyük Millət Məclisinin 1992-ci il iyul ayının 2-də qəbul etdiyi 3835 sayılı qanunu Ahıska türklərinin bu ölkədə məskunlaşması və onların sosial təminatı ilə bağlı hüquqlarının təmin olunmasını təsbit etmişdir. Bu qanunun qısa müddətdə fəaliyyət göstərməsindən sonra dondurulmasına baxmayaraq, Ahıska türklərinin adət-ənənələrinin, hüquqlarının qorunub saxlanması yolunda bir çox uğurlu işlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, 1992-ci ilin sonuna kimi ahıskalılardan 150 ailəsi Türkiyə Cumhuriyyətinin müxtəlif vilayətlərində yerləşdirilmişdir. Bu qanun uzunömürlü olmasa da, İstanbul, Antalya, İzmir, Ankara, Bursa və digər bölgələrdə məskunlaşmış ahıskalılardan özlərinə minimum həyat səviyyəsi yaratmasına səbəb olmuşdur. Elə bu səbəbdən də keçmiş SSRİ-nin müxtəlif vilayətlərinə səpələnib acınacaqlı həyat tərzində yaşayan ahıskalılardan Türkiyəyə köçməsi üçün imkan və şərait yaranmışdır. Beləliklə, Fərqanə hadisələrindən sonra 3040 Ahıska türk ailəsi şəxsi yardımlar hesabına Türkiyəyə köçüb, məskunlaşa bilmişlər. Təkcə Bursada 2460 ailə məskunlaşdırılmışdır ki, onlar da ən qısa vaxtda minimum həyat şəraiti ilə, işlə, evlə təmin olunmuşlar. 16 792 nəfərə qədər Ahıska türkü 1989-cu ildən sonra Türkiyəyə köçüb, orada məskunlaşdığı ərazidə 7 il ərzində vətəndaşlıq hüquqları əldə edə bilməmişlər (97, 3-10 iyun 2004, s.6). Doğrudur, vətəndaşlığın verilməməsi əslində Türkiyə Konstitusiyasına zidd deyildir. Hər halda, bu ölkədə məskunlaşmağa şəraitin yaranması Türkiyə Dövlətinin ahıskalılara olan qayğısı, rəğbəti kimi qiymətləndirilmişdir. Lakin bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə Cumhuriyyətində yerləşdirilmiş ahıskalılara vətəndaşlıq hüququ verilib-[48-49]lərsə, ahıskalılardan öz tarixi torpaqlarına, doğma yurdlarına dönmək istiqamətində apardıqları mübarizəyə son qoyula bilər. Türkiyədə məskunlaşan Ahıska türklərindən ötrü Türkiyə Bakanlar Kurulunun 2.07.1992-ci il 3 835 sayılı və 12.11.1992-ci il 92\3706 sayılı qərarına əsasən 500 ailənin Türkiyəyə qəbulu qərarlaşdırılmışdır. Bakanlar Kurulunun 10856 sayılı qərarında aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

1. Türkiyə Cumhuriyyətinin Nazirlər Kabinetinin 10856 sayılı qərarına görə, Türkiyədə yaşamaq üçün icazə almış və onu almaq haqqı qazanmış Ahıska türklərinə vətəndaşlıq hüquqları verilməli;
2. Nazirlər Kabinetinin 4360 sayılı qərarına görə, Fərqanədən didərgin düşərək, eləcə də, digər yerlərdən Türkiyəyə üz tutub orada məskunlaşan Ahıska türklərindən gəlir vergisi tutulmamalı;
3. İctimai birliklər, həkim, müəllim, mühəndis və digər ali təhsilli mütəxəssislər işlə təmin olunmalı;
4. Orta-ümumtəhsil məktəblərində alınan balları nəzərə almadan ali məktəbə güzəştli qəbul olunmalı;
5. Köçkünlüyə məruz qalmış insanların digər yerlərdə fasiləsiz iş stajı saxlanılmalı;
6. Heç bir sosial güzəştə olmayan şikəstlərə və yaşlılara müavinət və təqaüdlər verilməli;
7. Ahıskalılara təyinatla və təyinatsız Türkiyənin müxtəlif yerlərində işlə təmin olunmaq şəraiti yaradılmalı;
8. Gürcüstandan sürgün edilmiş dağınıq halda yaşayan ahıskalılardan oradakı yurdlarına geri dönmələrinə şərait yaradılmalı (20, s.17).

Nazirlər Kabinetinin bu qərarlarından görünür ki, Türkiyə hökuməti ahıskalılardan orada yaşamaları üçün normal şərait yaratmağı nəzərdə tutmuşdur. Qərarın 8-ci [49-50] maddəsindən aydın görünür ki, Türkiyədə məskunlaşan ahıskalılara bu ölkənin vətəndaşlıq hüququnun verilməməsinə səbəb onların doğma yurdlarına dönmələrinə olan ümidlərini qırmamaq istəyi ilə bağlıdır. Bu mənada, ahıskalılardan haqqında bəhs etdiyimiz dövlət sənədinin sonuncu maddəsində irəli sürülən fikir, yəni ahıskalılardan öz yurdlarına dönmələrinə şərait yaradılmaması ahıskalılardan heç də narahat etmir, əksinə, gec-tez tarixi vətənlərinə qayıtmaz ümidini onlarda artırır. Son məlumatlara görə, Türkiyədə bir milyondan çox ahıskalı yaşayır. Onlar Türkiyənin iqtisadi-mədəni, habelə ictimai-siyasi həyatında yaxından fəal iştirak edirlər. Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan ahıskalılardan həyat təzi digər bölgələrə səpələnmiş əhalinin həyat tərzindən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Təkcə onu qeyd edək ki, Azərbaycanda və Türkiyədə məskunlaşan türk mənşəli xalqlar, eləcə də ahıskalılar islam dininə mənsub olduqlarına görə burada heç bir təzyiqlərə məruz qalmır, qədim adət-ənənələrini qoruyub saxlayırlar və öz milli mənsubiyyətləri ilə qürur duyurlar. Ahıska türklərinin tarixi yaddaşında ən ağırlı və faciəli

səhifələrindən olan deportasiya, soyqırım və qaçqınlıq taleyi etnosun formalaşmasına öz mənfi təsirini göstərməklə yanaşı, əhalinin həyat tərzində də silinməz izlər buraxmışdır.

Ahıska türklərinin köçürülmə siyasətinin əsasında nə dururdu? Bu sualı professor Vaqif Arzumanlı aşağıdakı kimi izah edir: «Ahıska türkləri 1944-cü ildə Şimali Qafqazın bəzi xalqları ilə birlikdə Orta Asiya və Sibirə sürgün olunurlar. Həmin dövrdə çeçenlərin, inquşların, kabardinlərin, balkarların və b. Şimali Qafqaz xalqlarının köçürülməsi haqqında xüsusi dövlət qərarı da olub. 1944-cü ilin noyabrından başlayaraq bir ay müddətində bütün [50-51] Ahıska türkləri Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün olunublar. Dəhşətli haldır ki, təkcə 17 mindən çox Ahıska türkü yolda həlak olub. Burada çox maraqlı bir paralellik əmələ gəlir. Ahıska türkləri ilə Azərbaycan türklərinin həm keçmişi, həm də bugünkü taleyində üst-üstə düşən məqamlar da çoxdur. Həmin dövrdə azərbaycanlıların da sürgün edilməsi planlaşdırılmışdı. Lakin Azərbaycanın rəhbəri Mircəfər Bağirovun söyləri nəticəsində azərbaycanlılar öz vətənlərindən sürgün edilmədilər» (18, s.433-434). 1944-cü ildə Ahıska bölgəsindən sürgün olunmuş ahıskalılar bir çox sosial-siyasi, iqtisadi haqsızlıqlar və mənəvi təhqirlərlə üzləşmiş olsalar da, xalqın milli ruhu qırılmadı. Onlar məskunlaşdıqları bütün rayonların, ərazilərin şəraitinə uyğunlaşaraq, həm də məskunu olduqları bölgələrin quruculuq işlərində fəal iştirak edib, öz adət-ənənələrini imkan daxilində qorumağa çalışmışlar. Çox təəssüf ki, Ahıska türklərinin milli problemləri bu gün də öz ədalətli həllini nəinki tapmır, əksinə, milli zəminlə bağlı ədalətsizliklər daha da dərinləşir. Azərbaycanda isə bu hal müstəsnaqlıq təşkil edir. Belə ki, «Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında» (24, s.2). 1992-ci il 16 sentyabr tarixli prezident fərmanı respublikanın başqa azlıqları ilə yanaşı ahıskalıların da hüquq və azadlıqlarının qorunmasında, onların mədəniyyətinə və adət-ənənələrinə hörmət etmək, mədəni, sosial-iqtisadi mühitin yaranmasında önəmli rol oynamışdır.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 28 aprel 1956-cı il tarixli fərmanına əsasən Ahıska türklərinin, Krım tatarlarının və sürgünə məruz qalmış digər türk xalqların üzərinə qoyulmuş məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı. Həmin qərar-[51-52]da, həmçinin 30 may 1968-ci il qərarının ikinci hissəsində göstərilirdi ki, Ahıska türkləri və sürgün edilmiş başqa xalqlara qoyulmuş məhdudiyyətlər aradan götürülsün, başqa sovet vətəndaşları kimi, onlar da bütün hüquqlardan, imtiyazlardan istifadə etsinlər. Daha sonra sənəddə deyilirdi ki, onlar Sovet İttifaqının istənilən ərazisində, eləcə də Gürcüstan SSRİ-də pasport rejiminə uyğun olaraq yaşaya və işləyə bilərlər. Əslində, bu sənəd ahıskalıların 1944-cü ildə qeyri-qanuni köçürüldüyünü və heç olmasa, qanunun verilməsindən sonra öz torpaqlarına qayıtmasını dövlət səviyyəsində təsdiq edirdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 28 aprel 1956-cı il qərarı ahıskalıların vətənə dönmək hərəkətinə stimül yaratdı. Elə ilk günlərdən başlayaraq bu xalqın yetirdiyi adlı-sanlı Sosialist Əməyi Qəhrəmanları, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları və xalqı haqqında düşünən tanınmış şəxslər tarixi torpaqlarına qayıtmaqla əlaqədar SSRİ-nin dövlət rəhbərinə müraciətlər etməyə başladılar. Ahıska türklərinin təşəbbüsü nəticəsində 1964-cü ilin fevral ayında Özbəkistanın Daşkənd vilayətinin Bukin rayonunda Ahıska türklərinin Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Komitəyə Ənvər Muşur oğlu Odabəşev rəhbərlik edirdi. O, qısa zamanda komitənin məqsədini və məramını müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif tədbirlər keçirir, ahıskalıların öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq naminə ümumxalq hərəkəti yaratmağa başlayır. Nəticə etibarilə yaranmış hərəkət Ahıska türklərinin milli mənlilik və vətənpərvərlik şüurunun dirçəlişinə təkan verir. Bu istiqamətdə görülmüş tədbirlər bir müddətdən sonra öz bəhrəsini verməyə başlayır. Belə ki, vətənə qayıtmaq uğrunda genişlənən hərəkətin təşəbbüsü ilə Moskvaya göndərilən ahıskalıların nümayəndə heyətlərinin prinsipial mövqeyi, inandırıcı [52-53] faktları, aparılan danışıqlar, Dövlət Ali Hakimiyyət Orqanlarına göndərilən on minlərlə şikayət məktubları və teleqramlar yavaş-yavaş öz nəticəsini verməyə başladı. Nəhayət, 1957-1958-ci illərdə, Özbəkistan Respublika rəhbərlərinin və Moskva ilə apardıqları səmərəli danışıqlar və razılaşmalar nəticəsində 1958-ci ilin sentyabr ayında Ahıska türklərinin ilk dəstəsinin Azərbaycana gəlməsinə icazə verildi.

Ahıska türklərinin Azərbaycana gəlməsinin bir neçə obyektiv və subyektiv səbəbləri var idi. Əsas səbəblərdən biri Gürcüstan hökumətinin onların vətənə qayıtmasına icazə verməməsi idi. Digər səbəblərdən biri isə ahıskalıların azərbaycanlılar arasında tarixən ənənəvi həyat və məişət tərzinin mövcudluğu, dil, din və başqa ümumiliyinin olmasıydı. Azərbaycanda məskunlaşdırılmış Ahıska türklərinin respublikanın Saatlı, Sabirabad rayonlarında yerləşdirilməsi ahıskalıların Orta Asiya və Qazaxıstanda əsas təsərrüfat sahələrindən birinin pambıqçılıq olmasından irəli gəlirdi. Elə bu səbəbdən Azərbaycana köçmüş ahıskalılar, əsasən pambıqçılıq rayonlarında məskunlaşdırıldı. Həmin səbəblərdən biri kimi bunu göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi ərazinin iqlimi və təbiətinin, Ahıska türklərinin təbiətinə, mənzərəsinə yaxın olduğu da nəzərə alınmışdır. Beləliklə, 1958-ci ildə Saatlı və Sabirabad rayonlarında 50 mindən artıq ahıskalı məskunlaşdırıldı. Bununla da Azərbaycanın etnik xəritəsində, tarixən yaşadığı azsaylı xalqların cərgəsinə yeni bir etnosun daxil olmasının əsası qoyuldu.

Bütün türk xalqları kimi, ahıskalıların da məişət və mədəniyyətində onun həyat tərzini üçün xarakterik olan özünəməxsus etnoqrafik cəhətlər mövcuddur. Bununla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1958-ci ildən Azər-[53-54]baycanda məskunlaşmış ahıskalıların bəzi qədim və milli xüsusiyyətləri aradan çıxmış, əvəzində məişət və mədəniyyətlərində azərbaycanlılara xas olan adət və ənənələri mənimsəmişlər. Lakin etiraf edilməlidir

ki, keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarında yaşayan ahıskalılardan fərqli olaraq, Azərbaycanda məskunlaşan ahıskalılar öz milli-etnik xüsusiyyətlərini qismən də olsa saxlaya bilmişlər.

1981-ci ildə Ahıska türklərinin Orta Asiya üzrə Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi (MTK) yaradıldı. Təşkilat Komitəsi 20 nəfərdən ibarət idi ki, onlardan 12 nəfəri büro üzvü seçilmişdi. Komitəyə Kabarda-Balkar Muxtar Vilayətində yaşayan Yusif Sərvərov rəhbərlik edirdi (157, s.25). Müvəqqəti Təşkilat Komitəsinin ahıskalıların problemləri ilə bağlı apardığı danışıqlardan və keçirdiyi görüşlərdən onların vətənə dönməsi üçün heç bir problemin olmadığı aydın olmuşdu. Lakin məsələnin real həllinə gəldikdə isə yeni-yeni problemlərlə qarşılandı. Elə buna görə də 1957-ci ildən 1967-ci ilin may ayına kimi Sov. İKP MK-ya Ahıska türklərinin öz torpaqlarına qayıtması ilə bağlı 3500 məktub daxil olmuşdur. Bu şikayət məktublarına isə «Kütləvi dönmək məqsədə müvafiq hesab edilmir» kimi eyni məzmununda cavablar verilirdi (157, s.26). Göründüyü kimi, Ahıska türklərinin əzəli torpaqlarına dönməsi haqqında 1956-cı ildə dövlət tərəfindən verilmiş qərardan uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, onun icrasına hələ də əməl olunmamışdır.

1968-ci ilin 8 dekabrında Yusif Fərhadov, Səlim Mursadov, Əlixan Rəhmanov, İsmixan Aslanov və başqalarının iştirakı ilə yeni nümayəndə heyəti Moskvada SSRİ Ali Sovetinin sədri N.V. Podqornunun qəbulunda oldular. Onlar Gürcüstan hakimiyyət dairələrinin ahıskalılara doğma yurdlarını ziyarət etmək, orada yaşayan qohumları-[54-55]na, soydaşlarına baş çəkməyə icazə vermədikləri və bu problemin həllində onlara kömək göstərilməməsi haqqında şikayət etdilər (157, s.26). N. V. Podqornı onların xahişi ilə əlaqədar olaraq Gürcüstan SSR-nin KP MK-nin I katibi V.İ. Mjevanadze, Gürcüstan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri Q. S. Dzosnidze, Gürcüstan Nazirlər sovetinin sədri Q. D. Djavaxişviliyə aşağıdakı məzmununda müraciət ünvanlayır. Müraciətdə deyilirdi: «Müəyyən məqsədlərə görə müəyyən sayda insanların Gürcüstan SSR-də qeydiyyatda düşməsi və işlə təmin olunması lazımdır». Bu müraciətdə ahıskalılar haqqında verilmiş əvvəlki əmr və sərəncamlar kimi nəticəsiz qaldı. 1980-ci illərin birinci yarısını Ahıska türklərinin vətənə dönmək uğrunda apardıqları mübarizənin «zəifləmə dövrü» adlandırmaq olar. Çünki bu hərəkata başçılıq edən Ənvər Odabaşov və Xəlil Omarov arasında ciddi fikir ayrılığı, qarşıdurma yaranmışdı. Məsələ bundadır ki, Ə. Odabaşov Ahıska türklərinin ümumi mənafeyini müdafiə edərək onların türk mənşəli olduğunu xüsusi vurğulayır və Ahıskaya da türk kimi qayıtmalarında ısrar edirdi. X. Omarov isə bundan fərqli olaraq ahıskalıların türkləşmiş gürcülər versiyasına üstünlük verirdi. Bu fikir ayrılığı nəticəsində 80-ci illərin birinci yarısında Ahıska türklərinin vətənə dönmək uğrunda hərəkəti müəyyən qədər zəifləmiş oldu.

1956-cı ildə Ahıska türkləri bəraət aldıqdan sonra onlardan 5-6 ailə Gürcüstan SSR-nin qoyduğu bütün tələb və şərtlərlə razılaşsalar da, Gürcüstana qayıtmaq arzusunda olsalar da, Gürcüstan hökuməti buna da razılıq vermir, onları qəbul etmir. 1958-ci ildə gürcü soyadını qəbul etmiş ahıskalı Lətifşah Barataşvili öz ailəsi ilə birlikdə Azərbaycanda müvəqqəti məskunlaşır. Bir müddət keçdikdən sonra vətənə dönmək hissi milli mənsubiyyət his-[55-56]sini üstələyir, bir neçə ailə, o cümlədən, L. Barataşvili ailəsi ilə əzəli torpaqlarına köçürlər. Onlar Gürcüstan hökumətinin mənafeyini müdafiə edir, bunu guya ahıskalıların doğma yurdlarına qayıtmaq uğrunda vacib şərt olduğunu hesab edirlər. Lakin ahıskalılar özlərinin milli-etnik mənsubiyyətlərinə, öz adət-ənənələrinin qorunub saxlanmasına sadıq qaldılar. L. Barataşvilinin ahıskalıların türkləşmiş gürcülər olması fərziyyəsini qəbul etməyərək, əhali ona etimadsızlıq göstərmiş oldu. Lakin L. Barataşvili ahıskalıların tarixi vətənə qayıtmaq uğrunda Mübarizə Komitəsi yaradır və komitəyə özü rəhbərlik edir. 1958-ci ildə L. Barataşvili Azərbaycan hökumətinə müraciət edir. O, ahıskalıların Gürcüstana qayıtması üçün Azərbaycan hökumətindən kömək istəyir. Müraciətə Azərbaycan hökuməti müsbət cavab verir. Eyni zamanda, həmin ərəfədə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri K. Voroşilovun və katibi M. Qeorqadzenin imzası ilə 1957-ci il 31 oktyabr tarixli əmri imzalanır. Həmin əmrdə aşağıdakılar göstərilmişdir:

1. 1944-cü ildə Gürcüstanın Ahıska, Ahılkalək, Adıgün, Aspinza (Əspincə), Boqdanovka (Hocabəy) rayonlarından köçürülmüş milliyətcə Azərbaycan vətəndaşlarının üzərindən bütün məhdudiyyətlər götürülsün.

2. Nəzərə almaq lazımdır ki, onların Gürcüstan SSR-dən köçürüldüyü yerlərində indi ermənilər və gürcü millətindən olanlar yaşayırlar. Onlar, ola bilər ki, təsərrüfatın inkişafı üçün respublika ərazisinə müvafiq olaraq başqa rayonlarda da yerləşdirilsin. Müvafiq yerləşdirmə təlimatına uyğun olaraq daimi yaşayış yerinə köçürülənlər öz arzularına əsasən Azərbaycanı da özlərinə daimi yaşayış yeri kimi seçə bilərlər. SSRİ MAİ (157, s.93). [56-57]

1958-ci ildə Özbəkistandan Azərbaycana köçmüş Ahıska türklərinin bir hissəsi Saatlı rayonunun Varxan kəndində məskunlaşdırıldı. Kənddə Ahıska türkləri üçün kolxoz təşkil edildi. 1958-ci ildə Azərbaycana gələn Ahıska türkü Gülbay Murtazov kolxoz sədri seçildi. Bakıda Ali təhsilini aldıqdan sonra kəndə qayıdan G. Murtazov bütün bacarıq və imkanlarını kəndin və kolxozun inkişafına sərf etmişdir.

1980-ci illərin ikinci yarısında Sov. İKP MK tərəfindən elan edilmiş, 1991-ci ilin avqust, sentyabr aylarınadək davam etmiş rejimin kommunist ideologiyası və məzmunu sovet iqtisadiyatını, siyasətini, ideologiya və mədəniyyətini bəşəri ideallara və dəyərlərə süni sürətdə uyğunlaşdırmaq cəhdindən ibarət idi. Bu prinsiplərin ölkədə həyata keçirilməməsi bir tərəfdən Sov. İKP-nin iflası, digər tərəfdən SSRİ-nin dağıdılması üçün zəmin yaratdı. Yenidənqurma siyasəti, eyni zamanda milli siyasət sahəsində baş verən qarşılaşmalar

münaqişələr ölkənin ayrı-ayrı bölgələrini bürüdü. Dövlət və eləcə də hakim Sov. İKP-nin rəhbərləri ölkəni bürümüş bu münaqişələrin qarşısını ala bilmədi və ya almaq istəmədi.

Ahıska türklərinin ədalətin bərpası uğrunda apardıqları mübarizələr nəticəsində bir sıra yüksək səviyyəli qərarlar çıxarılmışdır. Məsələn, hələ 1957-ci ilin fevralında RSFSR Ali Sovetinin altıncı sessiyasında sürgün olunmuş Ahıska türklərinin doğma yurdlarına qaytarılması haqqında qərar çıxarılmışdır (59, s.49). Həmin qərardan dərhal sonra digər türkdilli xalqlar öz daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmışdır. Lakin çox təəssüf ki, bu qərarın da Ahıska türklərinin öz vətənlərinə qayıtmasına gücü çatmadı (147, s.61). Ahıskalılar yenə də heç bir ciddi hüquqi səbəb gətirilmədən öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq haqqını əldə [57-58] edə bilmədi. Halbuki, vaxtilə onlara qarşı haqsızlıq və ədalətsizliyə yol verilmiş, ahıskalıların ədalətli və hüquqi tələblərinə məhəl qoyulmamışdır (137, s.10). Lətifət Tağızadənin «Yaddaşın uzun yolu» adlı məqaləsində ahıskalıların məskunlaşmasının ziddiyyətli məqamları obyektiv əks olunmuşdur. «Beyləqan rayonunun Dünyamalılar kəndi ilə Yoloba kəndlərinin arasındakı boş səhraya bizi boşaltdılar. Beyləqan Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi Mürşüd Əzimovun köməkliyi və yerli camaatın qayğısı ilə tez bir zamanda burada böyük bir qəsəbə saldıq və hamımız evlə, işlə təmin olunduq». O günlərdə kənddə məskunlaşan Ahıska türk qadınlarından Xədicə xanım, Gülyaz xanım, Əminə xanım da bunları yaxşı xatırlayırlar. Onlar Azərbaycan xalqının milli mentalitetinə, soykökünə bağlılığına, qonaqpərvərliyinə xüsusi qiymət verirlər. Kəndin sakinlərindən Ahıska türk xanımı Səbinə Dəvrişovanın dediklərindən: «Dörd azyaşlı uşağım var idi. İyirmi beş nəfər bir otağda məskunlaşmışdıq, qonşu kəndin camaatı bizə hər cür yardım edirdilər». Minə xanımın dediklərindən: «Allah razı olsun, bizə ana-bacı oldular, kişili-qadın, uşaqlı-böyüklü hamısı gəldiyimiz gündən bizə arxa durdular. Əllərindən gələni edirdilər ki, özümüzü qərrib saymayaq. Mal-qaraları olmadığından, körpə-südəmər uşağı olan ailələr süd, ağartı məhsulları üçün kəndlilərə müraciət edib, heç vaxt da boş qayıtmırdılar. Kəndin adamları bizə süd-qatıq satmırdılar, təmənnasız verirdilər». Kəndin sakinləri ilə söhbətlərdən aydın olur ki, onlar özlərini burada çox rahat hiss edirlər. Amma doğma yurda qayıtmaq arzusu onları heç vaxt tərk etmir, hər zaman qədim Ahıskaya dönmək ümidi ilə yaşayır, bu iş uğrunda daim mübarizə aparacaqlarını deyirlər. Kolxoz sədri Hübət Mehdiyevin dediyi bu sözlər azərbaycanlı-[58-59]larla ahıskalıların eyni kökdən olmasını göstərir. Başqa yerlərdə «mesxeti» sözü bizi bezdirmişdi. Bu sözdən xoşumuz gəlməzdi. İndi isə çox şükürlər olsun, o sözü eşitmirik, türkün bir adı var: - «Türk».

Yarım əsrdən çox müddətdə dəfələrlə yerindən-yurdundan didərgin salınmış, XX əsrin sonunda isə orta əsrlər vandalizmi ilə üzləşmiş bir xalqın «Niyə?, Nə üçün?» suallarına cavab tapmaqda açız qalan rayon rəhbərliyi ahıskalıların qısa zamanda ən adi ehtiyaclarının ödənilməsi üçün gecə-gündüz çalışırdılar. O vaxt didərgin düşmüş ahıskalıların söhbət zamanı öz hisslərini gizlədə bilməyən jurnalist Svetlana Nəcəfova yazırdı: «Baş vermiş faciələrə, təqib-lərə baxmayaraq, xalqın öz dilini, adət-ənənəsini, milli ruhunu saxlaya bilmək bacarığını, əsrlərin keşməkeşindən keçirib gətirdikləri «Dizqırma» rəqsində və başqa musiqi nömrələrində ifadəsini tapmış qüdrətli bir həyat eşqinin şölələndiyinin şahidi olursan» (101, s.12). «İnam da bir etibardır» başlıqlı yazıda Azərbaycan Kommunist Partiyası Saatlı rayon Partiya Komitəsinin katibi Esmira Qasımovanın dediklərindən: «Ermənistandan qovulmuş bacı və qardaşlarımız, Fərqanədəki ev-eşiklərindən didərgin düşərək respublikamıza pənah gətirən Ahıska türklərinin vəziyyəti ilə əlaqədar görülən və görəcəyimiz işlər razılıqla qarşılır. Çətin sınaqlarla üzləşdik, mətinləşdik. Lakin sınımadıq, əyilmədik. Əksinə, daha da qayğıkeş, daha qonaqpərvər olduq. Kolxozlarımızda yerləşdirilmiş ahıskalıların vəziyyəti təkcə rayonumuzun əməkçilərini deyil, hamını maraqlandırır. Tez-tez paytaxtdan maşın karvanları ilə ərzaq, geyim, məişət əşyalarının göndərilməsi bizi sevindirir». [59-60]

Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşması xüsusi dövlət yardımı ilə təşkil edilsə də, ictimai diqqətdən də kənarda qalmırdı. Fərqanə faciəsindən sonra Saatlı rayonunun Adıgün kolxozunda məskunlaşmış Ahıska türklərinin vəziyyəti, onların zəhmətsevərliyi haqqında o vaxt respublikanın əksər kütləvi informasiya vasitələrində geniş məlumat verildirdi. Qısa müddət ərzində gecələrini gündüzlərinə qataraq özlərinə ev-eşik qurmuş insanların vətənə, torpağa bağlılığını, milli adət-ənənəyə sadıqlığını çox asanlıqla görmək olurdu. Belə ağır faciə ilə üzləşmiş, neçə-neçə yaxınlarını, qohumlarını itirmiş bu insanlar həyatın bütün sahələrinə diqqətlə yanaşırlar. Öz milli ruhunu saxlaya bilmək bacarığı, əsrlərin keşməkeşindən keçirib gətirdikləri milli mədəniyyət nümunələrinə isti münasibət bu xalqın maddi-mənəvi dəyərləri uca tutmasından xəbər verir.

Ahıska türklərinin az qismini birləşdirən daha iki təşkilat vardır. Onlar «Gürcü müsəlmanı» adını qəbul etməyə, ancaq Ahıska bölgəsində deyil, Gürcüstanın istənilən ərazisinə qayıtmağa razı olanları birləşdirən «XSNA» və «Gürcü Repatriantları İttifaqı» adlı təşkilatlarıdır. Hər iki təşkilatın qərarı Tbilisidə yerləşir.

Digər bir təşkilat isə ümidsizliyə qapılıraq nicat yolunu Türkiyəyə köçməkdə görən ahıskalıları birləşdirən «Ümid» təşkilatıdır. Bu təşkilat daha çox Krasnodarda və Qırğızıstanda fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi, son illərdə ahıskalıların vətənə dönmək hərəkətində müəyyən parçalanma meyilləri özünü göstərsə də bu etnosun çox böyük əksəriyyəti həm də beynəlxalq təşkilatların, dünyanın bütün insan hüquqlarını müdafiə təşkilatlarının [60-61] köməyi ilə vətənə qayıtmaq uğrunda fəal mübarizə aparmaqdadır.

Qeyd edək ki, indi artıq Gürcüstanda da Ahıska türklərinin taleyinə əvvəlki laqeydliliklə yanaşmağın daha mümkün olmayacağını artıq yaxşı başa düşürlər. Axı müstəgil, demokratik Gürcüstan öz keçmiş

vətəndaşlarının başına gətirilən bəlaların təqsirini nə qədər öz üzərindən atmağa çalışsa da, onun müəyyən hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmasını tamamilə ört-basdır etmək mümkün deyil. Aydındır ki, o zamankı respublika rəhbərliyinin razılığı olmasaydı, belə qeyri-qanuni hadisə baş verməz, ahıskalılara qarşı vəhşiliklər törədilməzdi.

İkinci tərəfdən, Gürcüstan hökuməti Avropa Şurası qarşısında 2010-cu ilədək Ahıska türkləri probleminin həll edilməsi, daha konkret deyilsə, onların doğma torpaqlarına qayıtmalarını təmin etmək barədə öz üzərinə öhdəlik götürmüşdür.

Rəsmi sənədlərin birində SSRİ Plan Komitəsinin Azərbaycan Respublikasına könüllü köçmüş Ahıska türklərinin maddi-təsərrüfat vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə ayırdığı vəsaitdən söhbət gedir. Bu məqsədlə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti xahiş etmişdi ki, respublikadakı tikinti təşkilatları onların baş idarələrə tabe olmasından asılı olmayaraq, Ahıska türklərinin şəraitini yaxşılaşdırmaq işinə cəlb edilsin. Dövlət Plan Komitəsi bu xahişi dəstəkləmiş və SSRİ hökumətinin respublikada Ahıska türklərinin yaşaması üçün zəruri olan şəraiti yaratmaq tədbirləri haqqında qərar qəbul etməsini məqsəduyğun saymışdır.

Fərqanə hadisələrindən sonra məskunlaşma problemi Ahıska türklərinin rəhbərliyindən bir sıra təşkilati [61-62] işləri operativ sürətdə görməyi tələb edirdi. Onlar əsasən Azərbaycanda məskunlaşmağa daha çox çalışırdılar. Sovet postməkanında yaşayan türklərin Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi o dövrdə Y. Sərvərovun, S. Səidovun, P. Rəsulovun, A. Əliyevin, T. Səidovun imzası ilə Azərbaycan rəhbərliyinə göndərilmiş müraciətində ahıskalılara Azərbaycana köçməyə icazə verilməsini xahiş etmişdi. Xahişnamədə deyilirdi ki, ahıskalıların yerləşdiyi Rusiya Federasiyasının orta zonasının çöllərində sosial-məişət şəraiti yaxşı deyildir. O da vurğulanırdı ki, hazırda əhali, demək olar, SSRİ-nin bütün bölgələrində məskunlaşmışdır. Bu da ahıskalıların bir-birinə mənəvi-maddi yardım göstərmələrini çətinləşdirir. Üstəlik də yaşayış yerlərində digər xalqlarla milli, dil, din fərqləri onsuz da çətin olan sosial vəziyyəti bir qədər də mürəkkəbləşdirir. Belə şərait əslində hüquqsuzluq və siyasi müdafiəsizlik övqatı yaradırdı. Müxtəlif səbəblər üzündən əhalinin çıxıb gələ bilməyən hissəsinin fiziki məhv olmaq təhlükəsizliyinin qorunması üçün təminatın olmaması, ən qısa müddətdə uşaqların və yaşlıların uyğunlaşmasının qeyri-mümkünlüyü ahıskalıları daha çox narahat edir. Buna görə də onlar Azərbaycan xalqı ilə dil, din, adət-ənənə ümumiliyini, habelə əlverişli şəraiti nəzərə alaraq Azərbaycana köçməyə icazə istəmişlər.

Həmin dövrdə ümumi vəziyyətdə qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. Məsələ burasındadır ki, Özbəkistandan, Qazaxıstandan və Qırğızıstandan Ahıska türklərinin axını ara vermirdi. Yeni şəraitdə, Azərbaycanda milli zəmində münaqişənin baş qaldırdığı mürəkkəb şəraitdə məcburi köçkünlərin problemlərini arzu edilən səviyyədə həll etməkdə böyük çətinliklər meydana çıxırdı. Ermənistan təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazilərinin iyirmi faiz-[62-63]inin itirilməsi bu ölkənin etnosiyasi və sosial-mədəni vəziyyətinin ağırlaşmasına səbəb olmuşdu.

Keçmiş İttifaqda yenidənqurma şəraitində qaçqınlıq və köçkünlük problemlərinin meydana çıxması, hər şeydən əvvəl Sovet dövlətinin qeyri-düzgün, obyektiv reallıqlara söykənməyən milli siyasətinin nəticəsi idi. Rəsmi sənədlərdən aydın olur ki, səhv milli siyasətin nəticələrini aradan qaldırmaq son dərəcə çətin olur. Dinc quruculuq işlərinə, xalqların mədəni inkişafına sərf olunmalı vəsait köçürülənlərin tükənmək bilməyən müxtəlif xarakterli problemlərinin həllinə sərf olunur. Məsələn, köçürülən yerlərdə əmək qabiliyyətli Ahıska türklərinin xeyli hissəsinin işlə təmin olunmaması nəinki onların dolanışığını çətinləşdirir, həmçinin normal mədəni inkişafa mane olurdu. Belə vəziyyətdə xalq özünün adət-ənənələrini də inkişaf etdirməyə imkan tapmır.

Vətənə dönmək tələbatı öz sosial-mədəni mühitinə qayıtmaq zərurəti ilə sıx bağlıdır. Təqdirəlayiqdir ki, Ahıska türkləri həmişə Gürcüstandakı tarixi yerlərdə yaşamaq ümidini itirməmişlər. SSRİ Nazirlər Sovetinin, Əmək və Sosial Məsələlər üzrə Dövlət Komitəsinin materiallarında da göstərilirdi ki, Ahıska türklərində tarixi torpaqlara qayıtmaq inamı qalmaqdadır. Sənədlərdə həmçinin qeyd olunurdu ki, Fərqanə hadisələrindən sonra ahıskalıların Özbəkistan ərazisindən köçməsi davam edir. Təbii ki, ahıskalıların oradan köçməsinə mərkəzin rəsmi dairələri guya ahıskalıların özbəklər arasında münaqişə ilə əsaslandırmağa çalışırdılar.

Şübhəsiz ki, milli siyasətin əvvəlcədən düzgün həyata keçirilməməsi şəraitində məişət səviyyəsində toqquşmaların baş verməsi mümkündür. Lakin indi də elmi dövriyyədə olan materiallarda və şərhlərdə etiraf olunur [63-64] ki, həmin münaqişənin yaranması SSRİ-nin dağılmasının qarşısının alınmasının tərkib hissəsi olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Ahıska türklərinin məruz qaldığı zülmün tarixi-siyasi köklərinin ən ümumi cəhətləri barədə real təssəvvür yaratmaq üçün bolşeviklərin milli siyasətinə qısaca da olsa nəzər salmaq vacibdir. Bu məsələyə toxunmaq bir də ona görə zəruridir ki, hazırda Rusiya Federasiyasının istər daxili, istərsə də xarici siyasətində keçmiş Sovetlər İttifaqının Milli siyasətinə xas olan bir sıra neqativ elementlər qalmaqdadır. Doğrudur, Rusiya Konstitusiyası kağız üzərində beynəlxalq hüquq normalarına uyğunlaşdırılmışdır, lakin real praktikada milli azlıqlara qarşı heç də axıradək səmimi siyasət yeridilmir.

Məlum olduğu kimi, bolşeviklər milli özünütəyin, yaxud millətlərin öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ ətrafında diskussiya apararkən belə bir müddəə üzərində dayanırdılar ki, partiya üçün milli muxtariyyət və vahid dövlətdə millətlər üçün mədəni muxtariyyət eyni qəbildən olan məsələlərdir. Məsələn, «milli

məsələnin müstəsna bilicisi» İ. Stalin açıqca yazırdı ki, təşkilatda milli federalizm fəhlələrdə milli təcridçilik ruhunu tərbiyə edir **(131, s.365)**. Bolşeviklər əmin idilər ki, əgər partiya milli əlamətə görə bölünə, zəifləyəcək bilər. Onlar bu prinsipi dövlətə də aid edirdilər. Hələ erməni sosial-demokrat qrupu Rusiya üçün «Federativ Respublika» və Qafqaz xalqları üçün isə «mədəni həyat məsələsində muxtariyyət» modelini təklif edəndə Lenin bu qrupu kəskin tənqid edərək demişdi ki, proletariyatın «milli muxtariyyətə» ehtiyacı yoxdur **(90, s.112)**. O, fikrini açıqlayaraq bildirmişdi ki, proletariyat iki şey istəyir: bir tərəfdən, «siyasi və vətəndaş azadlığı və tam hüquq bərabərliyi», digər tərəfdən «hər bir millət [64-65] üçün öz müqəddəratını təyin etmək hüququ» **(90, s.102)**. Leninin bu müddəası, əslində həmçinin ayrılmaq hüququnu nəzərdə tuturdu. İlk baxışda burada elə bir qəribə şey yoxdur. Millətin ayrılmaq hüququ varsa, əgər o, bu hüquqdan istifadə etmək istəmərsə, onda onun bir millət kimi heç bir hüququ qalmır. Baxmayaraq ki, belə halda millətin hər bir nümayəndəsi təbii ki, digər vətəndaşlarla yanaşı dil, təhsil və mədəniyyət məsələsində eyni hüquqları istifadə edə bilər. Beləliklə, 1903-cü ildə Lenin bolşeviklərin milli siyasətini belə müəyyənləşdirmişdi.

Lakin on ildən sonra milli məsələ kəskinləşdikdə o, «milli məsələ üzrə yeganə mütəxəssis» İ. Stalina tapşırırmışdı ki, bu konsepsiyayı dağıtsın. Qeyd edək ki, yuxarıdakı təlim «Avstriya modeli» idi və İ. Stalina məhz bu modeli dağıtmaq tapşırılmışdı. 1913-cü ildə İ. Stalinin «milli məsələ və sosial-demokratiya» əsəri çapdan çıxır. Onun ilk səhifələrindən aydın olur ki, əsər Leninin güclü təsiri altında yazılmışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu əsər partiyanın milli məsələ sahəsindəki fəaliyyətində nümunəvi yer tutmuşdur. Müəllif «təəssüf» edir ki, son illər güclü «millətçilik dalğası başlayıb». Ona görə də, sosial-demokratların millətçiliyinə qarşı sınaqlardan çıxmış beynəlmilətçilik, «birlik və mübarizənin» bölünməzliyi silahı ilə çıxış etmək lazımdır. Fəhlələrin beynəlmilət birliyi ideyası o dövrdə nə qədər cazibəli səslənsə də, nəticəsi o qədər də yaxşı olmadı. Məsələ burasındadır ki, millətlərin öz müqəddəratını həll etmək hüququ (deməli, həm də ayrılmaq hüququ) əslində açıq, həll edilməmiş qalırdı. Lenin həmişə belə bir mövqeyində israr edirdi ki, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək arasında fərq vardır. O deyirdi ki, «boşanma hüququnu müdafiə etmək həm də boşanmanı xüsusi hallarda dəstəkləmək deməkdir» **(91, s.249-250)**. [65-66] Bu o deməkdir ki, ayrılmaq hüququ tanınan tərəf hələ qərar qəbul edə bilməlidir: ayrılmaq, yoxsa yox. Bu dominant ideya, başqa sözlə, hələ mexanizmi o dövrdə işlənməmiş ayrılma cəhdi, eləcə də ayrılmaq hüququnun «fəhlələrin beynəlmilət birliyi» ideyası ilə əvəz olunması və nəhayət, 1920-ci ildə açıq-aşkar «birləşmək hüququ»na həmişəlik üstünlük verilməsi gələcək milli konfliktlərin özülünü qoymuş oldu. Şüurlara belə bir ideologiya yeridilirdi ki, hansısa sosialist millət sosialist birliyindən ayrılmaq istəmi?

SSRİ-nin yaranması, yəni respublikaların beynəlmilətçilik bayrağı altında birləşdirilməsi prosesi milli siyasətdə heç bir pozitiv irəliləyişin olmadığını göstərdi. Üstəlik də Lenin-«hansı kommunisti tərpətsən böyük rus şovinistini görərsən» e'tirafı bir daha üzə çıxdı **(90, s.183)**. Bu baxımdan, milli məsələnin «bani»lərindən biri olan Rakovskinin 1923-cü ildə partiyanın XII qurultayında söylədiyi xüsusilə maraqlıdır. «Biz artıq elə ölkəyik ki, bir yoldaşın dediyi kimi, maddi və iqtisadi mədəniyyət milli mədəniyyətə qarşı qoyulmuşdur. Milli mədəniyyət barrikadının o tayında qalmış, geridə qalmış ölkələr, kapitalist ölkələri üçündür, biz isə kommunist ölkəsiyik» **(170, s.578)**.

O dövrlər İ. Stalinin və bir çox digər bolşevik liderlərinin fikrincə, proletariyat diktaturasının siyasi əsası «hər şeydən əvvəl və başlıca olaraq mərkəzi, sənaye rayonlarıdır, kəndli bölgələrindən ibarət olan ucqarlar deyildir». Kəndli ucqarların rolunu kiçildib sənaye mərkəzlərinin roluna üstünlük vermək siyasəti proletariyatın aparıcı rolu haqqında Marks və Engelsin konsepsiyasından mayalanmışdır. Təsədüfi deyildir ki, hələ SSRİ rəsmi yaranmamışdan əvvəl bəzi partiya xadimləri etiraf [66-67] edirdilər ki, ucqarlarda «Müstəgilliyin nazik qatının arxasından Moskvanın hegemonluğu aydın görünürdü» **(173, 31 avqust 1919)**. Yeri gəlmişkən, o dövrdə, yəni partiyada diskussiyalara son qoyulana qədər, mətbuatda müəyyən dərəcədə fikir azadlığına yol verildirdi. İstər yeni iqtisadi siyasət, istər kollektivləşmə, istərsə də sənayeləşmə dövründə milli siyasət məsələlərinin ortaya çıxarılması bu sahədə köklü qusurları üzə çıxarırdı. Buradan aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

Birincisi, «ayrılmaq hüququnun» «birləşmək hüququ» ilə əvəzlənməsi göstərdi ki, bolşeviklərin milli məsələdə apardıqları siyasətin əsas məqsədi çoxmillətli Rusiya imperiyasında yaşayan qeyri-rus xalqlarını açıq-aydın aldadıb ingilabi hərəkətə cəlb etmək olmuşdur.

İkincisi, nə SSRİ-nin yaradılması, nə də bu ölkənin sonrakı mövcudluğu dövründə milli siyasət sahəsində ucqarlara ögey münasibət aradan qaldırılmamış, proletar diktaturası ideologiyasını dominant amilə çevirən rəsmi dairələr süni sürətdə fəhlə-kəndli qarşıdurması yaratmaqla yanaşı kortəbii, eybəcər urbanizasiya siyasəti yürütmüş, geri qalmış ucqarlardan şəhərlərə axını artırmış, savadsız həyata keçirilən köçürülmə siyasəti milli konfliktlərin genişlənməsinin əsasını qoymuşdur.

Ahıskanın tarixi-mədəni özünəməxsusluğu Ahıska türklərinin nəinki qədimliyindən, həmçinin bu diyarın zəngin mədəni keçmişindən xəbər verir. Bu xalqın inkişafının tarixi mərhələlərinin təhlili göstərir ki, ahıskalıların özünəməxsus etnik siması, milli mədəniyyəti və zəngin folkloru hələ axıra kimi dərinədən və eyni analitik-tarixi metodologiya baxımından öyrənilməmişdir. Bunu demək kifayətdir ki, bu qədim xalqın etnik

mədəniyyəti və tarixi haqqında ilk əsər 1992-ci ildə işıq üzü görmüşdür **(54, [67-68] s.216)**. Müasir tarixşünaslıqda Ahıska türklərinin tarixi, bir qayda olaraq, paşalıq, süqut, oyanış, sürgün dövrlərinə bölünür.

Lakin daxili çəkişmələr, siyasi qeyri-sabitlik türk tayfalarından bəzilərinin tarix səhnəsindən çıxmasına səbəb olmuşdur.

XI əsrdə Ahıska-Çıldır bölgəsi Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə qatılır. İslam dininin qəbul edilməsi ilə türk-islam mədəniyyəti kimi güclü etno-mədəni mərhələ başlayır. Hətta XII yüzillikdə feodal dövlətinin ahıskalılara qarşı apardığı xristian millətçiliyi Ahıska mədəniyyətini sarsıda bilməmişdir.

Ahıska türklərinin taleyi, onların Gürcüstandakı əzəli tarixi əraziləri ilə sıx bağlı olduğundan tarixinin bəzi məqamlarına toxunmaq istərdik. Mənbələr göstərir ki, e.ə. II minilliyin sonunda burada Urartu kitabələrində adı çəkilən iri Dioaxi tayfa ittifaqı mövcud idi **(75, s. 5)**. VIII əsrin ortalarında cənub-qərbi Gürcüstanda Kusxa tayfa ittifaqı güclü mövqe tutsa da, e.ə. VIII əsrin II yarısında Urartunun və şimaldan gələn kimmerlərin hücumu nəticəsində dağılır. Sonralar e.ə. VII - VI əsrin əvvəllərində bu ərazilər iskitlərin hakimiyyəti altında olur. Müəlliflərdən bəziləri göstərirər ki, b. e. əvvəl 680-ci ildən Saka (iskit) boyarlarının yerləşməsindən bəri Cənubi Qafqazın bu güney-batı bölgəsi ən qədim türklük bölgəsi olmuşdur **(32, s.15-16)**. Burada balkerlər, avarlar, oğuzlar, hunlar, göytürklər, xəzərlər güclü ittifaq yaratmışdılar. Lakin heqemonluq uğrunda çəkişmələr bu türk tayfalarının çoxunu tarix səhnəsindən uzaqlaşdırmışdır.

Herodot və Diodor göstərirər ki, kimmerləri sıxışdıran iskitlərin bir hissəsi də Ahıska bölgəsində yerləşmiş **[68-69]**dir. Lakin hadisələrin sonrakı gedişində iskitlər digər rəqiblər tərəfindən bu yerlərdən sıxışdırılmışdır.

Gürcüstanda Ahıska türklərinə mesxetilər deyildiyi üçün «mesxeti» sözünün etimologiyası barədə tarixçi Tahircan Kukulovun «Ahıska türklərinin tarixinə bir nəzər» əsərində yaxşı işlənmişdir.

Fransız alimi M. Brosset özünün «Gürcüstan tarixi» (1849) əsərində qeyd edirdi ki, qədim qaynaqlara görə Nuh Nəbi oğlu Anananın oğlu Tartısın oğlu Tarcomos (Tarcomosih) (Tövratda Torq türklərin ulu atası kimi göstərilir) özünün 8 oğlu ilə birlikdə indiki Xəzər dənizi və Qara dəniz arasındakı ölkələrin sahibi idi. Rəvayətə görə, Torqomos bu əraziləri öz oğulları arasında bölmüşdür. Torqomosun bir hissəsi ilə Araqvi çayının Artaz (Zərdüş, Hörmüz, İlahi) dağında yerləşən ərazi düşür.

Həmin mənbəyə görə, şərqdə Tiflis, cənubda Borçalı (Dedeba çayı, Hirtman suyunun birləşdiyi, yerləşdiyi yerdə Kuhun), Hunların adını daşıyan Kuhundan qərbdə Sper (İsper) dənizi Çorux hövzəsi arasındakı yerə hakimlik edir. Böyük oğlu MTZKHETOS (Mesket, Mosxet) hakimiyyəti ələ alaraq özü bu yerlərin hakimi olur. Sonralar Ahıska qalasını tikdirən bu hakim dörd qardaşını da özünə tabe etdirərək hakimə çevrilir.

Daha yaxın elmi mülahizə Ahıska türklərini Qafqazda yaşamış Bun türklərlə əlaqələndirmək hesab olunur. Tədqiqatçı E. Əlibəyzadə qeyd edir ki, Bun türklər e.ə. 530-cu ildə Araz üstə Kirin başını kəsib qan tuluğuna qoyduran Tomris ananın övladlarıdır. Onlar qədim dövrdən Ahıskanın sakinləri olmuşlar **(75, s.4)**. Bun türklərin əksəriyyəti Ahıska-Çıldır bölgəsində Sarkine adlı şəhərin ətrafında məskunlaşmışdılar. Tarixi mənbələrə görə, **[69-70]** Bun türklər bu ərazidə e.ə. VI əsrdə yaşamışlar. Akad. N. Marrın fikrincə, ahıskalılar e.ə. XI əsrdə Ahıska ərazisində məskunlaşmış xalqdır. Müəllif həmçinin bu türk xalqının yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını da qeyd edir. Ahıskada yaşayan türklər öz mədəni-siyasi inkişafı sayəsində Gürcüstanda məskunlaşmış digər xalqlara böyük təsir göstərmişdilər.

Kitabi-Dədə Qorqudda Aqsaqa qalası-Gürcüstanda Axalsıx şəhəri kimi qeyd olunub **(72, s.258)**.

Ahıska sözünün mənasını tədqiqatçı Məhəmməd Elli belə izah edir: «Araşdırmalar göstərir ki, Ahıska sözü Aşquz sözü ilə bağlıdır. Aşquz sözü isə mənsubiyyət bildirir və genetik dəyişikliklərə uğrayaraq Ahıska şəklinə düşür. Aşquzka, Aşqızka, Axısxa» **(85, 3 mart 1992)**.

XIII əsrdə monqolların hücumu tezliklə bu ərazilərin Hülakülər-Elxanilər Dövlətinin tərkibinə qoşulması ilə nəticələnir. XV əsrdə isə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ahıskalıların ərazisi üzərində nəzarəti ilə keçirirlər. XVI əsrin lap əvvəllərində Ahıska bölgəsi qısa müddətə Səfəvilərin nəzarəti altında olur.

Ahıskanın Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətləri hələ 1461-ci ildən başlasa da, Osmanlı qoşunları 1508-ci ildə Ahıskanı zəbt edir. Həmin illərdə ən böyük iki türk dövləti arasındakı daxili çəkişmələr qanlı müharibələrlə nəticələndi. Türk dünyasını faciəyə sürükləyən qanlı müharibələr ahıskalıların da taleyində ağırlı iz buraxmışdır. 1514-cü ildə Osmanlı və Səfəvi orduları arasında gedən qanlı müharibədə Sultan Səlimin qoşunları ilə I Şah İsmayılın qoşunları-hər iki tərəf böyük itkilər vermişdi **(48, s.510)**. Çaldıran döyüşündə Sultan Səlimin qalib gəlməsi nəticəsində bir çox torpaqlar kimi ahıskalıların ərazisi də Osmanlı Türkiyəsinin ərazisinə də qalır. Sonrakı Səfəvi və **[70-71]** Osmanlı çəkişmələrinin davam etməsinə baxmayaraq, Ahıska Osmanlı imperatorluğunun tərkibində qalır. 1590-cı ildə Osmanlı imperatorluğu ilə Səfəvi dövləti arasında bağlanmış sülh nəticəsində yaranmış qısamüddətli sabitlik ahıskalıların da dinc əməklə məşğul olması üçün əlverişli şərait yaratmışdı. 1595-ci ildə Osmanlı imperiyasının şimal-şərqində Ahıska paşalığı yaranmışdı.

Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın keçirdiyi islahatlar ordu sistemini xeyli gücləndirdi. Kifayət qədər hazırlıqdan sonra şah Ahıskanı osmanlılardan işğal etmək üçün XVII əsrin lap əvvəllərində osmanlılara qarşı müharibəyə başladı. Səfəvi hökmdarı qısa müddət ərzində öz torpaqlarını osmanlılardan təmizlədi.

Uzunmüddətli müharibələr zamanı, 1623-cü ildə Ahıska türklərinin də ərazisi Səfəvi torpaqlarına qatıldı. Bu qatılmış ərazinin idarəçiliyi səfəvi sərkərdəsi Səlim xan Şəmsəddinə tapşırılsa da, əslində ahıskalıların müəyyən yerli özünüidarə müstəqilliyi saxlanılmışdı. Hər halda, tarixi mənbələr göstərir ki, 1628-ci ildən Ahıska paşalığı və ya Çıldır bəylərbəyliyinə Cəfər paşa rəhbərlik etmişdir. Onun hakimiyyəti illərində paşalığ Çıldır gölündən Borcoma qədər (14 sancaqdan ibarət) əraziləri əhatə edirdi. Həmin dövrdə qalalar və müsəlman dininin dayağı olan məscidlərin tikilməsi bunu sübut edir.

XIX əsrdən başlayaraq Osmanlı İmperatorluğunun tənəzzülünün xeyli güclənməsi Ahıska paşalığının da süqutunu müəyyənləşdirmişdir. Osmanlı dövləti XIX yüzillikdə xristian dövlətlərinin əsl səlib yürüşlərinə məruz qalır. I Napoleon üzərində gələbənin bölüşdürüldüyü Vyana konqresinə (1814-1818) Avropa dövlətlərindən tək-cə Osmanlı türkləri dəvət olunmamışdır. 1815-ci il iyunun 9-da imzalanan Vyana konqresinin işinə yekun vuran [71-72] sənəd antitürk ruhu daşıyırdı. Rusiya çarı I Aleksandrın (1801-ci ilin sentyabrın 12-də) təşəbbüsü ilə Avropa dövlətləri arasında Müqəddəs ittifaqın yaradılması ilə Türkiyə artıq bir müddət sırf diplomatik təcrid vəziyyətinə düşür. Bu vəziyyət Ahıska türklərinin də tarixi taleyində dərin iz buraxır (75, s.33).

1827-ci ildə Paskieviç Rus-Qafqaz ordusunun baş komandiri təyin edilmişdi. İngilis yazıçısı J. Baddeley, Paskieviçin «əgər əlindən gəlersə ayağının altında ot bitməsinə izin verməyəcək qədər zalım komandir» olduğunu yazır (147, s.22).

1828-ci ilin aprelində yeni Rus-Türk müharibəsi başlayır. Həmin ilin avqustun 1-də rus qoşunları çoxdan fəth etmək istədikləri Ahıska qalasına hücum edib oranı alırlar. 1750-ci ildə tikilmiş bu qalanın, 25000 əhalisi olan şəhərin ələ keçirilməsi bu müharibənin rusların xeyrinə qurtarmasında həlledici rol oynamışdır. Ahıska uğrunda döyüşlərdə Paskieviçin başçılıq etdiyi ruslar 62 zabıt və 600-ə dək əsgər itirmiş, şəhər əhalisindən isə 6000 nəfərdən çox adam həlak olmuşdur (48, s.549). Nəhayət, 1828-ci il avqustun 28-də Ahıska paşalığı süqut edir. Ən faciəli məqamlardan biri bu idi ki, Osman imperiyası zamanı bu səltənətin ən mühüm mədəni mərkəzlərindən biri olan Ahıskanın məşhur məscidində saxlanılan, Ahıska paşalığının mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı olan qiymətli sənədləri və kitabları toplayıb ruslar üçün onların təsvirini verən şəxs A. Bakıxanov olmuşdur (151, s.270-278). O, qeydlərində bildirirdi ki, Əhmədiyyə cəməsinə yerləşən mədrəsədə ərəb, türk və fars dillərində müxtəlif elmlər öyrənilirdi. Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə, A. Bakıxanov mədrəsədəki 300-ədək əlyazmanın və kitabın izahlı siyahısını tutmuş, Ahıskanın mədəni həyatında bu [72-73] məscidin nəzdində fəaliyyət göstərmiş mədrəsənin həmişə böyük rol oynadığını xüsusi vurğulamışdı (54, s.13). Onu da qeyd edək ki, Ərzurum, Ərdəbil, Bəyazid, Dərbənd, Qars, Təbriz, Gəncə, Bakı kitabxanalarından müsadirə edilmiş əlyazmalar kimi, ahıskalıların da mədəni irsini əks etdirən əlyazmalar və kitablar da Peterburqa aparılmışdır. Müharibə nəticəsində əldə edilmiş həmin qənimətlər Rusiyada güclü şərqşünaslıq məktəbinin yaradılmasında az rol oynamamışdır.

Belə bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Osmanlı sultanları Ahıskanı geri qaytarmaq üçün bir sıra cəhdlər etmişlər. 1829-cu ilin fevralında Acar bəylərbəyi Əhməd bəyin başçılıq etdiyi qoşunlar, bir qədər sonra isə 1853-cü ilin oktyabrında Əli paşanın başçılığı ilə Osmanlı hərbi dəstəsi Ahıskaya hücum etsələr də, şəhəri ələ keçirə bilmirlər (159, s.43-48).

14 sentyabr 1829-cu il tarixində ruslarla imzalanan Ədirnə müqaviləsi gərəyincə döyüş təzminatı yerinə Ahıska və Ahılkələk ruslara verilmiş; Kars və Ardahandan etibarən digər topraqlar Osmanlılara qalmışdı. Beləcə Ahıskanın qaranlıq günü başlamışdır (8).

Ahıska paşalığına 1829-cu il 14 sentyabr tarixli Ədirnə müqaviləsi son qoyur. Həmin müqaviləyə görə, Ahıska paşalığı, eləcə də Poti, Anapa Rusiyanın ərazisinə qatılır. Lakin Rusiya siyasətinin ən məkrli addımı bu olur ki, 1828-1829-cu illərdə rus ordusuna yardım etdiyi üçün 1830-cu ildə ermənilərin çox hissəsi bilavasitə Paskieviçin təkidi ilə Ahılkələk ərazisinə yerləşdirilir (48, s.549-550). Eynilə bu cür ermənilərin Azərbaycanda, xüsusilə İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrində yerləşdirilməsi ilə Rusiya Qafqazda öz imperiya siyasətinin sadıq nöqərləri [73-74] olacaq ermənilərin sayını xeyli artıraraq, demoqrafik vəziyyəti dəyişir.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının ağır tənəzzülü artıq Rusiya ərazisinə qatılmış sabiq Ahıska paşalığının ərazisində yaşayan əhali üçün də ağır nəticələrə səbəb olurdu. Bu, ümumi türk idealına, türk xalqlarının, o cümlədən ahıskalıların mədəni inkişafına ağır zərbələrin dəydiyi günləri yaxınlaşdırırdı. Çünki Ahıska türklərinin taleyi, onların harada olmasından asılı olmayaraq, Türkiyə ilə bağlı olub və bağlıdır.

Lakin XX əsrin əvvəlində Rusiyanın bir çox müsəlman-türk bölgələrində müxtəlif təşkilatlar və cəmiyyətlərin yaradılması ahıskalıların da tarixi dünyagörüşündə oyanışa təkan vermişdir. Hələ 1905-ci ildə poshoflu müəllim Yusif Zülali Qars, Batum, Ahıska bölgələrindəki məntəqələrdə siyasi vərəgələr yaymış, ahıskalıları azadlıq mübarizəsinə səsləmişdi (48, s.553).

1906-cı ildə burada Azərbaycanın «Difai» partiyasının bir qolunun yaranması və 1909-cu ildə Bakıda yerləşən «İslam Nəşri Maarif Cəmiyyəti»nin Qars şöbəsinin yaradılması ahıskalıların azadlıq mübarizəsinə mühüm təsir göstərir. 1914-cü ildə birinci Cahan müharibəsi başlayan kimi Rusiya hakimiyyət orqanları Ahıskada milli-azadlıq hərəkatını vüsətdən salmaq üçün 150-dən çox tanınmış xadimi Rusiyaya sürgün etmişdir.

1915-ci ilin yanvarın 4-də Ərdəhani ələ keçirən Kazak-Sibir alayı üç ay ərzində Qars və Ərdəhanda 40 mindən çox türkü qətlə yetirir **(48, s.554)**. M. Kırzioğlu həmin hadisələrlə bağlı yazır ki, Bakıdakı «İslam Cəmiyyəti Xeyriyyəsi» Qarsdan icazə alaraq «22 000 hərbdə» qarşını ölümdən xilas edərək 1917-ci ilə qədər onları saxlayırlar **(48, s.554)**. Erməni və gürcü terrorizmi ahıskalıların yaşa-[74-75]dığı ərazidə xüsusilə tüğyan etməyə başlayır. Ahıskadan Türkiyəyə köçkün axını artarkən görkəmli ictimai xadim Ömər Faiq Nemanzadə öz soydaşları üçün 1916-cı ildən ianə toplamağa başlayır. Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ahıskalıların faciəsini azaltmadı, əksinə sovet qoşunlarının rəvac verdiyi erməni generalı Aresov ilə böyük cani Andranikin və yüzbaşı Kantarçıyev Aqanik kimilərinin quldur dəstələri Qars, Ahıska bölgəsində 20 mindən artıq türkü vəhşicəsinə ət ürpədici üsullarla qətlə yetirdilər **(48, s.555)**.

Belə qırğınlara qarşı Türkiyənin hərbi dəstələri seyirci kimi qala bilməzdilər və 1918-ci ilin fevral-aprel aylarında Qarsı, Ərzurumu, Sarıqamışı ermənilərdən xilas edir. Sovetlərin elan etdiyi «xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququn»a inanan Ahıska türkləri erməni quldur dəstələrinin milli soyqırımını təhlükəsindən qurtarmaq üçün 1918-ci il aprelin 13-də Türkiyəyə birləşmək haqqında müraciət qəbul edirlər **(48, s.555)**.

Onlardan böyük əksəriyyəti canlarını faşizmə qarşı mübarizədə SSRİ uğrunda qurban vermiş, minlərlə ahıskalı SSRİ-nin dövlət mükafatları-orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. Ömrünün son çağlarını Beyləqan rayonunun Baharabad kəndində keçirmiş müəllim Aydın Qədirov tankçı kimi II Dünya müharibəsinin başlanğıcından Praqanın faşistlərdən azad edilməsinədək cəbhələrdə vuruşaraq «Şöhrət ordeni»nin hər üç dərəcəsinə layiq görülmüşdü (bu, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülməyə bərabər idi). Aydın müəllimin dediklərinə görə, ona hətta Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının verilməsi alay qarşısında rəsmi elan olunmuş, lakin sənədləşmədə bu adı alay komandiri özünə yazdırmışdır **(62, 2 avqust 1992)**. Onun qoca valideynləri, körpə bacı-qardaşları, digər doğmaları [75-76] və həmvətənləri 1944-cü ilin noyabrında sovetin düşmənləri kimi Ahıskadan Qazaxıstan, Orta Asiya və Sibirin insan yaşamayan çöllərinə sürgün edilmiş, ağılasığmaz əzab və işkəncələrə məruz qoyulmuşlar.

Qafqazın ən ağır taleli və faciəli xalqlarından biri Ahıska türkləridir. Tarixi mənbələrin yekdil fikrincə, dünyanın ən qədim mənşəli xalqlarından olan Ahıska türkləri deportasiya rejiminə məruz qalaraq öz tarixi torpaqlarından amansızcasına didərgin düşmüşlər. Bunu gürcü müəllifləri yaxşı bilirlər, lakin etiraf etmirlər. Bu barədə az yazılmamışdır. Biz yalnız bir neçə faciəli faktı qısa qeyd etməklə kifayətlənəcəyik.

Məlumdur ki, 1956-cı ildə stalinizm rejimindən sonra keçmiş Sovetlər İttifaqında deportasiya olunmuş xalqlara öz doğma yurdlarına qayıtmaq imkanı verildikən bəlkə də ən çox sevinən, uzun illər doğma el-obalarının həsrətini çəkən Ahıska türkləri olmuşlar. Lakin inzibati-amirlik sisteminin ləğv olunmasına baxmayaraq, Ahıska türklərinə öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq imkanı verməmişlər. Sonralar tale onların bir qisminin Azərbaycanda, digərlərinin Şimali Qafqazda məskunlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Vətənə yaxın əraziyə köçən Ahıska türkləri heç vaxt özlərinin əsl ata yurdlarına qayıtmaq ümidini itirməmişlər. Lakin hər cür ədalətdən uzaq olan Gürcüstan rəhbərliyi, görünür, ahıskalıları başqa taleyi yaşatmaq fikrindən hələ çəkinmək niyyətində deyildir. Ən ağırlı məqam budur ki, Ahıska türkləri öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq arzusu ilə yaşayarkən amansız zərbəni inzibati dairələrdən daha çox «vətənpərvər» gürcü ideoloqlarından almışdır.

Bu məsələdə gürcü alimlərinin bizə verdiyi növbəti «təhfə», «Mərkəzi Asiya və Qafqaz» jurnalının 2000-ci il [76-77] 1(7) nömrəsində İ. Baduraşvili, K. Suladze və Q. Ancabadzenin «Mesxilərin Gürcüstana repatriasiyası problemi (Problemi repatriatsii mesxov v Gruziu)» məqaləsidir **(152, s.189-193)**. Məqalənin məzmunundan aydın olur ki, öz tarixi vətənindən zorla, vəhşiliklə qovulmuş xalqın yenidən doğma el-obasına qayıtmaq imkanı əldə etmək istəməsi, lakin bu günə kimi Gürcüstan rəhbərlərinin açıq-aşkar biganəliyi və gürcü şovinistlərinin heç bir əsası olmayan cızma-qaraları ucbatından buna nail olmaması, xalqın vətəninə yenidən qayıtması bu ölkə üçün həlli mümkün olmayan problemə çevrilmişdir.

Müəlliflər millətçilik ruhunda yazdıqları məqaləni bütün tarixşünaslığa məlum olan saxta tezislərdən başlayırlar. Məlum olur ki, az miqdarda Ahıska türkü XX əsrin 70-ci illərinin sonu, 80-ci illərinin əvvəllərində Gürcüstanda (özü də Ahıskada yox) məskunlaşmışlar. Çünki guya, burada «yerli əhali» sayılan ermənilər, xristian mesxilər türklərə düşmən münasibət bəsləyirdilər **(152, s.190)**. Çox qəribədir: ermənilər yerli xalq kimi təqdim olunur, tarixi vətənindən zorla qovulmuş ahıskalılar isə buraya deportasiya olunmuş kimi qiymətləndirirlər.

Gürcü sosioloqları 1989-cu il Fərqanə hadisələrini şərh edərkən də qərəzli mövqe tuturlar. Onlar ictimaiyyəti inandırmağa çalışırlar ki, guya Ahıska türklərini bu regiondan, Özbəkistanın müxtəlif bölgələrindən yerli əhali qovmuşdur. Müəlliflər nədənsə qeyd etməyi unudurlar ki, bu aksiya yerli əhəlinin Ahıska türklərinə qarşı kütləvi etirazı deyil, SSRİ-ni dağıtmağın tərkib hissəsi kimi təşkil olunmuş mənfur provokasiya, təxribat idi. İndiki aşkarlıq dövründə bu faciəli faktın üstündən keçib, özbək xalqını öz türk qardaşlarına qarşı düşmənçilik hərəkətlərində təqsir-[77-78]ləndirmək gürcü alimlərinə heç də şərəf gətirmir. Lakin bir məsələnin üzərində dayanmaq lazımdır. 1999-cu ildə gürcü sosioloqları Soros fondunun maliyyə səxavəti sayəsində Gürcüstanı tədqiq edən milli mərkəzin köməyi ilə sosioloji sorğu keçirmişlər. Sorğu yalnız Tbilisi şəhəri sakinləri arasında keçirilmişdir. Sorğuda mütəxəssis kimi 12 ekspert, 500 şəhər sakini iştirak etmişlər. Sorğuda

iştirak edən ekspertlər ictimai təşkilatların nümayəndələri, hökumət dairələrindən deportasiya üçün məsuliyyət daşıyan vəzifəli şəxslər, repatriasiya üzrə mütəxəssislər idilər. Artıq tərkibdən görünür ki, sorğu gözlənilən dərəcədə obyektiv keçə bilməzdi. Məgər Ahıska türklərinə öz tarixi torpaqlarına qayıtmaq işində əngəl yaradan məhz həmin vəzifəli və məsul şəxslər deyildimi?

Sorğunun nəticələrinə qayıdaq. Ən mübahisəli məsələlərdən biri bu olmuşdur: «Mesxeti türkləri» terminini işlətmək nə dərəcədə məqsədəuyğundur? Ekspertlərin əksəriyyəti (91%-i) hesab etmişdir ki, 1944-cü ildə Ahıskadan deportasiya olunmuş xalqı bu adla təqdim etmək düzgün deyildir. Onların fikrincə, daha məqbul termin «müsəlman mesxilər», «müsəlman gürcülər», «mesxilər», «deportasiya olunmuş mesxilər», «yenidən qaytarılan (repatriant) mesxilər», «Mesxetidən deportasiya olunmuş mesxilər» olmasıdır **(152, s.190-191)**.

Göründüyü kimi «gürcü ekspertləri» türk anlayışını işlətməkdən tamamilə imtina edirlər. Təsədüfi deyildir ki, ekspertlərin yarısından çoxu xalqımızın mənşəyi məsələsində belə fikirdə olmuşlar: «onlar mənşəcə gürcüdürlər». Hər dörd nəfərdən biri isə ahıskalıları qarışıq etnik qrup hesab edir **(152, s.190-191)**. Ekspertlər Ahıska türklərinin kim olmasını da «müəyyən etmişlər». Onların rəyincə (92,3%-i) köçürülmüş mesxilərin özünüidentifikasiyası birmənalı **[78-79]** deyildir. Ekspertlərin 23%-i onları gürcü, 7,7%-i türk, 30,8%-i türkləşmiş gürcülər, 38,5%-i isə ümumiyyətlə Ahıska türklərini formalaşmış etnik qrup hesab etmir **(152, s.191)**.

Əhali içərisində aparılan sorğu da müəyyən ziddiyətli mülahizələr doğurur. Sorğuya cavab verənlərin 10,6%-i deportasiya olunan ahıskalıları mənşəcə gürcü kimi qəbul edirlər. Respondentlərin bir hissəsi onların türk mənşəli olduğunu göstərirlər. Bununla belə Tbilisi şəhərinin sakinlərinin 42%-i Ahıska türklərini türkləşmiş gürcü, 25,6%-i isə türk sayır. Daha qəribəsi budur ki, şəhər əhalisinin 11,4%-i belə fikirdədir ki, Ahıska türkləri gürcü təmayüllüdürlər, yəni gürcüləşmiş türklərdir. Demək olar ki, respondentlərin yarısı (42,8%-i) belə düşünür ki, ahıskalıların uzaq əcdadları Türkiyədə yaşamışlar **(152, s.191)**. Gürcüstan etnoqrafları belə bir vəziyyəti aşkarlamışdı ki, ümumiyyətlə Gürcüstanda Ahıska türkləri probleminə diqqət xeyli artmışdır. Məsələn, respondentlərin 96,8%-i etiraf etmişdir ki, Ahıska türklərinin problemi onlara məlumdur.

Şübhəsiz ki, ən mühüm problemlərdən biri gürcü əhalisinin Ahıska türkləri barədə nə dərəcədə düzgün məlumata malik olmasıdır. Onlar hər halda xəbərdardırlar ki, Ahıska türkləri bu ərazidə yaşayıblar və indi öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq istəyirlər. Bu da aşkar edilmişdir ki, 25 yaşa qədər gürcülər Ahıska türkləri barədə daha çox informasiyaya malikdirlər. Yaşlı əhali isə Ahıska türkləri barədə təhrif olunmuş mülahizələr söyləyirlər. Bunu da qeyd edək ki, respondentlərin 88,4%-i Ahıska türklərinin əvvəllər yaşadığı region, ərazi barədə yaxşı təsəvvürə malikdirlər. Bu mülahizəni əsasən yaşlı əhali söyləmişdir. Lakin bu problemi meydana gətirən əsas səbəb-**[79-80]**lər barədə əhalinin məlumatı aşağı səviyyədədir. Ona görə də, biz müəlliflərin belə bir mövgeyi ilə razıyıq ki, Ahıska türkləri probleminin yaranmasının tarixi barədə Gürcüstan əhalisinə geniş məlumat verilməlidir **(152, s.192)**. Bu, ona görə vacibdir ki, gürcü müəlliflərinin apardıqları sorğuya görə, qayıtmalı olan Ahıska türkləri hökmən Gürcüstanın tarixini və dilini öyrənməlidir. Ahıskalıları buna etiraz etmir, əgər gürcü tarixi obyektiv tədris olunsaydı aydın olacaq ki, Ahıska türkləri mənşəcə türkdürlər və bu ərazidə lap qədimdən yaşamışlar. Qayıtmaq istədikləri torpaqlar bu xalqın tarixi vətəni olmuşdur. Gürcüstan dövləti də öz növbəsində insan azadlıqları və hüquqları haqqında Beynəlxalq konvensiyaların ruhundan çıxış edərək, Ahıska türklərinin hüquqlarını və ana dilinə hörmət hissini müdafiə etməlidir.

Lakin buna nə dərəcədə əməl olunacağını demək çox çətindir. Ekspertlərin əksəriyyətinin mövgeyi bunu şübhə altına qoymağa əsas verir. Məsələn, onların 41,7%-i hesab edir ki, Ahıska türkləri əvvəlki yaşayış regionunda deyil, bütün Gürcüstan ərazisi üzrə bərabər şəkildə paylaşmalıdırlar, yalnız 8,3%-i onların vətənə qayıtmasına tərəfdar çıxmışlar **(152, s.192)**.

Gürcüstan rəhbərliyinin köhnə bayatılarına səs verən ekspertlər bir daha təkrar edirlər ki, guya «ölkənin ağır iqtisadi şəraiti mesxeti türklərinin bu ölkədə məskunlaşmasına imkan vermir». Ən narahatedici hal budur ki, şəhər sakinlərinin 64,2%-nin fikrincə, Ahıska türklərinin tarixi vətənlərinə qayıtması ölkənin daxili siyasi vəziyyətinə pis təsir göstərə bilər, 29,6%-i isə hesab edir ki, belə olsa, Gürcüstanın xarici siyasət şəraiti pisləşər **(152, s.192)**. **[80-81]**

Bu sorğu barəsində çox faktlar gətirmək olar. Lakin bizcə real vəziyyət barədə mülahizə yürütmək üçün yuxarıda gətirdiyimiz məlumatlar da kifayətdir. Bu barədə son olaraq bunları söyləmək istədik:

Birincisi, biz tarix və mədəniyyətimiz, xüsusilə etnik mənşəyimiz barədə məlumatlarla bu gün informasiya vasitələrindən istifadə etməklə dünya informasiya məkanına daha geniş şəkildə çıxmalıyıq. Etnik mənşəyimizə şübhə edildiyi bir vaxtda, müasir mərhələdə informasiya müharibəsində udurmaq milli taleyimiz baxımından bağışlanılmazdır.

İkincisi, Ahıska türkləri zəhmətkeş xalq kimi, öz tarixi vətənlərində halal əməklə ölkənin iqtisadi vəziyyətinə heç bir ziyan vurmaz, əksinə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına öz töhfələrini verirlər.

Üçüncüsü, vətənidən didərgin düşmüş, qürbətdə öz milli adət-ənənələrini zorla qoruyub saxlayan xalqın ölkənin bütün ərazisi üzrə paylaşdırılmasının nə demək olduğunu başa düşmək çətin deyildir.

Dördüncüsü, dinc əhalinin öz doğma torpaqlarına qayıdıb əkin və təsərrüfatla məşğul olmasının öz rifahına və ölkəsinin rifahına yönəlmiş halal əməyin Gürcüstanın daxili siyasi vəziyyətinə nə ziyanı dəyər

bilər? Sadəcə demokratik islahatları həyata keçirən dövlət insanın konstitutsiya hüquqlarına hörmət edərsə, ədalət prinsipinin keşiyində durarsa, onun daxili siyasi vəziyyəti bundan yalnız qazanmış olar.

Beşincisi, xarici siyasi şəraitinin pisləşməsi məsələsinə gəldikdə, deməli ki, əgər müstəqil Gürcüstan dövləti öz keçmiş vətəndaşlarına onların öz tarixi torpaqlarında məskunlaşmağa imkan verərsə, onun bir demokratik dövlət kimi beynəlxalq nüfuzu daha da artar. [81-82]

Yeri gəlmişkən təkrar qeyd edək ki, Gürcüstan dövləti dünya birliyi qarşısında öhdəlik götürmüşdür ki, 2010-cu ilədək Ahıska türklərinin tarixi vətənlərinə qayıtmaq məsələsini tənzimləyəcəkdir. Əlbəttə, bu problemin tez bir vaxtda, özü də pozitiv həlli gürcü hökuməti tərəfindən müdrik siyasi addım olardı. Lakin etnososioloq müəlliflərin necə deyirlər, «mesxeti türkləri» ifadəsini işlətmələri gürcü cəmiyyətində psixoloji övqatın yaxşı olmasından xəbər vermir. Hər halda, biz sağlam düşüncənin qalib gələcəyinə ümidimizi itirmirik. İnanırıq ki, dünya birliyi qarşısında qeyd etdiyimiz öhdəliyi götürmüş Gürcüstan rəhbərliyinin milli siyasətində müdriklik üstünlük təşkil edəcəkdir.

Ahıska türklərinin tarixi torpaqlarına qayıtması məsələsi Gürcüstan rəhbərliyini narahat etməyə başlamışdır. Artıq 1993-cü il mayın 18-də Gürcüstan Respublikası dövlət başçısının sərəncamına əsasən deportasiya olunmuş ahıskalıların bəzi sosial problemlərinin tənzimlənməsi məsələsi ilə ciddi məşğul olmağa başlanılır. Lakin 1993-cü ilin mayında verilmiş sərəncamda göstərilirdi ki, Gürcüstan dövləti problemin həllində maraqlı olan dövlətlərlə məsləhətləşmələr apararaq, həmin ilin sonuna kimi uzunmüddətli, məqsədli kompleks proqram işləyib hazırlayacaqdır. Hər halda, mühüm cəhətlərdən biri hələ 1989-1990-cı illərdə və Z. Qamsaxurdiya rejimi dövründə Gürcüstandan qanunsuz və zorla qovulmuş ahıskalıların öz yerlərinə qaytarılması zəruriliyinin etiraf edilməsinin arxasında Gürcüstan hökumətinin bu işdə məsuliyyət hiss etməyə başladığından xəbər verirdi. Bu qərarla Qaçqınların işlə təmin olunması və yerləşdirilməsi üzrə Dövlət Komitəsinə tapşırırdı ki, üç ay ərzində proqramı 1992-ci il Krasnodar diyar administrasiyası ilə müqavilənin birgə reallaşdırılma-[82-83]sı proqramını işləyib hazırlasın. Sərəncam həmçinin öz yerlərinə, ümumiyyətlə Gürcüstana qayıtmış ahıskalılar üçün S. S. Orbeliani adına Dövlət Pedaqoji İnstitutunda gürcü dili və tarix fənnindən hazırlıq kursları açılmasını nəzərdə tuturdu.

Deportasiya olunmuş ahıskalılar üçün Gənclərin Adaptasiya Mərkəzinin fəaliyyətə başlaması da nəzərdə tutulmuşdu. Bu işə təkan vermək üçün insan hüquqlarının müdafiəsi və milli münasibətlər komitəsinə tapşırırdı ki, altı ay müddətində deportasiya olunmuş ahıskalıların sosial adaptasiyası proqramını işləyib hazırlasınlar. Gürcüstan kütləvi-informasiya vasitələrinə isə ahıskalıların real vəziyyətini işıqlandırmaq üçün özlərinin təkliflərini vermək həvalə olunurdu.

Gürcü mətbuatı deportasiya olunmuş ahıskalıların real vəziyyətini işıqlandırarkən, eyni zamanda onların adaptasiyası barədə geniş məlumat verərkən ahıskalıların Gürcüstan dövlətçiliyi ilə üzvi mənafelərinin qovuşması probleminə toxunmağı vacib məqam sayırdı. Lakin bu mövqeyin arxasında çox iş dururdu. Adaptasiya indiki mənada nədir? Ahıskalı hökmən gürcü dilini, tarixini və öz tarixini gürcü tarixinin bir hissəsi kimi bilməlidir. Bu konsepsiya altında isə ahıskalı mənşəcə gürcü olduğunu və sonralar türkləşdiyini etiraf etməlidir. Əgər ahıskalı türk mənşəli olduğunda ısrar edərsə bu, gürcü dövlətçiliyinin təhlükəsizliyi üçün qorxu təşkil edə bilər. Gürcüstan prezidenti E. A. Şevardnadzenin imzaladığı həmin sərəncam bu gün də yerinə yetirilməmişdir.

Lakin öz mədəni dəyərlərini hər vasitə ilə qoruyan Ahıska türkləri belə vədlərə çox alışdıqlarından, onun yerinə yetirilməsini tələb edirlər. Rusiya Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 18 iyul tarixli 1129-p sayılı qərarı ilə Rusiya [83-84] ərazisində yaşayan Ahıska türklərinin problemlərini həll etmək məqsədilə komissiya yaradılmışdır. Komissiyanın əsasnaməsinə görə, onun fəaliyyətində Rusiya Federasiyası Prezidentinin fərman və qərarları, Rusiya hökumətinin qərar və sərəncamlarının əsas prinsipləri rəhbər tutulmalıdır. Komissiyanın əsas məqsədi Ahıska türklərinin yaşadığı yerlərdə (söhbət Rusiya ərazisindən gedir) hökumət strukturları hüquqi, sosial və etnomədəni problemlərin həlli ilə məşğul olmaqdır. Rusiya hökuməti yerli orqanlara tapşırırmışdı ki, Ahıska türklərinin öz tarixi vətənlərinə-Gürcüstan Respublikasına mərhələ-mərhələ dönməsi probleminin beynəlxalq amilliyi ilə bağlı təkliflər işləyib hazırlasınlar. Ümumiyyətlə, komissiyaya geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Onun üzvləri Rusiya Federasiyasının istənilən regionunda Ahıska türklərinin problemi barədə söhbət gedən iclaslarda, müşavirələrdə iştirak edib öz təkliflərini verə bilirlər.

Real praktika göstərdi və göstərməkdədir ki, Sov. İKP XX qurultayının şəxsiyyətə pərəstişin tənqidi və aradan götürülməsi haqqında məlum qərarından bəri çox ümidlə yaşayan Ahıska türklərinin sosial və mədəni problemləri, ən vacibi onların tarixi vətənlərinə qayıtması problem olaraq qalmaqdadır. Ahıskalıların əcdadlarının yaşadığı Gürcüstanın beş rayonunda yerləşən torpaqlara çoxdandır ki, yerli gürcülər və ermənilər yerləşdirilmişlər. Vaxtilə vətən yolunda canlarını qurban vermiş ahıskalıların qohum-əqrəbələri elementar insan hüquqlarından, öz vətəninə yaşamaq hüququndan məhrum edilmişlər.

Bu gün təsadüfi deyildir ki, ahıskalıların çoxlu sayda tələbləri beynəlxalq problemə çevrilmişdir. SSRİ-nin varisi olan Rusiyanın vədləri xülyaya çevrilmiş, ahıskalıların düşüncəsində sosial bədbinlik övqatı yaratmışdır. Mə-[84-85]lumdur ki, 1992-ci il Bişkek müqaviləsinə bu gün də qətiyyətlə əməl olunmur, çünki

Gürcüstan bunu imzalamamışdı. Sonradan Gürcüstan MDB-yə daxil olsa da, məsələ indiyə kimi açıq qalmaqdadır.

Problemin necə həll olunacağını gələcək göstərəcəkdir. Hər halda, etiraf edilməlidir ki, məsələnin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli uzandıqca, problem «köhnəldikcə» daha da mürəkkəbləşir, yeni nəsilər üçün ağır problemə çevrilir.

Lakin bununla belə problemin həllindən vaz keçmək mümkün deyildir. Ahıska türkləri müəyyən kompromislərə hazırdırlar, amma tarixi vətənə dönmək niyyəti onları heç zaman tərk etməyəcəkdir. Ahıskalıların qaçqınlıq statusuna malik olmaları probleminin həlli üçün müəyyən imkanlar açır. Hər şeydən əvvəl, bəzi sosial-siyasi reallıqlar nəzərə alınmalıdır. Aydındır ki, ahıskalıların geriye-Orta Asiyaya dönməsindən söhbət gedə bilməz. Gürcüstanda isə daxili etnosiyasi problemlər bu dövlətin ahıskalıların qayğısını çəkməsinə şübhə yaradır. Son illər bu ölkədə artan etnosiyasi konfliktlər hər cür problemin, o cümlədən ahıskalıların etnosiyasi və etnomədəni problemlərinin həllinə tam biganəlik ab-havası yaratmışdır. Deməli, belə bir vəziyyətdə yeganə çıxış yolu Rusiya Federasiyasında və Azərbaycanda yaşayan Ahıska türklərinin sosial mədəni inkişafına təminat yaradan proqramlar işlənilib hazırlanmalıdır. Doğrudur, hər iki ölkədə azsaylı xalqlar yaşayır və polietnik cəmiyyətdə bütün etnosların milli maraqları nəzərə alınmalı, onların insani hüquqlarına hörmətlə yanaşılmalıdır. Belə bir proqramın aparıcı müddəaları bizcə bunlar olmalıdır:

- sosial problemlərin həlli: yaşayış yeri, işədüzəlmə, yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanması; [85-86]

- Ahıska türklərinin etnik mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin dirçəldilməsi ilə bağlı tədbirlərin istiqamətləri;

- Ahıska türklərinin bu ölkələrdə yaşayan xalqlarla əlaqələrinin, ünsiyyətinin humanist xarakterli olması üçün tədbirlər sistemi;

- Rusiyada və Azərbaycanda yaşayan ahıskalıların mədəniyyət ocaqlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, sosial-mədəni identiklik hissəsinin inkişaf etdirilməsi.

1.3 1989-cu il Fərqanə hadisələri və Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasının ikinci mərhələsi.

Ahıska türklərinin Azərbaycana köçməsinin və burada məskunlaşmasının, eləcə də mədəni inkişafının real səbəblərinə aydınlıq gətirmək üçün XX əsrin 70-80-ci illərində Fərqanə bölgəsində cərəyan etmiş etnosial və etno-siyasi proseslərin mahiyyətini və əsas istiqamətlərini nəzərdən keçirmək mühüm əhəmiyyətə malik məsələlərdən biridir. Başqa sözlə, Fərqanə vadisində iqtisadi və sosial strukturların uzun sürən böhranının etnik səbəblərini, etnomədəni və etnopsixoloji amillərin nəzərə alınması şərtilə bu regionda əhalinin və əmək resurslarının təkrar istehsalı mexanizmini açıb göstərmək olar. 70-80-ci illərdə burada baş vermiş sosial-siyasi proseslərdə etnik və dini amilləri araşdırmaq həmin bölgədə faciələrlə üzləşmiş Ahıska türklərinin o dövrdə etnosiyasi durumunun öyrənilməsində mühüm metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Fərqanə vadisinin sosial və etnodemoqrafik durumu, burada gedən demoqrafik proseslər, əhalinin həyat səviyyəsi və [86-87] gəlirləri, əhalinin məşğulluq strukturu kimi komponentlərin qısaca da olsa nəzərdən keçirilməsi Ahıska türklərinin tarixinin bu kəsiminin mürəkkəb və ayrılmaz hissəsinə aydınlıq gətirmiş olardı.

Orta Asiyanın ən qədim tarixi bölgələrindən biri olan Fərqanə vadisinin nisbi coğrafi təcrid vəziyyətində olması (bu amillərdən yalnız biridir) çox güman ki, onun etnik tarixində, eləcə də regionun əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasında xüsusi cəhətlər kəsb etdirmişdir.

Müasir mərhələdə bütün dünyada, o cümlədən postsovet məkanında yaşayan xalqların milli mənlük şüurunun gücləndiyi bir zamanda millətlərarası problemin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. «Kommunizmin son fazası olan millətçilik» (A. Mixnik) hazırda daha çox aktualıq kəsb edən nəzəri araşdırmalar obyektinə, müasir etnosiyasi proseslərin mühüm mexanizminə çevrilmişdir. Bu baxımdan götürüldükdə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlində Fərqanədə baş vermiş etnosiyasi proseslərin tarixi-siyasi səbəblərinin araşdırılması bugünkü reallıqları öyrənmək baxımından müstəsna rol oynayır (168, s.7-30). Doğrudur, biz bu problemə dərinədən, geniş toxunmaq fikrində deyilik. Lakin bunu deməyi özümüə borc bilir ki, Kokand xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı və kapitalizmin inkişafı ilə Fərqanə vadisində etnik proseslərin məcrasında üzə çıxan problem, təəssüf ki, SSRİ-nin dağılmasından sonra daha konfliktli şəkildə təzahür etmiş, sonradan digər azsaylı etnik birliklər kimi bu regiona sürgün olunmuş Ahıska türklərinin taleyində də faciəli izlər buraxmışdır.

Digər tərəfdən, sovet cəmiyyətinin permanent böhranı məhz 70-80-ci illərdə özünün yüksək nöqtəsinə çat-[87-88]mışdır. Böhran çoxdan bəri gizli xəstəlik şəklində olan milli məsələni qabartdı və onun həllinə ehtiyacı üzə çıxardı. Həmin dövrdə, yəni 80-ci illərin II yarısında etnik-milli amil antiimperiya, mərkəzdən qaçma meyillərinin detanatoru oldu və məlum olduğu kimi, 90-cı illərin əvvəlində Sovetlər İttifaqının dağılmasına və onun yerində yeni respublikaların yaranmasına gətirib çıxaran səbəblərdən birinə çevrildi. Təkcə bu amilin özü ümumiyyətlə milli tariximizin həmin ayrılmaz kəsimini öyrənməyi son dərəcə aktuallaşdırır.

Rəsmi ideologiyanın dərk etmədiyi faciə bəlkə bilərəkdən M. Eynşteynin yeritdiyi yanlış «millətçilik» ideyası olmuşdur. Tədqiqatçı M. Eynşteyn «İdeoloji təsir vasitələri» əsərində haqlı olaraq göstərir ki, sovet dövründə iqtidar ideoloqları eyni hadisələri təsvir edən anlayışları uydurmaqla vətəndaşların şüurunda təhrif olunmuş anlayışlar sistemi formalaşdırırdılar. Məsələn, sülhsevərlik, vətənpərvərlik, millətçilik, beynəlmiləlçilik, kosmopolitizm və b. belə anlayışlardan olmuşdur. Xalqların lingvistik və siyasi təcrübəsi göstərir ki, «millətçilik» anlayışı Qərbdə və Sovet gerçəkliyində eyni məna kəsb etməmişdir. Qərbdən fərqli olaraq hələ son illərə qədər Sovet tarix ədəbiyyatında ittifaq müqaviləsi layihəsində şovinizm və millətçilik eyni kateqoriyaya aid edilirdi **(163, 26 iyul 1991)**. Halbuki, bu anlayış, yəni millətçilik Qərb alimlərinin əsərlərində mənlilik şüurunun artması, mənəvi dirçəliş, öz mədəniyyətinə məhəbbət, milli hərəkətin ideologiyası kimi başa düşülür. Məsələn, M. K. Atatürk, İ. Qandi, Ə. Nasir və b. bu qəbilli millətçilər olmuşlar. Sovet İttifaqının Perspektiv Öyrənilməsi İnstitutunun direktoru A. Motjyo millətçilik anlayışından bəhs edərkən göstərir ki, millətçilər öz millətini sevnələr, onun üçün siyasi özünü-idarə **[88-89]** formalarını axtaranlar, müstəgilliyini arzu edənlərdir **(230, s.309)**.

Məhz bu səbəbdən də imperiya qüvvələri koloniyalarda baş verən milli-azadlıq hərəkətinə həmişə xalqların «millətçiliyinin» (neqativ mənada) təzahürü kimi yanaşmış, onların azadlıq ideallarını bu şüar altında gözdən salmağa çalışmışlar. Bu termin imperiapərəst ideologiyanın alfa və omeqasıdır.

Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı metodoloji əhəmiyyət kəsb edən məqamlara toxunaq. Birincisi, son yetmiş il, xüsusilə Cənubi Qafqaz və Orta Asiya respublikaları üçün «millətlərin formalaşması» dövrü olmuşdur. 80-ci illərin tarixi təcrübəsindən meydana gəlmiş yeni milli hərəkətlər demoqrafik cəhətdən daha sıx və həmrəy olan etnik və dini qrupların milli mənlilik şüurunun artmasına imkan yaratmış, milli özünüdərk üçün mühüm sosial-psixoloji mexanizm olmuşdur.

İkincisi, sovet siyasətində milli dillərdən və milli kadrlardan, milli ucqarlardan istifadə olunması milli respublikalarda qeyri-rus əhalisinin dil imkanlarını, siyasiləşməsini artırmışdır. Milli fəhlə sinfinin yaranması, milli ziyalıların və etnik siyasi elitanın formalaşması millətlərin statusunun artmasına geniş sosial zəmin yaratmışdır.

Üçüncüsü, mərkəzlə etnik ucqarlar arasında münasibət əsasən imperiya-müstəmləkə münasibətləri olmuşdur. Bütün sovet vətəndaşları, o cümlədən ruslar da sovet adamı olaraq adlandırılmışlar. Etnik mənsubiyyət bir növ vəzifəyə yararlı olub-olmamaq meyarına çevrilmişdir.

Dördüncüsü, əgər bir çox məsələlərdə etnik identifikasiyanın əhəmiyyəti artmışdırsa, digər sahələrdə xalqlar kəskin təqibə məruz qalırdı. Bir neçə illər ərzində rəsmi **[89-90]** sovet ideologiyası və dövlət siyasəti sovet xalqlarının yaxınlaşması və qovuşması, eləcə də vahid sovet mədəniyyətinin yaradılması naminə çıxış etmişdir. Xalqların miqrasiyası, siyasi və intellektual elitanın hakim rus dili zəminində formalaşdırılması, dinin rəsmən nüfuzdan salınması sosial mühiti kökündən dəyişdirirdi.

Beşincisi, sovet modernizasiya siyasəti, sosialist iqtisadiyyatının və cəmiyyətin sosial institutlarının demokratik şüarlar əsasında «dəyişikliklərə» məruz qalması, əslində demokratik sosializm ideyasını gözdən salırdı.

Altıncısı, repressiya və deportasiya siyasəti xalqları adət etdikləri etnik sosial-psixoloji mühitdən ayıraraq, daha mobil xalqlarla birgə yaşamaq məcburiyyəti yaratmışdı. Süni şəkildə marginallıq mühiti və psixologiyası yaratmaqla yerlərdə «yerli xalq» və «gəlmə xalqların» qarşıdurması ortaya qoyulmuşdur.

Yeddincisi, Kommunist Partiyası bütün dünyaya car çəkərək Sovet İttifaqında «Milli məsələnin» birdəfəlik həll olunduğundan xəbər verirdi. Çoxmillətli imperiyada milli məsələnin həllində meydana çıxan çətinliklərin səbəbi bunda idi ki, millilik və etnik mədəniyyət iqtisadi parametrlərə müncər edilir, etnik mədəniyyətin aparıcı roluna diqqət yetirilmirdi.

Bütün bu etnososial və etnosiyasi meyllər həmin bölgədə yaşayan insanların, xalqların və etnosların həyatının sosiallaşmasında və sovetləşməsində bariz şəkildə üzə çıxırdı. Ərazisində Ahıska türklərinin də yaşadığı Fərqanə əhalisinin iqtisadi həyatının infrastrukturunu, onun sosial-iqtisadi durumu obyektiv olaraq sosial gərginliyini iqtisadi sahədən etnoslararası münasibətlər sferasına keçirmək üçün çox əlverişli şərait yaratmışdı. Fərqanədə məskun-**[90-91]**laşmış etnik qrupların, o cümlədən Ahıska türklərinin yaşaması köklü xalqlardan yaxşı olmuşdur. Söhbət şəhərdə yaxşı yaşayan rus dilli əhalidən gedir. Elə bu səbəbdən də hər bir sosial problem milli məsələ səviyyəsinə qaldırılırdı.

Nəzərdən keçirilən dövrdə Fərqanə vilayətində kənd təsərrüfatı əsasən aqrosektorda əkin sahələrinin genişləndirilməsi yolu ilə, intensiv meliorasiya tikintisi sayəsində inkişaf edirdi. Sənayedə isə inkişaf əsasən yeni qüvvə və obyektləri ənənəvi sənaye işlərinə cəlb etmək yolu ilə gedirdi. Bir sözlə, 80-ci illərin sonunda Fərqanə regionu üzrə sənaye istehsalının ümumi həcmində 80%-i xammal verən və yarımfabrikat buraxan sahə təşkil edirdi. Bu isə əhalinin əmək məşğuliyyətini intensiv təmin etmək üçün sənaye potensialından lazımınca istifadə olunmasına imkan vermirdi. 1989-1990-cı illərdə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, Fərqanə vadisində istehsal qüvvələrinin inkişafında və yerləşdirilməsində etnik-təsərrüfat gərginliyini artırırdı. Qəribədir ki, belə gərginlik yerli xalqların həyatında daha çox təzahür edirdi.

Daha dəqiq götürülsə, sahələr üzrə struktur qeyri-tarazlıq, ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanma, sənayenin üstünlük təşkil etdiyi yerlərdə istehsal fondlarından axıra kimi istifadə etməmək şəhərlə kənd arasında təsərrüfat, etnik konfliktlər və s. bu bölgənin sosial-iqtisadi həyatının başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edirdi. Sənayenin az inkişaf etdiyi rayonlarda azad əmək resurslarından axıra kimi istifadə edilməməsi, xalq istehlakı mallarının və ərzaq məhsullarının azlığı və s. bu kimi hallar bütövlükdə sosial-etnik gərginliyin baş qaldırmasının real səbəbləri olmuşlar. [91-92]

Sovet İttifaqında 80-ci illərdə kənd təsərrüfatı istehsalının uzun sürən ərzaq probleminin kəskinləşməsi struktur böhranını artırmışdı ki, bu hal Fərqanə kimi iqtisadi infrastrukturunu konfliktli olan bir regionda öz təsirini göstərməyə bilməzdi.

Digər bir məsələ regionda 70-80-ci illərdə etnodemoqrafik proseslərdə üzə çıxan problemlər, meyillər və ziddiyyətlərdir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, sovet ictimai elmlərində, xüsusilə milli məsələnin mahiyyətini «dərinə» öyrənən elmlərdə demoqrafiya problemi ikinci planda götürülürdü. Halbuki, istər repressiya, istərsə də deportasiyalarla bağlı problemlərin öyrənilməsində demoqrafiyanın anlayışları və kateqoriyaları mühüm elmi-metodoloji əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alınmırdı ki, etnoloji və tarixi araşdırmaların göstərdiyi kimi məhz demoqrafiya amillərinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları mürəkkəb səbəb-nəticə əlaqələri vasitəsilə sosial-iqtisadi dəyişikliklərlə kömək etmiş olur.

Tarix elə gətirmişdir ki, Fərqanə vadisində yaşayan əhalinin artım tempi çox yüksək olmuşdur ki, bu da son nəticədə sosial-iqtisadi və etno-demoqrafik vəziyyətin gərginləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, burada demoqrafik vəziyyət hələ XIX əsrin sonundan başlayaraq gərgin xarakter kəsb etməyə başlamışdır (168, s.7-30).

İşçi qüvvəsinin bolluğu və iş yerlərinin çatışmaması ilə bağlı olaraq regionda əhalinin məşğulluğu həmişə problemlər yaratmışdır. Sürətlə artmaqda olan əhalinin ehtiyacını yalnız kənd təsərrüfatı məhsulları hesabına ödəmək mümkün deyildi. Əhalinin sürətlə artımı və onların lazımı tələbatının ödənilməməsi ətraf mühitə də öz mənfi təsirini göstərirdi. Kənd yerlərindən şəhərə axın təkcə mövcud [92-93] prosesi sürətləndirmir, həm də iqtisadi geriliyi artırır. Bütün bu amillər iqtisadi-siyasi müstəvidə qeyri-sabitlik yaradır, onun mənfi nəticələri isə regiondan kənarda da hiss olunurdu. İşsizlik probleminin kəskin xarakter alması daha ağır nəticələrə gətirib çıxarırdı. Mübaligəsiz demək olar ki, Fərqanə vadisinin özünəməxsus demoqrafik taleyi olmuşdur. Bu gün də həmin region əhalinin ən sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri olaraq qalmaqdadır.

Regionun etnosiyasi durumu da bir problem kimi xüsusi tədqiqat obyektinə olmalıdır. Həmin problemin analitik təhlili burada millətlərarası münasibətlərin sosial-siyasi və etno-psixoloji aspektlərinin, dini amillərin ictimai-siyasi proseslərə təsirinin kompleks öyrənilməsinə kömək etmiş olardı. Çünki yuxarıda sadaladığımız amillər özünü son nəticədə siyasi konfliktlərdə göstərmiş olur. Ümumiyyətlə, hələ çarizm dövründə xammal mənbəyi kimi baxılan Fərqanə vadisində etnik amil heç zaman nəzərə alınmamışdır. Ahıska türklərinin də bu əraziyə deportasiya olunduğu bütün xalqlar kimi «doğma tarix» anlayışı itmişdi.

Digər xalqlar kimi Ahıska türklərinin də hüquqlarının pozulmasına səbəb, milli mənlərlərin unudurulmasına cəhd göstərən amillərdən biri də Sov. İKP-nin regionda yeritdiyi səriştəsiz kənd siyasəti olmuşdur. Kənd siyasətinin yerinə yetirilməsində başlıca rol rusdilli funksionerlər oynayırdı. Müxtəlif yerlərdə «gürcü işi», «özbək işi» kimi qondarma problemlər yaratmaqla mərkəz, əslində ruslaşdırma siyasətini daha da dərinləşdirirdi. Tədqiqatçı A. Avtorxanov regionda həyata keçirilən kənd siyasətindən bəhs edərək yazırdı: «Leninin böyük rus heyvərəsi» adlandırdığı rus bürokrati, milli respublikalarda özünü azyaşlı uşaqlar üzərində despot-qəyyum kimi aparır. «Böyük qardaş» [93-94] onları öyrədir, başa salır, cəzalandırır, amma heç vaxt özünə bərabər saymırdı. Lakin «böyük qardaşın» bədbəxtliyi bundadır ki, «kiçik qardaşlar» təbiətin qanununa əsasən getdikcə böyüyür və əldən düşmüş despotun tabeçiliyindən çıxmağa başlayırlar» (149, s.132). Ahıska türklərinin düçar olduğu faciə göstərir ki, Fərqanədə baş verən hadisələr onlara daha çox sosial-psixoloji təsir etmişdir. «Qarabağ kartı» kimi «Fərqanə modeli» də Sovetlər İttifaqının dağıdılmasında öz rolunu oynamışdır. Əsasən türk xalqlarının mənliliyini qırmaq üçün məlum qırğınlar Azərbaycanda, Özbəkistanda və Qazaxistanda törədilmişdir. Ona görə də həm Qarabağ, həm də Fərqanə hadisələri məişət səviyyəsində deyil, real, elmi-professional təfəkkür mövqeyindən öyrənilməlidir. Şübhəsiz ki, keçid dövrünün ziddiyyətləri onsuz da sosial-iqtisadi problemlərlə «zəngin» olan Fərqanə vadisində daha ağırlı keçmiş və indi də onun nəticələri özünü göstərməkdədir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Ahıska türkləri harada yaşamaqlarından asılı olmayaraq (o cümlədən Fərqanə vadisində) öz milli dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışmışlar. Lakin bu regionda XX əsrin 70-80-ci illərində baş vermiş «etnik partlayış», resurs bazasının tükənməsi milli-mədəni dirçəlişə tamamilə mane ola bilməmişdir. Ahıskalıların mentalitetinin tarixi-mədəni xüsusiyyətləri ölməmiş, xalqın öz etnik köklərini yaşatmasına, onun bir milli varlıq kimi mövcudluğuna yardımçı olmuşdur. Ahıska türkləri kimi digər deportasiyaya məruz qalmış xalqların tarixi taleyi bir daha göstərir ki, hazırda ictimai elmlər sistemində etnoregionun siyasi amili dərinlən təhlil edilməli, xüsusi elmi-metodoloji sahə kimi predmet hüququ qazanmalıdır. [94-95]

Fikrimizcə, burada ilkin metodoloji yanaşma belə olmalıdır: məlumdur ki, millətlərarası münasibətlərin gedişində mənafehlərin üst-üstə düşməməsi onların dialektik inkişafından, milli, bəşəri məqsəd və vəzifələrin

daxili qarşılıqlı əlaqəsindən irəli gələn ziddiyyətlərdən törəyir. Ona görə də millətlərarası münaqişələrin həlli konstitusiyaya və müvafiq hüquq sistemi əsasında həyata keçirilməsidir.

Belə bir prinsip nəzərə alınmalıdır ki, istənilən regionda (söhbət yalnız Fərqanə vadisindən getmir) meydana çıxan biləcək qeyri-sabitlik ilk növbədə azsaylı, xüsusilə deportasiyaya məruz qalmış xalqların siyasi vəziyyətinə daha çox təsir göstərir. Ən ümumi kontekstdən götürülsə, Fərqanədə baş verən faciənin obyektiv səbəblərindən biri də Özbəkistanda ictimai-siyasi şüurun zəif olmasıdır.

Lakin təcrübə göstərdi ki, ümumiyyətlə nəinki Özbəkistan, eyni zamanda bütün respublikalar tarixi gerçəklikdən və mümkünlükdən uzaq xəyali bir sosializm qurmağa cəhd edilmişdir. Özbəkistanın əksər yerləri kapitalizm dövrünü yaşamamış, demək olar ki, birbaşa sosializm ictimai-siyasi formasıya daxil olmuşdur. Özbəkistan əhalisinin milli şüurunun zəif formalaşmamasını onunla izah etmək lazımdır ki, feodal ictimai-siyasi quruluşunun düşüncəsindən böyük sosial-iqtisadi təkamül yolu keçmədən qısa zaman kəsiyində milli şüur hələ qəbul etməyə hazır olmadığı sosializm gerçəkliyi ilə üzləşdi. Milli şüurun formalaşması aylarla, on illərlə deyil, bəzən əsrlərlə davam edən təkamül prosesidir. Bütün bu amillər onu deməyə imkan verir ki, Özbəkistan əhalisi, bir sıra digər türkdilli dövlətlərin əhalisindən fərqli olaraq Fərqanə hadisələrində türk milli şüurunun, türkcülük düşüncə tərzini, [95-96] öz milli identikliyi dərək etməmişdir. Daha doğrusu, türkcülük zəminində etnik şüurun formalaşma amili olan özünü təsdiq formasının olmaması Fərqanə hadisələrində tam aydınlığı ilə təzahür etmişdir.

XX yüzilliyin 80-cı illərinin ortalarından başlayaraq Sov. İKP MK-nın Baş katibi M.S.Qorbaçovun dəstəyindən istifadə edən ermənilər xeyli fəallaşmışdılar. Onların təklifi ilə M. Qorbaçov SSRİ Baş Prokurorluğunun müstəntiqləri Telman Qdlyan və Nikolay İvanovun rəhbərliyi altında yoxlama qrupu təşkil edilməsi barəsində göstəriş verir. Bunların rəhbərlik etdiyi istintaq qrupu ilk dəfə olaraq Özbəkistan Respublikasına göndərildilər. Sonradan onların apardığı istintaq işlərinin saxtakarlıqla aparıldığı sübut olunmuşdur. Bəlli olmuşdur ki, bu qrup «pambıq pripiskası» adı altında Orta Asiya respublikalarına pul toplamaq üçün göndərilmişdi (122, s.79). Türk dünyasının qəddar düşməni olan qdlyanlar öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün açıq-aşkar, heç kimdən çəkinmədən rüşvət toplayırdılar. Sonradan bəlli olmuşdu ki, həmin pullar onların öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün-Ermənistandan, Qarabağdan Azərbaycan vətəndaşlarını didərgin salmaq üçün lazım imiş (122, s. 80). Elə həmin günlərdə Özbəkistan KP Mərkəzi Komitəsinin katibi Osman Xocayevin heç bir inandırıcı səbəb göstərilmədən vəzifədən azad olunması və yerinə anası erməni olan Rafik Nişanovun Özbəkistan KP MK-nın birinci katibi təyin edilməsi məlum Fərqanə faciəsinin özülünün qoyulmasına səbəb olmuşdu. 1988-ci ildə məkrli deportasiya siyasətinə təkan vermək üçün Özbəkistanda qəsdən ortaya atılan «Ruslara ölüm!» şüarı riyakarcasına təxribatçılar tərəfindən Ahıska türklərinin adına çıxarılır. Məkrli təbliğatla inandırmağa çalışırdılar ki, guya bu fikirlər Ahıska türklə- [96-97]rinə məxsusdur. Süni milli münaqişələr yaratmaq məqsədilə aparılan təbliğat Özbəkistanda yaşayan Ahıska türklərinin mənfi imicinin yaradılmasına, daha doğrusu, iki türk xalqı arasında düşmən münasibətlərinin formalaşmasına yönəldilmişdi.

R. Nişanovun ermənipərəst mövgeyinin nəticəsi idi ki, etnokonfliktə xidmət edən təbliğatın qarşısı nəinki alınmadı, əksinə, sovet məkanında digər yerli milli münaqişələrin törədilməsi üçün münbit şərait yarandı. Bu dəhşətli hadisənin bilərəkdən qarşısının alınmaması Özbəkistandan Ahıska türklərinin didərgin düşməsinə səbəb olmuşdur.

İş o yerə çatmışdı ki, Ahıska türklərinə qarşı düşmənçilik təbliğatı Özbəkistanın da yerli mətbuat orqanlarında özünə yer almışdı. «Fərqanə küçələrində ahıskalılar məhv edilib», «Onların başı kəsilib», «Onları yandırdılar»-kimi qərzli yazılarda bu təbliğatın başlıca materiallarına çevrilmişdi. «Körpələrin ətləri analarına yedirdilir» kimi böhtanlara əsaslanan çirkin təbliğatın getdiyi bir vaxtda Sov. İKP MK-nın 1989-cu il may-iyun aylarında keçirilən XXVII qurultayın onuncu iclasına sədrlik edən R. Nişanov soyuqqanlıqla demişdir: «Orada heç bir şey yoxdur, bazarda çiylək üstündə dava düşmüşdür, o xəbər də gəlib bura çatmışdır» - Ahıskalıların düşar olduqları dəhşətli faciəni ali rəhbərlik bu cür təhrif olunmuş formada sovet ictimaiyyətinə yalan şəkildə çatdırmaqla, əslində bu faciənin daha da qızıxdırılmasına rəvac vermiş olurdu (122, s.77).

Fərqanə hadisələri 1989-cu ilin may ayının 23-dən iyunun 8-dək davam etdi. Pulla tutulmuş və silahla təmin olunmuş dəstələr bu vandalizmi başqa yerlərdə də həyata keçirmək üçün Özbəkistanın Ahıska türkləri məs-[97-98]kunlaşdığı digər vilayətlərinə üz tuturdular. Sır-Dərya vilayətində Fərqanədən gələn yük maşınları, avtobuslar saxlanılmış, yoxlanışdan sonra içində müxtəlif partlayıcı maddələrin olması aşkarlanmışdır. Fərqanədən gələn cinayətkar qrupdan çoxlu narkotik maddələr müsadirə olunmuşdur (181, 24 iyun 1989).

1989-cu ildə Fərqanədə Ahıska türklərinə qarşı törədilən bu cinayət əsl genosid, soyqırım idi. Evlərə od vurulur, uşaqlar, qocalar alov içinə atılır, hamilə qadınlar doğranılır... Bu və ya digər hadisələr ahıskalıların soykökünə, mənafeyyətinə vurulan dəhşətli zərbədir. Bu hadisələr yerli insanlar tərəfindən deyil, regiona gətirilmiş, pulla ələ alınmış silahlı quldur dəstələri tərəfindən törədilirdi. Fərqanə hadisələrinin Saatlı rayonunun Varxan kəndində, Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində, Xızı rayonunda və başqa yerlərdə məskunlaşmış canlı şahidləri həmin hadisələri, tükürpədicilik faktlarla təsdiqləyirlər.

Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayan Əhməd Mərdan oğlu Fərqanə hadisələri barədə belə deyir: «Mən Fərqanədə taksi sürücüsü idim. Axşam olan kimi çoxlu avtobuslarla, yük maşınları ilə 10 minlərlə adam gətirib şəhərə boşaltdılar. Hamısı silahlı idi. Yerli polis onlara heç nə demirdi. «Türklərin evlərinə od vurun»- deyərək, bağıra-bağıra əllərindəki məşəllərlə evləri yandırırtdılar. Şəhəri gün ordu hissələri gəldilər. Sağ qalanları, şikəst olanları təyyarə limanına daşıdılar».

Hadisənin şahidlərindən biri 1940-cı ildə Ahıska rayonunun Sinuban kəndində anadan olmuş, 1989-cu ildən Xızı rayonunda məskunlaşmış Minurə Rüstəmovanın dedikləri: «Şəhər od tutub yanırdı, şəhərin açılmasına ümidimiz yox idi. Küçələrdə maşınların, pulla tutulmuş [98-99] adamların bağirtisindən qulaq tutulurdu. Bir neçə gündən sonra onların qarşısını aldılar». May ayının 23-də şəhərdə sağ qalanları, şikəst olanları təyyarə limanına daşıdılar. May ayının 23-dən iyun ayının 4-nə dək biz orada qaldıq. Nəhayət 11 gündən sonra, SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri N. A. Rıjkov bizim yanımıza gəldi. O, bizim vəziyyətimizi gördü, dinlədi, sonra hönkür-hönkür ağlamağa başladı. O, «Bu hadisəni alman-faşizminin törətdiyi hadisələrlə müqayisə etdi. Günahsız sovet adamlarının belə vəhşiliklərə məruz qaldığını heç vaxt təsəvvür etməmişəm»- deyərək, bizim halımıza acıdı. Sonra biz Azərbaycana üz tutduq və bizi Saatlı rayonuna gətirdilər. Saatlı rayon PK-nın birinci katibi Atabəy Cahangirov bizi qarşıladı. Əlverişli şərait yaratmaq üçün hər cür imkandan istifadə etdi».

1989-cu il Fərqanə hadisələri ilə əlaqədar təkcə Saatlı rayonunda 1286 ailə, 10 000 nəfərdən çox Ahıska türkü yerləşdirilmişdi. Onlar inzibati binalarda, məktəblərdə, yerli adamlarla bir yerdə və çadırlarda yaşamağa başladılar. Köçkünləri işlə təmin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Dövlət Plan Komitəsinin təlimatına əsasən, orada toxuculuq fabrikinin, çini qablar və elektrik avadanlıqları zavodlarının filialları fəaliyyətə başladı. Elə ilk günlərdə Fərqanədən köç etmiş ahıskalıların xahişi ilə Azərbaycandan olan SSRİ Ali Sovetinin deputatlarının bir qrupu onlarla görüşə gəlmiş və burada əhalinin birdən-birə, gözlənilmədən artımını balanslaşdırmaq məqsədi ilə yeni məktəblər, xəstəxanalar, digər məişət və xidmət obyektləri inşa edilməsi məsələlərini müzakirə etmişdilər. Elə həmin gündən də bu istiqamətdə quruculuq işləri sürətlənmişdir. Dövlət fonduna daxil olan 400 hektar torpaq sahəsi Fərqanə köçkünlərinin istifadəsinə verilmişdir. [99-100]

Azərbaycanda ayrı-ayrı zavod, fabrik və digər müəssisələrin yardımından əlavə, Fərqanə qaçqınlarına rəsmi dövlət yardımı da nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət fondundan 700 ton taxıl, 600 kq yağ, 900 kq çay, 2 ton gənd, müxtəlif ehtiyacların ödənilməsi üçün 100 min manatdan çox pul vəsaiti ayrılmışdır. Yeri gəlmişkən, bütün məktəbyaşlı uşaqlar təhsilə cəlb edilmiş, 2000-dən çox ahıskalının işlə təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Fərqanədən didərgin düşmüş ahıskalıların məskunlaşması problemlərinə Saatlı rayon əhalisi tərəfindən ciddi yanaşılmış, onlar mehribanlıqla qarşılanmışdılar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Respublika mətbuatı ahıskalılarınla bağlı bu və ya digər məsələlərin işıqlandırılmasına ciddi və sistemli şəkildə yanaşırdı. Məsələn, Ə. Fərzəli «Elim sənə həyəndir» adlı yazısında Saatlı rayonunda məskunlaşmış ahıskalıların çoxsaylı problemlərini qələmə almışdır (53, 10 iyul 1990). Beləliklə, yenidənqurma adlandırılmış illərdə də Ahıska türkləri Kırım tatarları kimi uğrunda mübarizə apardıqları öz haqlı tələblərini dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq istiqamətində uğur qazana bilmədilər. Onlar özlərinin milli hüquqlarının bərpa edilməsi uğrunda mübarizəni genişləndirmək üçün yenidənqurma mərhələsindən istifadəyə cəhd göstərdilər. Onların qabaqcıl ziyalıları çox böyük çətinliklərlə maneləri dəf edərək, 1988-ci ilin avqust ayında Bakı şəhərində ahıskalıların I-cı qurultayını keçirmişdi. Qurultayda SSRİ-nin müxtəlif yerlərindən gəlmiş 250 nümayəndə iştirak edirdi. Orada vətənə qayıtmaq naminə özlərini gürcü mənşəli hesab etmək istəyənlərin fikirləri qətiyyətlə dəf edilmiş və onların mövgeyi milli mənafelərə xəyanət adlandırılmışdır. Qurultayın təzyiqi altında gürcü mənşəyini, soykökünü qəbul etmiş Ahıska türkləri öz mövqelərinin səhv olduğunu [100-101] iştirakçılar qarşısında etiraf etmişlər. Bundan sonra qurultay Ahıska türklərini türk milləti kimi tanımaqla vətənə qayıtmağa nail olmaq uğrunda mübarizə aparmaq barədə qərar qəbul etmişdir. İştirakçılar və ümumiyyətlə bütün ahıskalıları bu qurultayı «birlik qurultayı» adlandırmışlar. Məhz 1988-ci ilin avqust ayında Ümumittifaq televiziyasında ilk dəfə olaraq Ahıska türklərinin liderləri ilə müsahibə efirə verilmişdir. Beləliklə, nəinki on milyonlarla Sovet tamaşaçısı, eyni zamanda çoxmillionlu xarici seyrçilər də başı bəlalər, müsibətlər çəkmiş bu xalqın böyük faciəsindən xəbər tutmuşdular. Görünür, ahıskalıların taleyinə bundan da ağır müsibətlər yazılmışdır.

SSRİ rəhbərliyi Ahıska türklərinin vətənə dönmək uğrunda apardıqları ardıcıl və fəal mübarizənin qarşısını almaq üçün qeyri-bəşəri vasitəyə əl atdı. Ən dəhşətli faciə bundan ibarət idi ki, ahıskalıları bu dəfə də Özbəkistandan deportasiya olunaraq müxtəlif bölgələrə səpələndilər. Özbəkistanı tərk etməyə məcbur olunmuş 74 min nəfər ahıskalıdan 17,5 mini Qazaxıstanda, 16 mini Rusiyada, 40 min nəfərdən çoxu Azərbaycanda özünə sığınacaq tapa bildi» (225, s.82). 17 gün ərzində Özbəkistan ərazisindən didərgin salınmış Ahıska türkləri haqda təkcə təsdiq olunmuş rəsmi sənədlərdə köçürülənlərin sayı aşağıdakı kimi göstərilmişdir: Səmərgənd vilayətindən 1310 ailə; Sır-Dərya vilayətindən-960 ailə; Daşkənd vilayətindən-556 ailə; Fərqanə vilayətindən-2705 ailə; Əndican vilayətindən-200 ailə; Nəmanqan vilayətindən-50 ailə, cəmi-5781 ailə. Özbəkistandan didərgin düşmüş 5781 ahıskalı ailəsindən bəziləri bu gün də öz yaxınlarını, qohumlarını axtarmaqda davam edirlər. Onlar Rusiyanın 25, Ukraynanın isə 5 vilayətinə səpələniblər. [101-102]

Gürcüstanda yaşamaq istəyən Ahıska türklərindən isə öz soyköklərindən, eləcə də, dinlərindən imtina etmək tələb olunurdu. Tarixi ərazilərindən uzun müddət ayrı düşmüş, vətən həsrətinə dözə bilməyən ahıskalıların bir qismi - 1211 nəfər (186 ailə) deyilən şərtləri qəbul edib Gürcüstanda məskunlaşdılar. Lakin Gürcüstan rəhbərliyi, hakimiyyət və icra orqanları onları təhqir edir, daha sürətlə assimilyasiyaya məruz qoymaq üçün süni şəkildə problemlər yaradırdılar. XX yüzilliyin 1990-cı illərinin əvvəllərində Gürcüstanda belə ailənin yalnız 35-i qalmışdı. 150-160 ailə isə təhqirlərə və müxtəlif mərhumiyyətlərə dözməyərək həmin respublikanı tərk etdilər.

Gürcüstanı tərk etməyə məcbur edilmiş insanların bir qismi - 323 nəfəri Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd rayonlarında məskunlaşdırılmışdır. Lakin 1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycana köçürülən ahıskalılar üçün ilk günlər vəziyyət məlum səbəblərdən heç də yaxşı olmadı. Onların bir hissəsi erməni təcavüzünün qurbanı olaraq, yenidən məcburi köçkün, qaçqın taleyi yaşamaq məcburiyyətində qaldılar.

Belə ki, 1989-cu ildə Fərqanədən didərgin düşmüş ahıskalıların bir qismi Azərbaycanın Xocalı bölgəsində məskunlaşdırıldı. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ona bitişik olan digər əraziləri 90-cı illərdə erməni təcavüzkarlarının hücumuna məruz qalarkən onlar da təcavüzə məruz qaldılar. Öz müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycan dövləti rus-erməni qoşun birləşmələrinin hücumuna məruz qalaraq, torpaqlarının 20%-dən çoxunu itirmiş oldu.

Təkcə Xocalı şəhərində 300-ə qədər ahıskalı yerləşdirilmişdir. 26 fevral 1992-ci ildə Xocalı faciəsi zamanı Azərbaycana pənah gətirmiş ahıskalılar erməni-rus hərbi [102-103] birləşmələri tərəfindən qətlə yetirildilər. Əsrin faciəsi adlanan bu soyqırıda həlak olmuş ahıskalıların sayı barədə bu gün də heç bir məlumat yoxdur. Xocalıdan, eləcə də Dağlıq Qarabağdan didərgin düşmüş ahıskalıların bir qismi hazırda Bakı şəhərində normal yaşayış tərzinə uyğun gəlməyən yarasız yerlərdə, adi məişət şəraiti olmayan yataqxanalarda, zirzəmilərdə yaşayırlar. Lakin Azərbaycanda məskunlaşan Ahıska türklərinin vəziyyəti başqa respublikalardakı soydaşlarımızın vəziyyətindən kəskin fərqlənirdi. Bu, ilk növbədə yerli xalqın ahıskalıları öz soydaşları kimi mehribanlıqla qarşılaması və qayğısı ilə izah olunmalıdır. Həmin ailələr Azərbaycan Qaçqınlar Komitəsinin nəzarətinə götürülmüşlər. İndi onlar ahıskalılar kimi deyil, Azərbaycanın daxili qaçqın və köçkünləri kimi qeydiyyatda alınmışlar (150, s.52).

XX əsrin 80-ci illərinin II yarısından etibarən Sovet iqtisadiyyatını, siyasətini və ideologiyasını dərinlən laxladan bu böhran imperiyanın məlum «parçala və hökm sür» siyasətini də bir daha sarsıtdı. İmperiyapərəst hakimiyyət dairələri xalqlar, millətlər, dövlətlər arasında nifaq salmağa, milli məhəlli münaqişələr törətməklə kifayətlənməyərək birbaşa müdaxiləyə əl atırdı. 1986-cı ilin dekabrında Qazaxıstanın Almatı şəhərində, 1989-cu ildə məlum hadisələr ərəfəsində Fərqanədə, 1990-cı ilin 20 yanvarında Bakıda və başqa yerlərdə həyata keçirilmiş vandalizm siyasəti buna əyani misaldır.

Mərkəzin avantürist dairələrində, hərbi-sənaye kompleksi rəhbərləri arasında türkün düşmənləri ermənilər ittifaqın geniş ərazisində məskunlaşmış və gələcəkdə real sosial-siyasi güvvəyə çevrilmək potensialına malik türkdilli dövlətlərdə digər xalqlar arasında nifaq salmağa, türk dünyasını parçalamaq istiqamətində geniş düşünülmüş və [103-104] iri miqyaslı millətçilik siyasətini həyata keçirirdilər. Hadisələr göstərdi ki, əvvəllər olduğu kimi, sovet dövlətinin milli siyasəti indi də repressiv xarakter daşıyır.

RSFSR Nazirlər Sovetinin 1986-cı il tarixli 1 sayılı qərarına əsasən Özbəkistandan Rusiyanın qeyri-qaratorpaq zonalarına və Volqaboyuna 100 min nəfərlik əhali köçürülməli idi. Bu köçürülmə siyasəti həmin ərazidə iqtisadiyyatın-xüsusən kənd təsərrüfatının inkişafına şərait yaratmalı və işçi kadrlarına olan ehtiyacı ödəməli idi. Məlum Fərqanə hadisələri ərəfəsində artıq 3 il idi ki, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. Bu aksiyanı həyata keçirməklə düşmənin bir güllə ilə iki hədəfi vura bildi.

Birincisi, türk xalqları arasında qardaş qırğını başlandı.

İkincisi, köçürülmə ilə əlaqədar hazır olan qərarın həyata keçməsinin qarşısını aldılar.

Qəribədir ki, vaxtilə çarizmin köçürmə siyasətini kəskin tənqid edən sovet rəhbərliyi həmin siyasəti dövlət səviyyəsində daha eybəcər şəkildə həyata keçirirdi. Daimi yaşayış yerlərini-Özbəkistan Respublikasını məcburi tərk etmiş Ahıska türklərinin RSFSR-də məskunlaşdırılması üçün lazımı şəraitin yaradılması haqqında SSRİ Nazirlər Sovetinin 26 iyun 1989-cu il tarixli 503 sayılı sərəncamına uyğun olaraq qaratorpaq ərazilərdə-Volqoqrad, Kurskda, Voronejdə onlara mədəni-məişət, sosial həyat şəraitinin yaradılması və iş yerlərinin qaydaya salınması nəzərdə tutulurdu. Həmin sərəncamdan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi istiqamətində müəyyən iş aparırdılar.

SSRİ Ali Soveti milli siyasət və beynəlxalq münasibətlər komissiyasının qərarından:

Özbəkistanda ictimai-siyasi fikrin zəifliyi, xüsusən özbək gənclərinin intellektual və mədəni səviyyəsinin çox [104-105] aşağı olması, savadsız adamlarda mühakimə qabiliyyətinin azlığı ucbatından təxribatə tez uyur və cinayət törədirlər.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti Ahıska türklərinin problemləri ilə əlaqədar istintaq qrupu yaratmışdı. Lakin bu qrup formal xarakter daşımış, faktik olaraq hadisənin baş verməsində əsl günahkarları aşkar etməmişdir.

Özbəkistan SSR-nin Fərqanə vilayətində yaranmış şəraitlə əlaqədar olaraq, 3319 ailə, 16 min nəfər insan Rusiya Federasiyasına köçürülmüşdür: Belqoroda-764 ailə (3870 nəfər), Voronejə 520 ailə (2374 nəfər), Kalininə 34 ailə (150 nəfər), Kurska 508 ailə (2618 nəfər), Orlova 963 ailə (4986 nəfər), Smolenskiyə 493 ailə (2200 nəfər) **(157, s.110)**. Yerli şəraitə uyğunlaşa bilməyən insanlar, xüsusən, uşaqların çoxu xəstəxanalara düşürdülər.

Fərqanə hadisələrindən sonra Ahıska türkləri keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərində yerləşdirilmişdi. Ahıskalıların 40 min nəfərdən çoxu Azərbaycan ərazisində məskunlaşdılar. Onların müxtəlif ehtiyacları ancaq respublika hesabına ödənilməsi mümkün olmadığı üçün Azərbaycan hökuməti SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri L.A. Voroninə yardımıla bağlı müraciət etmişdir **(157, s.120)**.

Azərbaycan SSR-ə köçmüş Ahıska türklərinə yardım haqda SSRİ Nazirlər Sovetinin 15 sentyabr 1989-cu il tarixli PP-25076 sayılı qərarında deyilirdi: Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin məlumatına görə, məlum Fərqanə hadisələrindən sonra Ahıska türklərinin könüllü olaraq Azərbaycana köçüb gəlmələrini nəzərə alaraq, 1989-cu ilə kapital qoyuluşu limiti bitdiyi üçün SSRİ Nazirlər Soveti 1990-cı ilə 703 milyon manat pul ayrılmasını nəzərdə tutmuşdur.

SSRİ Dövlət Plan Komitəsinin sədr müavini V.A. Durasov 23 sentyabr 1989-cu ildə 526 Ahıska türkü Azər-[105-106]baycan KP MK-nın birinci katibi Ə. Vəzirova və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri A. Mütəllibova baş vermiş faciənin əsl günahkarlarının tapılması və başqa problemlərlə bağlı müraciət etmişlər **(157, s.121)**.

Özbəkistanda baş verən hadisələr haqqında əldə olan məlumatlara görə, komissiya üzvlərinin və müşahidəçilərin rəylərinə əsasən Özbəkistandakı «pambıq işi» ilə əlaqədar burada T. Qdlyan və N. İvanovun rəhbərliyi altında işləyən yoxlama komissiyasının bu faciədə əli olması təsdiqlənir. Komissiya üzvlərindən birinin etirafına görə, istintaq komissiya üzvləri tərəfindən türk əhalisi və ayrı-ayrı türklərin adından saxta şikayət ərizələri tərtib edilir, bu ərizələr vasitəsi ilə həm Özbəkistanın yüksək rütbəli dövlət məmurlarından böyük məbləğdə rüşvət alınır, həm də onların qəzəbi türk əhalisinə qarşı yönəldilirdi. Sonralar müxtəlif qırğın aksiyaları həyata keçirilərkən bu pulların müəyyən hissəsi türkləri öldürən və evlərini yandıran ekstremistlərə mükafat olaraq verilibmiş.

Həmin hadisələr zamanı Ahıska türklərinin Vətənə qayıtmaq uğrunda ictimai hərəkəti özünün ən yüksək inkişaf pilləsinə qalxmışdı və real nəticələrin qazanılacağı vaxt uzaqda deyildi. Lakin Fərqanə faciəsi nəticəsində geniş bir ərazidə vurulan maddi və mənəvi çətinliklərlə üzləşən Ahıska xalqı yeni mürəkkəb problemlərlə qarşılaşdı. Fərqanə avantürası xalq hərəkətinə ağır zərbə vurdu, ahıskalıların geri dönmək planları alt-üst edildi. Lakin milli düşüncəyə, etnik şüura endirilən ən böyük mənəvi ziyan bu idi ki, çoxları Fərqanə hadisələrinin araşdırılmasını onun şişirdilməsi kimi başa düşür, hətta həmin faciələr barədə susmağı lazım bilirdilər. Lakin onlar, görünür, təsəvvürə belə gətirmirdilər ki, bu hadisələri unutmaq və [106-107] onlara siyasi qiymət verməmək gələcəkdə daha dəhşətli hadisələrin yenidən baş verməsi, təkrarlanması ehtimalını artırır. Bu cür sosial biganəlikdən istifadə edən qüvvələr türk dünyasını parçalamağa, türk dövlətləri və xalqları arasında nifaq salmaqla onların zəifləməsinə cəhd göstərirlər.

Bu gün Fərqanə faciəsinin ört-basdır edilmiş bir çox faktları açılmasa da, bir məsələdə hamı həmrəydir ki, bu vandalizm əvvəlcədən, yüksək səviyyədə, bilərəkdən və məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış siyasi aksiya idi **(187, s.14-16)**. Doğrudur, belə faktların reallığını bir çox müşahidəçi, hadisələrin canlı şahidləri təsdiq edirlər. Lakin Ahıska türklərinin geniş bir ərazilərdə səpələnməsi, məskunlaşdıqları ərazilərdəki dövlətlərin bu faciənin törəmə səbəblərinin açılmasına dəyərincə maraq göstərməməsi müəmmalı olaraq qalmaqdadır. Bu gün həmin hadisələrdən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, həmin faciənin bir çox detallarının açılmasına və bütövlükdə Fərqanə hadisələrinə siyasi qiymət verilməsinə imkan yaradılmır. Zaman keçdikcə, baş vermiş olaylardan uzaqlaşdıqca, bir çox faktlar itib-batır, unudulur, hadisələrin şahidləri dünyasını dəyişir. Bununla da hadisələrin faciəli mahiyyəti gənc nəsilin tarixi yaddaşından silinir. Məhz buna görə də, bugünkü əldə olan faktlardan çıxış edərək həmin hadisələri dərinlən araşdırıb siyasi qiymət verməklə tarixçilər Fərqanə faciəsini XX əsrdə türk xalqlarına qarşı erməni terrorçularının və onlarla əlbir olanların antitürk siyasətinin tərkib hissəsi kimi sübut edə bilirlər.

Hələ 1944-cü ildə Ahıska türkləri Özbəkistanda məskunlaşdıqdan sonra kənd təsərrüfatının bütün sahələrində sürətli dönüş yaranmışdır. Fərqanə hadisələrindən [107-108] sonra əkinçiliklə məşğul olan Ahıska türklərinin böyük bir qisminin Özbəkistanı tərk etməsi nəticəsində Özbəkistan kənd təsərrüfatının bütün infrastrukturunu ağır vəziyyətlə üzləşməli olmuşdur. Özbəkistan Respublikası Nazirlər Sovetinin başçısı Geyrət Qadirov etiraf etmişdir ki, «türkləri əvəz edən yoxdur, bu ağır işlərin öhdəsindən yalnız onlar gəlirdilər. Biz onları geri qaytarmaq üçün çalışmalıyıq. Respublika 600 min ton pambıq verirdi, 50 ildə Ahıska türklərinin hesabına bu rəqəm 3 milyon tona çatdı» **(122, s.77)**. Həqiqətən, 1989-cu ildə Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndinə Özbəkistan rəhbərliyini təmsil edən nümayəndə heyəti gəlmişdir. Onlar ahıskalıları geri dönməyi təklif etdikdə: «Biz bu xəyanəti heç vaxt bağışlamayacağıq» deyərək onları geri qaytardılar **(166, s.28-31)**.

İlqar Qədimov 1940-cı ildə Gürcüstan SSR-in Adıgün rayonunun Dersel kəndində anadan olub. 1944-cü ildə Özbəkistan SSR-in Səmərqənd vilayətinin Bulunduc rayonuna deportasiya olunub. 1958-ci ildən sonra

ahıskalıların böyük bir qismi kimi, o da Azərbaycana köçərək ailəsi ilə Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində məskunlaşıb. Onun baş vermiş Fərqanə hadisələri ilə bağlı söylədikləri əsl reallığa söykənirdi. O qeyd edirdi ki, «özbək ziyalıları Özbəkistanda çıxan dövrü mətbuatda Fərqanə hadisələrində günahkar kimi yerli türkləri təqsirləndirirdilər. Sonradan bu işdə ermənilərin əli olduğu bilindi. Belə ki, Fərqanə hadisələrinin baş verməsinin əsas səbəbkarı ermənilər, xüsusilə də, orada yoxlama aparən SSRİ baş prokurorluğunun işçisi, milliyyətçə erməni olan T. Qdlyanın apardığı kütləvi təbliğat işi oldu». T. Qdlyan istintaq zamanı Fərqanə vilayətindən türk əsilli bir dəstə sovet təsərrüfat fəallarını da həbs etdirmişdir. Onların çoxu Özbəkistan Respublikasında rəhbər vəzifədə çalışanların qohumları [108-109] idilər. T. Qdlyan onlara ayrı-ayrılıqda tapşırıbmış ki, «siz türkləri özbək torpaqlarından çıxarın, mən həbsləri dayandırım, tutulanları buraxdırım». İ. Qədimov: «mən dediklərimi özbəklərin rəhbər vəzifədə işləyənlərinin dillərindən də eşitmişəm»-deyir (122, s.80).

Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda yaşayan Ahıska türkləri istər respublikanın təsərrüfat, istərsə də mədəni həyatında yaxından iştirak edir, öz qüvvə və bacarıqlarını əsirgəmirlər. Özbəkistan Respublikasının, eləcə də, bütün islam dünyasının ən mühüm dini mərkəzlərindən biri olan Buxarada dini təhsilini başa vurub, 1958-ci ildən Şamaxıda məskunlaşan valideynlərinin yanına döən Mikayıl əfəndi Qədimovun başçılığı ilə Azərbaycanın ictimai-siyasi təsərrüfat və mədəni həyatında müəyyən xidməti olan ahıskalılar Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində 70 ildən artıq bir müddətdə sovet rejiminin siyasəti nəticəsində fəaliyyəti dayandırılmış bir məscidin açılışına və onun yenidən işləməsinə nail olur. Bu gün də həmin məsciddə yüzlərlə insanlar ibadət edir, dini-mənəvi dəyərlərimizin mahiyyətini mənimsəyir, vicdan azadlığı hüquqlarının necə təmin olunduğunu real nümayiş etdirirlər. Azərbaycanın dini mərkəzlərində, eləcə də bir çox rayonlarında Mikayıl əfəndi Qədimovu xeyirxah insan, dini elmləri mükəmməl mənimsəmiş ruhani kimi tanıyırlar. Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri Şeyxülislam Hacı Allahşükür Paşazadənin təklif və məsləhəti ilə Mikayıl əfəndi daha böyük bir bölgəyə, Qazax rayon məscidinə axund kimi göndərilmişdi.

XX yüzilliyin 20-30-cu illərində Qazax Müəllimlər Seminariyasının yeməxanasına, sonra duz saxlanan anbara çevrilən böyük bir məscid tamamilə sökülüb dağılmış və uçmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Həmin vaxt [109-110] axund Mikayıl əfəndi Qədimov Qazax rayonunun ağsaqqalları, ziyalıları ilə məsləhətləşmələr apardı. Onlar Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun, xalq yazıçısı Mehdi Hüseynin, xalq şairi Osman Sarıvəllinin və digər neçə-neçə sənət adamlarının faydalandığı, mənəvi qida mənbəyi olan bu binanı tezliklə bərpa etməyi axunda məsləhət bildilər. Mikayıl əfəndi rayon ağsaqqallarından xeyir-dua alan kimi qısa zamanda müasir tələblərə cavab verə biləcək yaraşqlı bir binanın bərpasına nail oldu. İndi hər il neçə-neçə oğul və qızlarımız orada təhsil alır, dini elmlərə yiyələnirlər. Axund Mikayıl əfəndinin yetirmələri bu gün respublikamızın müxtəlif ictimai-siyasi və mədəni sahələrində və idarələrində çalışırlar. Qısa müddətdə Mikayıl əfəndi Qazax rayonunda elin dərin hörmətini qazanmışdır. Qazax elinin tanınmış ziyalı və ağsaqqalı Yasin Pirəli oğlu Həsənov söhbətlərində bu din xadimini el-obanın hörmətini qazanmış insan kimi təqdim edir: «O, rayon ictimaiyyətinin dərin hörmətini qazanıb. Mikayıl əfəndi həm özünə hörmət edən və həm də başqa insanların hörmətini saxlayan adamdır».

Tədqiqat işlə bağlı Azərbaycanın 46 rayonunda məskunlaşmış ahıskalıların həyat və məişəti ilə tanışlıq göstərdi ki, onlar Azərbaycan kəndlərinin ictimai və siyasi həyatında, təsərrüfat və mədəni inkişafında yaxından və layiqincə iştirak edirlər. İllər boyu ağır zəhmətə qatılmış ahıskalılar harada məskunlaşmalarından asılı olmayaraq özünəməxsus mədəni həyat qurmuşlar. Onlar iş və istirahətlərini, asudə vaxtlarını üzvi şəkildə əlaqələndirməyi bacarırlar. Məskunlaşdıqları kəndlərin əksəriyyətində elə ilk günlərdən asudə vaxtlarını səmərəli və mənalı keçirmək məqsədilə qədim adətlərinə söykənən musiqi kollektivləri yaratmışlar.[110-111]

Məlum Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycan dövləti ahıskalıların Azərbaycana gəlmələri üçün hər cür şərait yaratmışdı. Ona görə də onların böyük əksəriyyəti Azərbaycana köçərək respublikanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmağa başlamışlar. Azərbaycan hökuməti ahıskalı köçkünlərinin Fərqanədən gətirilməsi, məskunlaşdırılması, onların minimum ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xüsusi komissiya yaratmışdır. O zaman Nazirlər Sovetinin sədri A. Mütəllibov komissiyanın sədri, maliyyə naziri H. İbrahimov isə komissiyanın sədr müavini təyin edilmişdi.

Yeni yaradılmış komissiya 1989-cu il 15 sentyabr PP 25076 sayılı məktubla SSRİ Nazirlər Soveti və SSRİ Dövlət Plan Komitəsi qarşısında Azərbaycanda məskunlaşdırılmış Fərqanə qaçqınlarının maddi ehtiyaclarını ödəmək barəsində məsələ qaldırılır. Məktubda 1989-1990-cı illər üçün qaçqınlara yardım məqsədi ilə əlavə 300 milyon rubl kapital qoyuluşu ayrılması SSRİ Nazirlər Sovetindən xahiş edilirdi. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin yardım ayrılması haqqında təklifini müzakirə edən SSRİ Dövlət Plan Komitəsi SSRİ-nin iqtisadi və sosial inkişaf layihəsinə 1990-cı il üçün mərkəzləşdirilmiş formada Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə 703 milyon rubl ayırdığını bəhanə edərək, 1990-cı ildə Ahıska türklərinin məskunlaşması üçün də bu məbləğin kifayət olduğunu bildirir. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin təklifinə və işin nəticələrinə 1990-cı ilin ikinci rübündə baxılmasının nəzərdə tutulduğu qeyd edilirdi (157, s.120).

Dmitri Sidorov «Moskovskie novosti» qəzetinin 25 iyun 1989-cu il tarixli məqaləsində yazırdı: «İyunun 17-də Ahıska rayonunda 5 min nəfərlik mitinq keçiril-[111-112]mişdir. Ertəsi gün belə bir mitinq Borcomda

keçirilmişdir. Miting iştirakçıları türklərin Gürcüstana köçürülməsinə qarşı çıxış etmişlər» **(216, 25 iyun 1989)**. 1990-cı ilin əvvəllərində Gürcüstana köçürülən 186 Ahıska ailəsindən yalnız 35 ailə burada qaldı. Təhqirlərə və müxtəlif məhrumiyyətlərə dözməyən 150-160 ailədən ibarət ahıskalılar Gürcüstanı tərk edərək, Azərbaycana pənah gətirmiş oldular.

Faciəli və məşəqqətli hadisələrlə bağlı Ahıska türklərinin Azərbaycana köçməindən sonra onların dili bir, dini bir Azərbaycan əhalisinin qədim adət-ənənələrinə olan marağı sayəsində hər iki xalqın qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Başqa sözlə deyilsə, Ahıska türklərinin Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatı və onun sakinləri ilə yaxın təmasda olması türkçülük zəminində həm də tarixi zərurət idi. Beləliklə, ahıskalıların özündə və eləcə də, Azərbaycanda bu etnosları bir-birinə bağlayan saf etnomədəni mühit formalaşmış oldu. Bundan fərqli olaraq, 1989-1990-cı illərdə Özbəkistandan Ahıska türklərinin deportasiyası nəticəsində Rusiyada, Gürcüstanda və digər yerlərdə müvəqqəti sığınacaq tapmış Ahıska türklərinin vəziyyəti dözülməz idi. Azərbaycanda məskunlaşan Ahıska türklərinin sosial-məişət həyat təzi başqa respublikalarda məskunlaşan Ahıska türklərinin vəziyyətindən kəskin dərəcədə fərqlənir. Çünki ilk növbədə adət-ənənələrində uyğun olan yerli xalq onları çox səmimi qarşılamışdır.

İkincisi, bütün köçürülmə işləri dövlətin xüsusi nəzarəti altında aparılırdı.

Üçüncüsü, həm Ahıskada, həm də Özbəkistanda bir yerdə yaşamış ailələr Azərbaycanda yenidən bir yerdə birləşmək imkanı əldə etmişdilər. Onlar yeni məskənlərə öz **[112-113]** əvvəlki rayon və kəndlərinin adlarını verirdilər. Bu haqda dosent İ. Kazımov yazır: «Toponimlər bu xalqın etnolinqvistik yaddaşı kimi qiymətlidir. Keçmiş nəsillərin qoyub getdiyi yer-yurd adlarına türklər həmişə həssas münasibət bəsləmiş, haraya sürgün olunmuşlarsa, yeni məskən saldıqları yerlərə keçmiş məskənlərinin adlarını vermişlər. Bir vaxt Türkoba adı (Böyük və Didi Türkoba) cənubi Gürcüstanda məşhur idi. 1944-cü ildə ahıskalılar sürgün olunanda həmin toponimi də özləri ilə Özbəkistana apardılar, oradan ikinci dəfə Azərbaycana - Abşeron rayonu Şurabad qəsəbəsinə gətirdilər. Yeni salınan kəndə Türkoba adını verdilər. Adı yaşatdılar, təskinlik tapmaq, tarixi birliyi yaşatmaq üçün. Eləcə də Ahıska, Adıgün, Azğur, Zeqan, Oşora və digər yer adları düz 46 ildir ki, yeni-yeni regionlarda öz varlığını qoruyur. Bu əlamət milli mədəniyyətə, el-obaya ehtiramın böyük ifadəsidir **(65, s.6)**.

Azərbaycan hökuməti ahıskalıların mənzil və digər kommunal ehtiyaclarının təmin olunmasına diqqət və qayğı göstərmişdir. Hazırda Azərbaycanda ahıskalıların problemləri ilə məşğul olan «Vətən» cəmiyyətinin fəaliyyəti üçün hər cür şərait yaradılmışdır.

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin SSRİ Nazirlər Sovetinə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Fərqanədən deportasiya olunmuş ahıskalılara yardım məqsədi ilə heç bir əlavə maliyyə vəsaiti ayrılmaı. Azərbaycan hökuməti yalnız daxili imkanları hesabına müxtəlif səviyyələrdə köçkünlərə hər cür yardım göstərməyə çalışmışdır. Həmin yardımlar həm hökumət, həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də kollektivlər tərəfindən göstərilmişdir. 1992-ci il dekabrın 5-də Bakı şəhəri Nizami Rayon İcra Hakimiyyətinin başcısı Rafiq Sultanovun təşəbbüsü ilə rayonun ərazisində yerləşən zavodlardan, fabrikalardan və digər iri is-**[113-114]**tehsal müəssisələrindən yardımlar toplandı. Bir sıra müəssisələr-Bakı Elektron Hesablama Maşınları zavodu, süni gön, 2 nömrəli ayaqqabı fabriki, 1 nömrəli üzüm məhsulları istehsalı və çini qablar zavodundan toplanmış 4 min manatlıq ərzaq, o cümlədən un, düyü, çay, duz və 6 min manatlıq müxtəlif ayaqqabı, 10 min manatlıq yataq ləvazimatı, 200 manatlıq mətbəx avadanlıqları və s. toplanaraq ağır vəziyyətdə yaşayan Fərqanə qaçqınlarına yardım gətirildi **(101, s.12)**.

Fərqanədən Azərbaycana pənah gətirmiş ahıskalılardan 7 min nəfəri bu gün Bərdə rayonunun Ləmbəran kəndində yaşayır. Bütün köçkünlər kimi, onlar da burada ölkənin ümumi şəraiti baxımından ilk dövrlərdə çətin sosial-iqtisadi problemlərlə qarşılaşmışlar. Kəskin maddi ehtiyac içərisində yaşayan ahıskalıların ilk günlərini o dövr hadisələrinin şahidi olan «Azərbaycan» qəzetinin müxbiri Xanoğlu Səfərov «Azərbaycan xəritəsində olmayan kənd» başlıqlı yazısında həmin kənddə mövcud olan vəziyyəti təfərrüatı ilə işıqlandıra bilmişdir **(126, 1 iyun 1995 s.4)**. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin qaçqınlara maddi və mənəvi yardım etməsi barədə 1994-cü ilin 14 noyabrında çıxışı respublika ictimaiyyətinin bir çox təbəğələrinin bu çağırışa qoşulmasına gətirib çıxardı **(41, s. 505-508)**.

1995-ci il may ayının 29-da Azərbaycan Hüquqşünaslar Birliyinin sədri İlham Rəhimovun başçılığı ilə bir qrup hüquq işçiləri, ziyalı və jurnalistləri Bərdə rayonunun ərazisində yerləşdirilmiş Türk çadır şəhərciyində və Ləmbəran kəndində yerləşdirilmiş Ahıska türkləri ilə görüşlər keçirmiş, burada məskunlaşmış ahıskalıların qayğı və ehtiyacları ilə tanış olmuşdular. O zaman Türk çadır **[114-115]** şəhərciyində Fərqanədən köçürülmüş 7 min nəfərdən çox Ahıska türkü məskunlaşdırılmışdı. Azərbaycan Hüquqşünaslar Birliyi qaçqın ahıskalıların vəziyyəti və ehtiyaclarını öyrəndikdən sonra onlara 20 milyon manatlıq ərzaq, 6 milyon manatlıq taxta, 1,3 milyon manatlıq geyim və məişət əşyaları paylamışdı. Birlik həmin Türk çadır şəhərciyinin minimum ehtiyaclarını ödəmək üçün oranı himayəyə götürmüşdür **(126, 1 iyun 1995, s.4)**.

Xalqın etnosiyasi yaddaşında iz buraxan hadisələrdən biri bu idi ki, müxtəlif ərazilərə səpələnmələri ahıskalıların sayının da azalmasına səbəb olmuşdur. Hazırda ahıskalıların sayı haqqında ayrı-ayrı rəqəmlər göstərilir. Azərbaycandakı Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin verdiyi məlumata görə, onların ümumi sayı 300 minə yaxındır və onlardan 115 min nəfərə yaxını Azərbaycanda yaşayır. Rusiyada yerləşən «Vətən»

cəmiyyətinin statistik məlumatına görə orada yaşayan ahıskalıların sayı 100 min nəfərə qədərdir. Belə pərakəndə həyat tərzini onların adət və ənənələrində də neqativ iz buraxmışdır. Təcrübə göstərir ki, daimi yaşayış yerində məskunlaşmayan xalq öz adətlərini və mədəniyyətini inkişaf etdirə bilmir

Lakin mədəniyyət cəmiyyətlərinin yaradılması bu boşluğu müəyyən mənada doldura bilir. Ahıska türklərinin fəaliyyəti və hərəkət istiqamətləri üç nöqtədə birləşir. Bu gün Ahıska türklərinin əksəriyyəti öz gələcək talelərini onların heç bir əlavə tələblər və şərtlər qoyulmadan öz əzəli torpaqlarına-Gürcüstan Respublikasının Ahıska ərazisinə (yalnız öz soyadları ilə qayıtmaq şərti) tələbindən çıxış edən Beynəlxalq «Vətən» cəmiyyəti və keçmiş SSRİ-nin digər respublikalarında fəaliyyət göstərən, həmin [115-116] qəbildən olan cəmiyyətlərlə əməkdaşlıq etməkdə görürlər.

Fərqanə hadisələrindən sonra Ahıska türklərinin xeyli hissəsi Azərbaycanda, əsasən Saatlı rayonunda məskunlaşmışdı. Bu rayonun Adıgün kolxozu hələ 1958-ci ildə Ahıska türklərinin birinci köçü zamanında yaradılmış ilk kolxozlardan biridir. Onların burada yaşayışı, adət-ənənələri barədə məsələlər «Azərbaycan qadını» jurnalının 1989-cu il 12-ci sayında jurnalist Svetlana Nəcəfovanın «Cavabsız suallar» məqaləsində öz real əksini tapmışdır. Məqaləni həyacansız oxumaq olmur: «Onlar gecələrini gündüzlərinə qatıb çalışır, özlərinə ev-eşik qururdular. Həyat tədricən öz axarına düşürdü, ağır faciələrlə üzləşmiş neçə-neçə yaxınlarını, qohumlarını, əzizlərini itirmiş bu insanlar həyatın bütün səhərlərinə qarşı diqqətli idilər» (101, s.12). 1944-cü ildən Gürcüstandan deportasiya olunmuş, Orta Asiyada və Qazaxıstanda məskunlaşmış ahıskalılara qarşı diversiyalar eyni vaxtda başlamadı. Hadisələr barədə şahidlərin verdikləri məlumatlardan aydın olur ki, təxribat eyni ssenari və eyni ideoloji xətt üzrə aparılmış, hadisələr eyni bir mərkəzdən idarə olunmuş, eyni məqsədə SSRİ-nin dağılmasının qarşısını almaq planlarına xidmət etmişdir. Azərbaycanın Dəvəçi rayonunda məskunlaşmış ağbırçək Azadə nənənin dediklərindən: «Özbəkistan Respublikasının Bukin rayonunda yaşayırdıq. Baldızım Rəvayətginin evini yandırdılar. Yaxşı ki, evdə heç kim olmamışdır. Onların hamısı bizə yığılmışdılar. Bizi də tez-tez ölümlə hədələyirdilər, «buradan köçməsiniz, sizi də eyni tale gözləyir»-deyirdilər. İllərlə yanaşı yaşadığımız qonşuların belə xəyanəti bizi yandırdı». [116-117]

Ahıska türklərinin ikinci fəaliyyət istiqaməti onunla səciyyələnir ki, bu istiqamətin tərəfdarları özlərinin müsəlmanlaşmış gürcülər olduğunu qəbul edirlər və yaşamaq üçün də təkcə Ahıska vilayətində deyil, həm də Gürcüstanın digər istənilən rayonlarında məskunlaşdırılmalarına razıdılar. Bu hərəkətin təşkilatçıları Gürcüstanda «Xsna» (Qurtuluş) cəmiyyətinin tərəfdarlarıdır. Həmin cəmiyyətin rəhbəri isə İsa Əşrəfovdur. Cəmiyyətin mərkəzi qərargahı Tbilisi şəhərində yerləşir.

Üçüncü fəaliyyət istiqamətinin tərəfdarları isə Türkiyəyə mühacirət etmək istəyənlərdir. Türkiyədə məskunlaşmaq istəyənləri müdafiə edən təşkilatın rəhbərləri İzzət Məhsud və Əkrəm Bayraqdarovdur. İzzət Məhsud Qırğızıstanda «Vətən» cəmiyyətinə rəhbərlik edir. Əkrəm Bayraqdarov isə Rusiyanın Krasnodar vilayətində «Ümid» cəmiyyətinin sədridir. Bu cəmiyyətlərin fəaliyyətləri nəticəsində 1992-ci il iyun ayında Türkiyə Böyük Millət Məclisi 3835 sayılı məlum qərarı qəbul etmişdir. Qərara görə, 500 ahıskalı ailə 1989-cu ildən sonra Anadolunun şərqində məskunlaşdırılmalı idi. Bu gün orada onların sayı 15 min nəfərdən çoxdur. Türkiyənin müxtəlif ərazilərində 200 mindən artıq Ahıska türkü yaşayır (20, s.17).

Ahıskalıların adət-ənənələrini inkişaf etdirməyə çalışan bu cəmiyyətlərin gördüyü işlərin ümumi cəhəti onunla səciyyələnir ki, onlar ahıskalılara indi məskunlaşdıqları ərazilərdə müvəqqəti yaşadıqlarını, zaman yetişdikdə doğma yurdlarına qayıdacaqlarını təlqin edirlər. Hər an Vətənə, öz qədim torpaqlarına, yurdlarına dönmək ümidlərini üzməyən ahıskalılar həmin cəmiyyətlərin işində fəal [117-118] iştirak etməklə, öz adət və ənənələrini, etnik mənsubluqlarını qoruyurlar.

Fərqanə hadisəsindən sonra Özbəkistanı tərk etmək məcburiyyətində olan ahıskalıların bir qismi Türkiyəyə getmək istəyində olduqlarını bildirdilər və bu məqsədlə də Türkiyənin Moskvadakı səfirliyinə müraciət etdilər. Fəqət o zaman Bolqarıstanda türklərə qarşı başlanan təqib və hücumlar nəticəsində orada yaşayan on minlərlə türk Türkiyəyə köçmək istəyini bildirmişdi. Həmin ərzədə Türkiyə hökuməti Bolqarıstandan didərgin düşmüş türkləri qəbul edirdi. Oradan Türkiyəyə irimiqyaslı köçlər başlanmışdı. Ona görə Türkiyəyə köçmək arzusunda olan ahıskalılar üçün istənilən əlverişli imkanlar yarada bilmədi. O vaxtlar Moskva rəsmiləri ahıskalıların ən yaxın zamanda doğma yurdlarına dönəcəklərinə hələ də söz verirdilər. Lakin bu, onsuz da iflasa uğramış milli siyasətin növbəti riyakarlığı idi. Y. Sərvərov və onun kimi düşüncələrin Moskvadan ümid gözləmələri əbəs idi.

Türkiyəyə köçmək arzusunda olan fəallardan biri də İbrahim Məcidoğlu idi. O, iki dəfə Türkiyə dövlət rəsmiləri tərəfindən qəbul olunmuşdur. İbrahim Məcidoğlu Türkiyəyə mühacirət etmək istəyən yüzlərlə ahıskalının ərizəsini Türkiyənin rəsmi dairələrinə çatdırmışdır. Bu ərizələr Türkiyənin Moskvadakı səfirliyinə də ünvanlanmışdı. 90-cı illərdə Türkiyə səfirlikləri Bakıda, Orta Asiya respublikalarında açıldıqdan sonra keçmiş SSRİ ərazisində yaşayan ahıskalıların Türkiyəyə köçmək ümidi ilə müraciətlərinin sayı daha da artmışdır. Keçmiş SSRİ ərazisində aşkarlıq və demokratiyanın yaranmasına müsbət yanaşan Türkiyə rəhbərliyi ahıskalıların tarixi ərazilərinə [118-119] qayıtmaq qərarının veriləcəyinə inanırdı. Bu səbəbdən də ahıskalıların Türkiyəyə kütləvi axınının qarşısı alınmırdı.

Fərqanə faciəsindən sonra aparılan araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, Azərbaycanca ümumiyyətlə 115 minə yaxın ahıskalı məskunlaşıb. Lakin onların 39 239 nəfəri 1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra Orta Asiyadan qaçqın və məcburi köçkün kimi Azərbaycanın bir neçə rayonunda məskunlaşdırıldı. Onu aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar (225, s.110).

(Cədvəl Azərbaycanın Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin məlumatları əsasında tərtib edilmişdir)

	Qaçqınların məskunlaşdığı rayonlar	təsərrüfat sayı	əhalinin sayı
1	2	3	4
1	Bakı	90	425
2	Əli Bayramlı	17	99
3	Gəncə	833	3218
4	Minqəçevir	21	106
5	Sumqayıt	4	24
6	Abşeron	16	85
7	Ağdaş	41	185
8	Ağstafa	241	1100
9	Ağsu	81	519
10	Ağjəbədi	46	257
11	Balakən	19	73 [119-120]
12	Beyləqan	81	394
13	Biləsuvar	46	221
14	Bərdə	118	458
15	Qazax	53	265
16	Qəbələ	7	37
17	Qobustan	36	179
18	Quba	586	2233
19	Qusar	130	547
20	Dəvəçi	451	1915
21	Zaqatala	25	121
22	İmişli	3	17
23	İsmayıllı	270	1356
24	Yevlax	219	1095
25	Kürdəmir	197	900
26	Göranboy	181	900
27	Göyçay	9	33
28	Lənkaran	4	7
29	Masallı	3	13
30	Neftçala	11	49
31	Oğuz	332	1845
32	Saatlı	1063	5183
33	Sabirabad	754	3667
34	Səlyan	69	355
35	Samux	346	1571
36	Siyəzən	21	77
37	Tovuz	76	288
38	Ujar	43	186
39	Xanlar	285	1425
40	Xaçmaz	51	260
41	Xızı	167	800[120-121]
42	Hajıqabul	205	966
43	Şamaxı	615	2971

44	Şəki	261	1310
45	Şəmkir	335	1495
46	Naxçıvan	8	45
Cəmi		8463	39239

Mərkəzi hakimiyyətin Fərqanədə Ahıska türklərinə qarşı düşmənçilik siyasətinin həyata keçirilməsində DTK (Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi) orqanları da yaxından iştirak etmişdir. Bu komitənin təbliğat işi aşağıdakı sayırlar əsasında qurulurdu:

1. Ahıska türkləri, guya ki, həqiqətən günahkar olduqlarından Orta Asiyaya və Qazaxıstana sürgün edilmişlər və ona görə də onlar dərhal öz vətənlərinə qaytarılmalıdırlar.

2. Ahıska türkləri guya ki, Özbəkistanda ruslar və digər millətlərlə dilbir olaraq Özbəkistanın müstəqilliyinə mane olmaq istəyirlər.

3. Moskvanın dəstəyi ilə «cinayətkar» və «əxlaqsız» Ahıska türkləri Özbəkistanda sərvət sahibi olmuşlar **(75, s.61)**.

Çox keçmədən özbəklər arasında aparılan bu həqiqətə zidd təbliğat öz mənfi ideoloji-psixoloji təsirini göstərdi. Etnik konfliktə gətirib çıxaran provakasiyalar, nəhayət, 1989-cu il Fərqanə qırğınları ilə nəticələndi.

Fərqanə hadisələrindən dərhal sonra ahıskalıların problemləri ilə əlaqədar deputat - istintaq komissiyası yaradıldı. Deputat istintaq qrupu Fərqanədə və başqa yerlərdə baş vermiş faciəli hadisələri öyrənmək və qiymətləndirmək üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarını əldə əsas götürdü **(118, s.76)**. **[121-122]**

26 iyun 1989-cu il tarixli 503 sayılı sərəncama uyğun olaraq Özbəkistan SSR-dən daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş Ahıska türklərinin RSFSR-də məskunlaşdırılması və 1989-cu ildə onlara iş yerlərinin açılması üçün Nazirlər Soveti 200 milyon, tikinti işləri üçün isə 180 milyon rubl pul ayırmalı idi. 1990-cı ilə əlavə pul ayrılması da nəzərdə tutulmuşdur **(157, s.102-105)**.

Eyni zamanda, daimi yaşayış yerlərini tərk etmiş türklərə digər lazımi şəraitin yaradılması haqda SSRİ Nazirlər Sovetinin sərəncamına əsasən Ahıska türklərini qaratorpaq ərazilərdə yerləşdirmək üçün Voloqda, Kursk və Voronejdə onların mədəni-məişət, sosial həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, iş yerləri ilə təmin edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülməli idi. Bu tədbirlər SSRİ Nazirlər Sovetinin 26 iyun 1989-cu il 503 sayılı əsasnaməsindən irəli gələn qərarların yerinə yetirilməsi istiqamətində aparılan işlərin tərkib hissəsi idi.

Baş vermiş Fərqanə faciəsindən sonra SSRİ Ali Sovetinin Milli Siyasət və Beynəlxalq Münasibətlər komissiyasının 5 iyul 1989-cu il tarixli 643 sayılı sərəncamı da digər sərəncamlar kimi, əsasən yerinə yetirilmədi. Bu sərəncamda deyilirdi: «Yeni miqrasiyaların və faciələrin yaranmaması üçün Ahıska türkləri əvvəlki yaşayış yerlərinə-Özbəkistana qaytarılsın və yaxud məskunlaşdıqları yerlərə onların ev əşyaları göndərilsin». Qeyd etmək lazımdır ki, Fərqanə hadisələrindən sonra heç bir Ahıska türkünə ev əşyaları çatdırılmayıb. Bu hal milli siyasətin nə qədər səriştəsiz olmasından, mərkəzin etnosiyasi şəraiti nə qədər başa düşməməsindən xəbər verir. Yuxarıda gətirilən materiallar və sənədlər bir daha əyani sürətdə göstərir ki, Fərqanə hadisələri SSRİ-nin dağıdılmasının qarşısını almaq üçün İttifaq Mərkəzinin işləyib hazırladığı cinayətkar və **[122-123]** səriştəsiz planın tərkib hissəsi olmuşdur. Bu planın son dərəcə kobud metodlarla həyata keçirilməsinin gedişində Ahıska türklərinə qarşı törədilmiş kütləvi cinayətlər büsbütün Moskvanın və onun qanlı əməllərinin qanunauyğun nəticələri idi **(157, s.105-107)**.

İKİNCİ FƏSİL

AHISKA TÜRKLƏRİNİN MƏŞĞULİYYƏT FORMALARI

Həyatı böyük məhrumiyyətlər və ağrılarla dolu olan Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatının bir problem kimi araşdırılması aktualılıqla diqqət mərkəzində dayanır. Məlum olduğu kimi deportasiyaya məruz qalan xalqın təkcə özü ağrılarla, faciələrlə üzləşmir, bütün mənəvi dəyərləri, elmi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, incəsənəti, tarixi, bir sözlə mənəviyyatı deportasiyaya uğrayır. Təsərrüfat həyatı, maddi mədəniyyəti də bu sıradadır. Ona görə də Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatının öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna eyni zamanda türk xalqlarının təsərrüfat həyatı kontekstində də baxmaq zərurəti var. Çox təəssüflər olsun ki, Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatı, maddi mədəniyyəti bu günə qədər işlənməyib. Bəzi məqalələrdə ötəri şəkildə toxunulan bu problem indi də ayrılıqda tədqiqatçısını gözləyir.

Təkrar qeyd edək ki, deportasiyaya məruz qalan Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatında da bu proses özünü göstərmişdir. Daha doğrusu, yeni mühit, onların düşdüyü ərazi heç şübhəsiz özünün əlavələrini də etmişdir. Hər bir regionun spesifik xüsusiyyətləri var. Ahıska türkləri depor-**[123-124]**asiya olunduğu yerlərdə təkcə özlərinin mövcud adət-ənənəsi, məşğuliyyəti ilə məhtudlaşa bilmədi. Onlar eyni zamanda özlərinin yeni

şəraitdə həyat tərzini, yaşayışını qurmalı idilər. Məhz bu vəziyyətdə Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatının öyrənilməsi zəngin əsrarəngizliklə, fakt bolluğu ilə müşahidə olunur. Dünya şöhrətli siysətçi Heydər Əliyev Ahıska türklərinin bu vəziyyətilə bağlı demişdir: «Ahıska türkləri artıq 50 ildir ki, öz yerlərindən didərgin düşmüşlər. Bu qədər vaxt keçməsinə, bir neçə nəsil meydana gəlməsinə baxmayaraq, onlar yenə də öz torpaqlarına qayıtmaq istəyirlər. Biz bu arzuların da yerinə yetməsinə tərəfdarıq, eyni zamanda o vaxtacan onları öz ölkəmizdə saxlamağa hazırıq».

Azərbaycan ağır vəziyyətdə olduğu, özü Ermənistandan zorakılıqla çıxarılan qaçqınları qəbul etdiyi halda, başqa ölkələrdən, regionlardan Ahıska türklərini də qəbul edib **(41, s.505)**. Ona görə də təcavüzə məruz qalmış bir xalqın bütün istiqamətlərdə həyatında heç şübhəsiz yeni məskunlaşdığı ərazilərin təsiri də az deyildir. Başər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş şumerlərlə bağlı araşdırmalarda da bu hal özünü göstərir. Son tədqiqatlar şumerlərin gəlmə olduğunu və onların yaratdığı böyük mədəniyyətin gəlmələrlə yerlilərin qovuşuğunda yarandığını vurğulayır. Ahıska türklərində bütün istiqamətlərdə deportasiyanın izləri görünür. Məhz ona görə də professor Asif Hacıyev yazır: «Ahıska türklərinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsi böyük çətinliklərlə bağlıdır. Vətəndən uzaqlarda türklərin ənənəvi yaşayış tərz, ənənə vərdisləri xeyli dəyişilmişdir. Təbii ki, qürbətdə hər şeydən çətin təsərrüfat və məişət özünəməxsusluğunu saxlamaq olmuşdur» **(54, s.49)**. Lakin bütün məhrumiyyətlərə, çətinliklərə baxmayaraq ahıskalılar özlərinin maddi və mənəvi mədəniyyətini **[124-125]** qorudular. Yerləşdiyi tarixi-coğrafi ərazi, mövcud şərait əkinçilik təsərrüfatı və maldarlığın inkişafı üçün əlverişli idi. Ahıska bölgəsində də əhalinin əsas təsərrüfat sahələrindən biri əkinçilik olmuşdur. Buğda, arpa, qarğıdalı (mısır), noxud, mərəci və digər taxıl bitkiləri nəinki yerli əhalinin tələbatını ödəyir, eyni zamanda bu məhsullar qonşu bölgələrlə ticarət əlaqələrinin yaranması və inkişafında mühüm yer tuturdu. Ən qədim dövrlərdən əkinçilikdə istifadə olunan əsas əmək alətləri–sürgü (rəndə), oraq, yaba, bel, kürək, cığa (yer şumlamaq üçün ağacdən düzəldilər, öküzə qoşular), tırpan (kərənti, dəryaz), tırmıq (dırmıq), tapan (mala), saban (daş atmaq üçün silah yerinə istifadə olunan alət), kazma (qazma bir tərəfi yumru kəsər, o bir tərəfi yer eşmək üçün), dirgən, dönməcə, sırma və digər kənd təsərrüfatı alətlərinin mövcudluğu, eləcə də məişət və mədəni həyatının etnoqrafik təhlili göstərir ki, bu alətlər ümumtürk mədəniyyəti üçün də səciyyəvidir. Bunlar Azərbaycanda, Anadolunun hər yerində təsərrüfatda işlənən ümumtürk əmək alətləri qrupuna aiddir **(54, s.50)**. Ahıskalıları qonşu regionların əhalisinin adət-ənənəsindən, məişətindən kənarda təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki, mədəni əlaqələr heç şübhəsiz onların özünə də təsir etməli idi. Ona görə də Ahıskanın maddi və mənəvi mədəniyyətindən araşdırmalar apararkən Anadolu və Qafqaz mədəniyyətini xüsusi vurğulamaq lazım gəlir. Hansı ki, Ahıska camaatı həmişə onlarla təmasda olmuşdur. Məhz bu səbəbdən də digər regionlarla adət-ənənə, təsərrüfat yaxınlığı görünməkdədir.

Ahıska mahalının coğrafi baxımdan dağlıq, dağətəyi və düzən zonada yerləşməsi əhalinin təsərrüfat həyatının zənginliyi üçün də mühüm amil olmuşdur. Bu, bir növ **[125-126]** etnoqrafik-mədəni özünəməxsusluğu təsdiq edən amildir. Təbii şərait regionun təsərrüfat həyatına son dərəcədə təsir etmişdir. Ahıska əhalisi Cənubi Qafqazın dağətəyi zonasında məskunlaşmışdır. Burada iqlim şəraitinin dağətəyi olmasına baxmayaraq, «Ahıskanı ulu dağlar, sıx meşələr, dərin dərələr, bərkətli vadilər diyarı» kimi səciyyələndirirlər **(54, s.32)**. Hesab edirlər ki, dağ silsiləsi (Mesxet və Cavaxet) arasında yerləşən bu region təbii şəraitin münbitliyi ilə həmişə böyük maraq doğurub. Ona görə də burada əkinçilik, maldarlıq, bağbançılıq sürətlə inkişaf etmişdir. Kür, Çorox, Poshov və s. çaylardan təsərrüfatların suvarılmasında geniş istifadə olunmuşdur. Başı qarlı dağlardan axan çaylardan əhali bol-bol bəhrələnməmişdir. Cavaxet silsiləsi şərqdə Borçalı çökəyinə qədər uzanır. Dağ silsiləsi ilə yuxarı qalxdıqca havalar sərtləşir. Ona görə də onların dağətəyi regionlardan fərqli olaraq, təsərrüfatlarında müəyyən fərqlər yaranır. Əqər dağətəyi zonada əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq daha çox üstünlük təşkil edirdisə, dağlıq regionlarda maldarlıq aparıcı rol oynayırdı.

Böyük dağ silsilələri, yaylalar, dərələr, təpələr, meşələr (ormanlar), hamısı ahıskalıların qədim türk tayfalarının maddi sərvəti idi. Horoz, Bolacul, Fındıqlı, Çoban-köprülü, Əcərə, Saxan, Yalbuç, Alasana, Saburtaq, Çəbil, Abioğlu və s. kimi dağlar maldarlığın inkişafı üçün son dərəcədə böyük imkanlar yaradırdı. Burada havaların sərtliyinə baxmayaraq, dağətəyi zonalardakı qədər olmasa da, əkinçilik də inkişaf edirdi. Əhali dolanışığını təmin etmək üçün bu münbit torpaqlarda buğda, arpa, darı, çovdar kimi bitkiləri əkilir becərirdi. Hətta çay vadilərinə yaxın ərazilərdə yaşayanlar həyatı sahələrində müxtəlif tərəvəz bitkiləri, ilə yanaşı, meyvə ağacları **[126-127]** əkirdilər. Demək olar, Ahıska camaatı özünün zəhmətsevərliyi, işgüzarlığı ilə rahat bir həyat yaşayırdı. Yediban, Qusxana, Qarasu, Qostala, Hamzula, Nakal, Qavaxlu və s. kimi meşələr özünün nadir ağacları, ov heyvanlarının çoxluğu ilə həmişə diqqət mərkəzində olub. Bunlar eyni zamanda Ahıska camaatının dolanışığına, rahat həyat sürməsinə kömək edib. Həmin meşələrdəki palıd, fısdıq, dəmirağacı, vələs, bozağac xalqın maddi sərvəti kimi qorunub. Burada elə qədim ağaclar var ki, tarixi çox-çox əski zamanlara gedir, yaşı yüzillərlə ölçülür. Məsələn təkcə meşələrin qorunması ilə bitmir, eyni zaman yaşıllıqların salınması da vacib bir iş kimi ahıskalıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bundan əlavə həmin meşələrdə qoz (ceviz), xurma, tut, yemişən, alma, armud, zoğal ağacları da, moruq, böyürtkən bitkiləri də çoxluq təşkil edir. Onlardan Ahıska camaatı müxtəlif məqsədlərlə istifadə edir. Ahıska türk xalqının ən qədim yaşayış məskənlərindən hesab olunur.

Buradakı qədim daş heykəllər, qəbirüstü yazılar, saxsı qırıqları, xalq arasında dolaşan əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan nümunələri və s. həmin regionun əski zamanlardan bəri yaşayış məskəni olduğunu göstərir.

Region əhalisinin təsərrüfat həyatında qeyd etdiyimiz kimi meşə zolaqlarındakı ağaclardan hazırlanan əşyalar indi ayrı-ayrı evlərdə qorunub saxlanmaqdadır. Ağac qaşıqlar, xəmir yoğurmaq üçün təhnələr, tabaqlar, cəmlər, çanaxlar, taxıl saxlamaq üçün hazırlanan anbarlar bir tərəfdən ahıskalıların təsərrüfat həyatı ilə bağlanırsa, digər tərəfdən sənət nümunəsi kimi əhəmiyyət kəsb edir. İctimai həyatın bütün sahələrində ağacdən hazırlanan əşyalara, qablara rast gəlmək olar. Böyük Vətən müharibəsinə qədərki mərhələdə ağacdən hazırlanan [127-128] məişət əşyaları demək olar evlərdə üstünlük təşkil edirdi. Xalq arasında Xırtız, Azğur, Pulate, Zediban və s. kəndlərinin camaatı arasında maraqlı əhvalatlar dolaşmaqdadır. Onların bir hissəsi həmin regionun təsərrüfat həyatı ilə bağlı faktları aşkarlayır. Məsələn, Zedibanlılarla bağlı söylənen rəvayətlərin birində deyilir ki, onlar (Zedibanlılar) ev tikərkən dam tirləri (ahıskalıları buna qoşat deyirlər) gödək olur. Zediban ustaları eşidibmiş ki, tirləri uzatmaq olur. Lakin onu necə uzatmağı bilmirlər. Belə qərara gəlirlər ki, öküzü həmin tirlərin bir başına qoşub dartsınlar. Elə də edirlər. Ancaq tirlər uzanmır (54, s.43). Bu sadəcə olaraq əfsanə, rəvayət, hansısa bir lətifə motivinə yüklənmədən əlavə etnoqrafik səciyyə daşıyır. Ahıska türklərinin bir qədər əski zamanla səsləşən tarixi düşüncəsini ifadə edir. Hətta bayatların, mahnıların müəyyən bir hissəsində təsərrüfat həyatı, Ahıska türklərinin məşğuliyyətilə bağlı bilgilər var. Bunlar həmin regionun spesifikasını öyrənmək üçün əsaslı rol oynayır. Ümumiyyətlə, Ahıska türklərinin tarixi təkcə folklor materiallarının zənginliyi ilə maraq doğurmur, eyni zamanda maddi və mənəvi mədəniyyət abidələri də xüsusilə diqqət mərkəzində dayanır və bunların bir hissəsi həmin bədii nümunələrdə yaşanır.

Dağıstan daş yeridir,
Gürcüstan bağ yeridir.
Adıgünün qızları,
Xarmanın bol yeridir.

Belə bilgi dolu nümunələr xalq arasında sonsuzdur. Hal-hazırda onların toplanıb çap olunmasına xüsusi ehtiyac var. Yaddaşlarda yaşayan bu nümunələr zaman keçdikcə [128-129] unudulur. Ağsaqqalların, ağbırçəklərin dünyasını dəyişməsilə tarixə kömülür.

Ahıska türklərinin həyatı, yaşam tərziləri ilə bağlı olan bütün faktları iki istiqamətdə öyrənmək zərurəti var. Birincisi onların deportasiyaya qədərki olan mərhələdir. Buradakı etnoqrafik materialların, folklor nümunələrinin, maddi mədəniyyət abidələrinin, nə varsa hamısının toplanıb araşdırılması özü böyük bir nəsil tədqiqatçıların işidir. Xalqın bitib-tükənməyən həmin maddi və mənəvi mədəniyyətinin araşdırmaları onun gen yaddaşına, keçmişinə işıq salır. İkinci bir istiqamət deportasiyadan sonrakı mərhələdir. Bütövlükdə sürgün həyatı yaşayan xalqın varlığının hifz olunması məsələsidir. Heç şübhəsiz, deportasiya yaxşılıqdan xəbər vermir, burada aclığın, səfəvətin, əhalinin gen yaddaşının düşünülmüş şəkildə məhvə sürüklənməsi faktı var. Burada yeni mühitin diqtəsi mövcuddur. XX yüzildə Krım tatarlarının, çeçenlərin, Ahıska türklərinin, Ermənistandan qovulan azərbaycanlıların keçirdiyi sarsıntılar ağrılarla dolu bir tarixdir. Həmin xalqların mənəvi mədəniyyətini, ədəbiyyatını, tarixini, maddi mədəniyyətini araşdırmaq bütün zamanlarda problem kimi aktualdır. Ahıska türklərinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı araşdırmalarımız, ayrı-ayrı regionlara ekspedisiyalar zamanı topladığımız materiallar bunu bir daha təsdiqləyir.

XXI yüzilliyin astanasında Ahıska türklərinin maddi mədəniyyətinin, təsərrüfat həyatının, məişətinin deportasiyaya qədərki mərhələsinin bütün tamlığı ilə öyrənilməsi xeyli çətinliklərlə müşahidə olunur. Lakin aparılan araşdırmalar maraqlı faktların da ortaya qoyulmasına imkan yaradır. Ahıska türklərinin əkinçilik mədəniyyəti zəngin faktlarla nəzərə çarpır. Bəzi fərqlər alətlərin adında və ha-[129-130]zırlanmasında nəzərə çarpsa da, ümumtürk əkinçilik mədəniyyətinin bir hissəsi kimi görünür. Eyni zamanda digər xalqlarla qarşılaşmada çox şey qazandı. Bu gün araşdırmamızda hər iki halın mövcudluğunu aydın görürük. Ahıska türklərinin əkinçilik, bağcılıq, maldarlıq, sənətkarlıq mədəniyyətinin öyrənilməsi maraqlı faktları ortaya qoyur. Sürgün olunan xalqın ağrıları ilə bağlı bir xalq bayatısı var:

Bostan əkili qaldı,
Çəpər çəkili qaldı.
Çox diləklər dilədim,
O da tökülü qaldı.

Bostanı əkili, çəpəri çəkili qalan qövmün heç şübhəsiz, diləyi də tökülü qalır. Lakin Ahıska türkləri bütün məhrumiyyətlərə baxmayaraq bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, mövcudluğunu qoruyub saxlaya bildi. Zəngin əkinçilik, təsərrüfat və məişət mədəniyyəti onun karına gəldi. Ahıska camaatının zəngin təsərrüfat, əkinçilik təcrübəsi var. Əkinçiliyin ən çox hərəkət sistemindən istifadə olunur. Torpaq hərəkət edilir. Payızda şumlanıb payız suyu verilir. Təcrübəyə görə əgər torpaq hərəkət edilməzsə, dincə qoyulmazsa, onun məhsuldarlığı

çox az olar. Təsədüfi deyil ki, ahıskalılar arasında bir atalar sözü var və orada deyilir: «Öldür məni, dirildim səni». Ona görə də ahıskalılar torpaqla davranmağı çox yaxşı bacarırlar. Məsələn, taxıl əkinini bostan bitkiləri əkməklə əvəzləyirlər. Bəzən həmin sahələrdən növbəti il üçün otlaq sahəsi kimi istifadə olunur. Ahıskanı qədim əkinçilik diyarı hesab edirlər. Dağətəyi ərazilər taxıl, arpa, çovdar üçün əlverişli olduğuna görə bu ərazidə yaşayan kəndlərdə əkinçiliyə daha çox fikir vermişlər. «Əkinçiliklə bağlı başqa terminlər-ciftçi, [130-131] harman, herik, anbar, çuval, kuyu, xalbur, ələk, kotan, gəmi, sel kimi adlar da Anadolu və Azərbaycanın hər yerində işlənən ümumtürk anlayışlarından xəbər verir» (54, s.50). Bunların hamısı mədəniyyət hadisəsi kimi xüsusi maraq doğurur və bütövlükdə Qafqaz mədəniyyəti kontekstində araşdırmanı zəruri edir. Həmin adların demək olar hamısı xalq yaradıcılığı nümunələrində indi də yaşayır. Ona görə də xalqın əski adət-ənənələrini, məişətini öyrənən zaman folklordan bir istiqamət kimi istifadə etmək zərurəti yaranır. Dağlıq hissələrdə torpaq qatı zəif olduğundan orada herik bir ardıcılıqla edilmiş. Çünki arpa, buğda, qarğıdalı və s. bitkilər var ki, onlar torpağın şirəsini daha çox sorub gücdən salır. Ona görə də dağlıq ərazidəki kəndlərdə torpağın heriyə qoyulmasına və yaxud da başqa bostan bitkiləri əkilməsinə ardıcılıqla əməl olunur. Əks təqdirdə həmin əkindən elə də məhsuldarlıq gözləmək olmaz. Əkinçilikdə keçən əsrin ortalarına, yəni deportasiya olunana qədər ikiəgzil dəmir gəvahirli kotan növündən istifadə olunub. Orta Asiyanın ucsuc-bucaqsız çöllərinə sürgün edilən Ahıska əhalisi həmin əkinçilik ənənəsini orada da qoruyub saxlaya bilmişlər. Daha doğrusu, o alətlərin böyük hissəsini onlar orada yenidən yaratmışlar. Azərbaycanın müstəqilliyindən sonrakı mərhələdə də (böhranın ağırlaşdığı çağlarda) torpağın şumlanması və biçində iri texnika çətinliyi yarananda həmin alətlərdən istifadə edirdilər. Bu alətlər türkün maddi mədəniyyətini, onun əski tarixini öyrənmək üçün kifayət qədər material verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əhali əkin sahələrini əsasən ikiəgzil kotan növü olan cılğa ilə şumlayardılar. Bunlar dəmir qavahınlı idilər. Eyni zamanda ağsaqqalların dediyinə görə, «arona», kütən növü olan kotanlar da varmış. Şumlanan sahələrə toxumu heybələrə doldurub əllə səpər-[131-132]dilər. Sonra həmin toxumun üstünü çapa-çırpıdan düzəldilən sapanla hamarlayaraq toxumların üstünü örtərdilər. Taxıl və yaxud sahələrdəki otu biçmək üçün isə bir sıra alətlərdən istifadə edərdilər. Ahıska türkləri taxıl yetişdikdə biçinə başladılar. Bu zaman ayrıca mərasimlər keçirilir, biçinə hazırlıq görərdilər. Bu hətta xalq yaradıcılığında, ayrı-ayrı folklor nümunələrində indi də yaşamaqdadır. Onu da qeyd edək ki, Ahıska bölgəsində taxıl biçini ilə ot biçini təxminən eyni vaxta düşür. Fərq isə ondadır ki, dağətəyi kəndlərdə dağ kəndlərindən fərqli olaraq əkilən taxılın biçilməsi, eləcə də ot biçini xeyli tez başlayır. Texnikanın olmadığı zamanlarda dərzlər bağlanıb taxıl tapan edilərdi. Bağlanan dərzlər döyülmək üçün xırmana gətirilərdi. Xırmanda taxılı vəllə (dögen və ya gəmi adlanardı) döyərdilər. Dögen yüngül ağacdən hazırlanardı. Altına daşlar düzülmüş ağır vəl isə gəmi adlanardı. Həmin əkin və biçin zamanı qonşular bir-birinə kömək edər, yağarlığa düşməmək üçün işləri tezliklə yekunlaşdırmağa çalışırdılar.

Təbii şərait Ahıskada çəltiyin (ahıskalılar ona pirinc deyirlər), üzümün yetişdirilməsi üçün o qədər də əlverişli olmayıb. Ona görə də həmin bölgədə bunların yetişdirilməsinə elə də əhəmiyyət vermirdilər. Ancaq deportasiya onları düşdükləri mühitə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qoydu. Onlar Orta Asiya və Qazaxıstanda, Azərbaycanda üzüm, çəltik, pambıq və s. kənd təsərrüfatı bitkiləri də yetişdirməyə başladılar. Bir növ yeni mühitlə qaynayıb qarışdılar. Professor Yunus Zeyrək «Ahıska bölgəsi və Ahıska türkləri» adlı əsərində maraqlı bir epizod verir: «Daşkənd sokaklarında göksü medallı yaşlı özbəklər gördüm. Dünyada ən çox medalı sovet xalqı daşıyırlar. Sınələrində bir deyil, beş deyil, bəzən on, bəzən on beş medal birdən sallanırlar. Mən öncə bu medalların savaşda alındığını və ya id-[132-133]man yarışlarında qazandığını sandım. Sonra öyrəndim ki, sınələri medal çoxluğuyla qabaran bu özbəklər əmək qəhrəmanlarıdır. Pambıq toplamaqda, buğda biçməkdə, üzüm yetişdirməkdə mahir olan əmək qəhrəmanları» (147, s.235). Burada Ahıska bölgəsinin zəhmətkeşləri də vardı.

Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycana pənah gətirən Ahıska türkləri burada da öz əvvəlki təsərrüfat ənənələrini qoruyub yaşatmağa və yeni mühitə uyğunlaşmağa başladılar. Mərhum prezidentimiz Heydər Əliyev 1994 və 1998-ci illərdə Saatlı rayonunda Ahıska türkləri ilə görüşmüş və onların zəhmətkeşliyini, əkinçilik ənənəsini çox uca tutmuşdur (40, s.465).

Əkinçilik mədəniyyətində Ahıska türkləri üçün xarakterik olan bir məqam da xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Bu da ondan ibarətdir ki, Ahıska əhalisi ənənəvi olaraq yığılan məhsulları (arpa, buğda, qarğıdalı, kartof, çuğundur və s.) xüsusi yerlərdə saxlayardılar. Bunun üçün anbarlardan, küplərdən, quyulardan istifadə edərdilər. Hətta bəzi yerlərdə həmin ənənə indi də qorunub saxlanılır. Bir sıra ahıskalıların evindən 5-6 tağar tutan anbarlara indi də rast gəlmək olur. Bütün bunlar ahıskalılarda məişət həyatının davamlı, mühafizkar olduğunu göstərir.

Yetişmiş taxılı biçmək üçün tırpan (dəryaz), oraq, sırma, və digər alətlərdən istifadə olunurmuş. Kəndlilər biçinə eyni gündə başlayarlardı. Adət üzrə kəndlilər biçinə başlamazdan əvvəl bir yerə toplaşaraq məhsulun bol olması, asan yığılması üçün ucadan birlikdə dualar oxuyarmışlar. Biçin vaxtı bəzən kəndlilər ayrı-ayrılıqda işləsələr də, əsasən biçini bir yerdə apararmışlar. Məhsul biçilərkən dərz bağlanırdı və əvvəlcədən hazırlanmış xırmana gətirilərdi. Əsasən, xırmana məhsulu «sel» [133-134] adlanan xüsusi ikitəkərli böyük

arabalarda daşıyarmışlar. Xırmanda taxıl vəllə döyülərdi. Vəl öküzə və ya ata qoşularaq dərzlərin üstü ilə sürüldükcə buğda sünböldən ayrılırdı.

Ahıskalıların kənd təsərrüfatının digər inkişaf etmiş sahələrindən biri də bostançılıq idi. Bostanda kartof, soğan, sarımsaq, bibər, laxana (kələm), yerkökü, çuğundur, kəvər, turp, nanə, pomidor, xiyar və başqa tərəvəz bitkiləri yetişdirilirdi. Məhsulun bol olması və yetişdirilməsi üçün bostan sahələrini su arxları vasitəsilə sulayardılar. Bəzi məhsul növləri-kartof, çuğundur, turp və s. xüsusi quyularda, anbarlarda saxlanırdı. Dırmıq, bel, qazma, çapa kimi kənd təsərrüfatı alətləri, əsasən, bostançılıqda istifadə olunurdu.

Biz irəlidə dönə-dönə qeyd etmişik ki, Ahıska türkləri dünya xalqları arasında ən çox deportasiya ilə üzləşən xalqlar sırasındadır. Əkinçilikdən, təsərrüfat həyatından, bütövlükdə məişət həyatından danışarkən həmişə birmənalı olaraq ahıskalıların mövcudluğunu deportasiya zamanı ilə birgə izləmək lazım gəlir. Son dərəcə zəngin flora və faunaya malik olan bu bölgə özünün tarixi ənənələri ilə də xüsusi maraq doğurur. Onların tarixdə, tarixi prosesdə türk xalqlarının bir gövmü kimi uğurlarına baxılması çox azdır. Dünya nəzəri düşüncəsi xalqların tarixi mədəni inkişafını həmişə üç istiqamətdə izləyib. Birincisi xalqların mədəni əlaqələrində, ikincisi qan qohumluğunda, üçüncüsü genetik düşüncədə arayıblar. Ahıska türklərinin məişət həyatı ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirdikdə bunları unutmaq olmaz. Çünki burada ən diqqət doğuran faktorlardan biri özünəməxsusluğun, regionun spesifikasının müəyyənləşdirilməsidir. Əkinçilikdə də, maldarlıqda da, [134-135] bağçılıqda da bunlar nəzərə alınmalıdır. Ona görə də araşdırmalarımızda bunlara bütün məqamlarda diqqət yetirməyə üstünlük vermişik. Bostançılıqdan danışarkən həmin məqamları xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlayırıq. Ahıska regionu bostançılıq üçün son dərəcədə əlverişlidir. Oradakı bostan bitkiləri, eləcə də meyvəçiliklə bağlı ciddi araşdırmalar apararkən ilk əvvəl gözümüzün qabağına XVI əsrin dahi şairi Məhəmməd Füzulinin «Meyvələrin söhbəti» əsəri gəlir. Həm də belə təsəvvür yaranır ki, bu əsər elə Ahıska, Ahılkalək regionunda yaranıb. Son dərəcədə münbit torpağa, zəngin təbiətə malik olan bu ərazidə bütün bostan bitkilərini yetişdirmək mümkündür. Mülayim dağətəyi zonada bir toxumu torpağa əkmək (səpmək) kifayətdir. Suyu bol, torpağı münbit olan Ahıskada bostançılıq kifayət qədər inkişaf edib. Saf, şəffaf çeşmələrin suyu ilə sulanan bu yerlərdə bostan bitkilərinin ayrı adı var. Ahıska ağsaqqalları altmış il vətəndən uzaqda yaşamalarına baxmayaraq o yerlərin meyvələrinin, bostan bitkilərinin dadından danışarlar. Buradakı meyvələr o yerlərin meyvələrinin dadını verməz deyirlər. Prof. Asif Hacıyev Ahıskadakı bostançılıqdan danışarkən xüsusi olaraq vurğulayır: «Saf çeşmələrin, şəffaf çayların suları ilə suvarılan bostanlarda kartof, soğan, sarımsaq, bibər, pomidor, badımcın (patlıcan), xiyar, kələm (laxana), çuğundur, yerkökü, turp, nanə, kəvər və başqa bitkilər yetişdirilmiş» (54, s.51). Göründüyü kimi, həmin bostan məhsullarının sıralanması arasında elə də fərq yoxdur. Fərq olsa-olsa onların adlanmasında, onların turpa şalğam deməsi qədərdir. Onu da qeyd edək ki, bu bostan məhsullarının bir qismi dağlıq zonada daha məhsuldarlıqla nəzərə çarpırsa (məsələn kartof, kələm daha çox dağlıq ərazilərdə böyük [135-136] məhsuldarlıqla görünür), digər bir qismi dağətəyi ərazilərdə asanlıqla yetişdirilir. Onu da qeyd edək ki, həmin bostan bitkilərin bir qismi açıq havaya çıxarılan qədər, daha doğrusu, yazağzı parniklərdə yetişdirilir. Havalar isinən kimi həmin şitillər sahələrə dağıdılır. Kartofun, kələmin, xiyarın, lobyanın yetişdirilməsi zamanı da müəyyən şərtlərə, torpağın münbitliyinə, eyni yerdə ardıcıl əkilməməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Əks təqdirdə məhsuldarlıq aşağı düşür. Onun üçün də ənənəvi olaraq torpaq dincə qoyulur. Məhsul yığıldıqdan sonra həmin yerlər herik edilir. Keçən əsrin sonlarında çap olunan «Tiflis sərf-nəhvi» dəftərində XIX əsrin yaşayış məskənləri, əhalisi, kənd, qəsəbə və s. haqqında mükəmməl məlumatlar verilir. Orada Ahıska türkləri haqqında da maraqlı bilgilərə rast gəlirik. O kəndlərin məşğuliyyəti, təsərrüfat həyatı, məişəti ilə əlaqədar qısa, lakin müfəssəl məlumatlar var. Buradan da Ahıska türklərinin əkinçilik, maldarlıq, sənətkarlıqla yaşayışlarını qurduğunu görürük.

Ahıskada olan məhsuldarlıq yetişdirilən bostan bitkilərinin artıq hissəsinin yaxın ərazilərdə satılmasına, bazarlara aparılmasına yardımcı olmuşdur. Dağlıq ərazilərdə bunlar əsasən yağış suyu, dağətəyi zonalarda çayların, bulaqların suyu ilə suvarılmışdı. Ahıska türklərinin düşüncəsini əks etdirən bir poetik parçada deyilir:

Nerdə olsan bil ki, sən,
Ağac əkməy unutma.
Can qədrinə yetməyə,
Qalmağa bağın olsun (67, s.155).

[136-137]

Göründüyü kimi, bu xalq nümunəsində harada olmağından, kimliyindən asılı olmayaraq ağac əkmək tövsiyə olunur. Bağ salmaq, bostan becərmək bütün ahıskalıların ən başlıca məşğuliyyət sahəsidir. Bir məsələni də qeyd edək ki, bostançılıqda ahıskalılar müxtəlif əmək alətlərindən istifadə etmişlər. Yer qazılması, bostanın suvarılması, onun arasındakı artıq otların (alaqların) götürülməsi, alaqların təmizlənməsi və s. üçün müxtəlif alətlərdən istifadə olunmuşdur. Həmin prosesdə toxa, tırmıx, bel, çapa, kazma və s. kimi alətlər işlənir. İndi bunların hamısı ahıskalıların məişətində istifadə olunan alətlərdir.

Ahıskalılar həm də yaxşı tərəvəz bitkiləri yetişdirə bildiklərinə görə keçmiş SSRİ məkanında təcrübəli tərəvəzçi şöhrətini qazanmışdır. Həmin təsərrüfatçılıq keyfiyyətləri onların məskunlaşdığı yerdə yerli şəraitə tez alışmağına da xidmət edir. Nikolay Lesovenko «Soyuz» qəzetinin 1990-cı il, 34-cü sayında «Mesxeti türklərinin daha bir ünvanı» məqaləsində, ahıskalıları torpağa bağlı insanlar kimi yazmışdır. Müəllif Donetsk vilayəti Slavyansk rayonu Çernovye Moloçar sovxozunun müdirinin dediklərindən, ahıskalıların zəhmətkeşliyini bir daha geniş kütlələrə yetirmişdir: «Çernovye Moloçar sovxozunda 530 nəfər ahıskalı yaşayır. Onların hamısı kollektivin dərin hörmətini qazanmışlar. Bu insanlar yaxşı işləyir, sərxoşluq etmirlər, xeyirxah niyyətləri ilə fərqlənirlər» (92, s.12-13).

Ahıskalıların təsərrüfatının ən mühüm sahələrindən biri də bağçılıq sayılır. Tut, xurma, incil, ceviz (qoz), fındıq, gilə, kirəz (kirəz iri gilədir, iyun ayında yetişdiyindən ahıskalılar iyun ayını kirəz ayı adlandırırlar). Alma, armud, heyva və s. meyvə növləri Ahıska [137-138] bölgəsində xüsusilə məşhur olmuşdur. Onlar bir çox alma növləri-qərənfil, şah, şəfran, paşa, söbə, bəyaz, şəkər, şəkərnabat, yağ, və s. becərirdi. Ticarət əlaqələrinə qoşulan bütün bazarlarda, Türkiyənin, Azərbaycanın, habelə Tbilisinin, İrəvanın və digər qonşu məmləkətlərin bazarlarında Ahıska bağlarının məhsullarına həmişə yüksək tələbat olmuşdur.

Nanəzir, güvə, güküm, dedirzə, sasela, nənə, ağırşah, qızıl, incir və digər armud növləri də qədim etnoqrafik ənənələri olan Ahıska bölgəsində bağçılığın intensiv inkişafının mühüm göstəriciləridir. Bağçılıq ahıskalıların dolanışığının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. Ahıskanın dağ ətəkləri, aşağı kəndlər göz işlədikcə uzanan bərəkətli meyvə bağları ilə məşhur olub. Həmin regionda yetişən meyvələr özünün dadı, tərəvəti ilə bütün Qafqazda, Kiçik Asiyada şöhrət qazanıb. Ahıskada bağçılığın tarixini izləmək özü bir problemdir. Bu zənginlik, eyni zamanda camaat arasında mövcud olan bağsalma təcrübəsi onun tarixini heç şübhəsiz çox-çox qədimlərə aparır. Tarixi mənbələr bu haqda kifayət qədər bilqi verir. Dağətəyi zonanın böyük hissəsini, dağlıq zonalardan fərqli olaraq meyvə bağları təşkil edib. Keçən əsrin deportasiyasına qədər burada göz işlədikcə uzanan meyvə bağları olub. Xüsusi olaraq onun becərilməsi, yetişdirilməsi qayğısına qalınıb. Ağsaqqallar, ağbırçəklər vaxtaşırı söhbət düşdükcə Ahıskadakı bağ yerlərindən, oradakı meyvə ağaclarının becərilməsindən, meyvələrin dərilməsindən danışirlər. Xalq arasında bağçılıqla bağlı çoxlu əhvalatlar, rəvayətlər söylənir, nəğmələr, bayatılar deyilir. Onların böyük əksəriyyətində sadəcə olaraq o yerlərin təsərrüfat həyatı əks olunmur, eyni zamanda xalqın ağırları, deportasiya olunmuş millətin göz yaşları, [138-139] vətən, yurd həsrəti yaşanır. Bunlar məhz bədii nümunə olmaqdan çox fakt kimi tarixi mənbə rolunu oynayır, deportasiya olunan bir qövmin təsərrüfat mədəniyyətini, məişətini hifz edir. Xalq arasında belə nümunələr çoxdur. Biz ekspedisiyalar zamanı Orta Asiyanın, Qazaxıstanın, Azərbaycanın, Türkiyənin müxtəlif regionlarına səpələnmiş ahıskalılardan çoxlu folklor nümunələri toplamışıq. Burada məhz ahıskalıların bağ, bostan yerləri bir ardıcılıqla xatırlanır.

Kirəz dalın əkməli,
Meyvəsindən yeməli.
Komşı qızı var ikən,
Kimə boynun əkməli?

Eləcə də xalqdan topladığımız digər nümunələrdə müxtəlif meyvə adları, alma, armud, qoz, fındıq, şabalıd, zoğal, tut, heyva, ərik və sair adları tez-tez çəkilir ki, bu da heç şübhəsiz, onların həyat tərzinin, məşğuliyyətinin yaşantısıdır. Ağsaqqalların dediyinə görə bağçılıq digər regionlarda nisbətən zəif inkişaf edib. Ümumiyyətlə, xüsusi olaraq bağçılığın inkişafı qayğısına qalınıb. Həyatı sahələrdəki ərazinin bir hissəsi həmişə şitillərin əkilməsi və calaq vurulması üçün saxlanıb. Məsələrdən alma, armud, alça ağaclarının şitilləri bağlarda əkilərək calaq edilib. Onu da qeyd edək ki, calaq işləri ildə iki dəfə, yazda və payızda aparılır. Yazda ağaclar pucurlayan vaxt, payızda isə meyvə yığılandıqdan sonra bu işlər görülür. Ahıska alması, armudu ilə ad-şan qazanıb. Armudlar da Ahıskada müxtəlifliyi, rəngarəngliyi ilə yaxın regionların diqqətini cəlb edib. Bugünkü ədəbiyyatlarda, el ağsaqqallarının söyləmələrində Ahıskada çoxlu nanəzin, ağırca, bibi, aşırşah, bəyaz, incir, [139-140] fasela, bağıraqara, güz, gügüm, qızıl, nənə, dedirzə və s. meyvələrini göstərmək olar. Bu meyvələrin özünəməxsus becərilmə xüsusiyyəti var. Payızda ənənəvi olaraq meyvə dərildikdən sonra dibi boşaldılır. Sonra suvarılır. Qurumuş budaqları kəsilir. Yazda isə payızda olduğu kimi həm suvarma işləri aparılır, həm də ağacların aşağı hissəsinə kirəc vururlar ki, meyvə qurtulmasın, ağaca qurd düşməsin. Bağçılıq Ahıskada dağətəyi zonanın əsil dolanışığı yeri idi. Bu meyvələr hər yerdə Ahıska alması, Ahıska armudu və s. adla tez-tez vurğulanarmış. Panta (Banda) adlanan dağ meyvəsi də bu yerlərin meşələrində bitərmiş. Onun barcuc, şərbət, sari, soltanlı və s. növləri qeyd olunur. Xalq arasında yaşayan bir bayatıda deyilir:

Armud dalda, dal yerdə,
Bülbül ötməz hər yerdə.
Fələyin qaydasıdır,
Hər birimiz bir yerdə.

İndi Ahıska camaatı o yerlərdən çox-çox uzaqlarda səpələnmiş, vətən həsrətilə bir ömür yaşayır. Ağsaqqallar, ağbirçəklər harada olmasından asılı olmayaraq həmin yerlərin xatirələrini söyləyir, meyvə bağlarından, armudunun, almasının ləzzətindən danışır. Ancaq bir cəhəti də qeyd edək ki, bu zəhmətkeş xalq bütün çətinliklərə dözdü, həmin yerlərə qayıtmağı amala çevirdi. Düşdüyü ərazilərdə şəraiti öyrənib mühitə uyğun özlərinin əkinçilik, bostançılıq, bağcılıq ənənəsini yaşatdılar. Ancaq daha yeni mühitdə olanları təkrarlamadılar, eyni zamanda həmin ərazinin landşaftına uyğun özlərinin də təcrübəsini diqtə etdilər. Zəhmətsevərlik bu məhrumiyyətlərə düçar olan xalqın əlindən tutdu. İndi Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonunda Ahı-[140-141]ska türkləri böyük təsərrüfat işləri ilə məşğuldur. Əkinçilik, maldarlıq, bağcılıq işlərində fəallıqla iştirak edir və bununla özlərinin yaşayışının təminatına çalışırlar. Çox qədim tarixə malik olan Ahıska türklərinin etnoqrafik ənənələrini araşdırmaq, ondakı özünəməxsusluğu ortaya qoymaq aktuallığı ilə zamanını gözləyir. Buradakı adət-ənənələr, əkinçilikdə, bağcılıqda olan əski çağlarla səsleşən məqamlar, əmək alətlərinin diqtə etdiyi tarix çox-çox uzaqlara gedib çıxır. Ona görə də həmin yaşayış sahələrini, bütövlükdə Ahıska regionunun məişətini öyrənməklə biz türkün qədim tarixinə yol açmış oluruq. Maldarlığın öyrənilməsi də bu sıradadır.

Ən qədim zamanlardan Ahıskada maldarlıq da təsərrüfatın geniş inkişaf etmiş sahələrindən biri olmuşdur. Burada maldarlığın köçmə (yaylaq-qışlaq) forması geniş yayılmışdı. Bütün türk bölgələrində olduğu kimi, Ahıskada da baharın sonunda mal-qara sürüləri yaylaqlara çıxarılır, payızda isə arana-qışlaqlara qaytarırdı. Türk xalqlarının təsərrüfat həyatının təhlili göstərir ki, ağartı məhsulları və onların adları Ahıska türklərində də eynilik təşkil edir.

Böyük tarixi ənənələri, keçməkeşli həyat yolu keçən türkün bir hissəsi olan Ahıska türklərində qoyunçuluq daha çox inkişaf etmişdir. Bu həmin regionda əhalinin əsas dolanacaq yeri idi. Daha çox dağlıq yerlərdə yaşayanların həyatında maldarlıq başlıca yer tuturdu. Çünki böyük yaylaqlar, dağların sərin havası, ucsuz-bucaqsız otlaqlar mal-qoyun saxlamaq üçün daha əlverişli idi. Ahıskada elə ev olmazdı ki, orada mal-qoyun olmasın. Dağətəyi kəndlərdə əhali yazın axırlarında yaylağa çıxmağa hazırlıq görür. Havalər isinməyə başlayanda dağlara gedərdilər. Bu ənənəvi xarakter daşıyırdı. [141-142] Ahıskada hər kəndin öz dağ yerləri var idi. May ayının axırlarında köçlər başlardı. Ailələrin əşyaları arabalara yüklənər, öküz və ya at arabası ilə uşaqlar, qadınlar aparılır. Mal-qoyun isə dağlara, yaylaqlara otlaya-otlaya aparırdı. Sonra köç mənzilə çatanda dəyələr (alacıqlar) qurulardı. Bu köçlər böyük şənliyə, toy-bayrama çevrilirdi. Köç ərəfəsində evlərdə şirin çörəklər, qatlamalar bişirilirdi. Fındıqlı, Abioğlu, Horoz, Persat, Didimağa, Çekilli, Askilli, Dersel, Artial, Əcərə, Saxan, Yalbuz və s. dağları yayda Ahıska türklərinin əsas köç yerləri idi. Ahıska regionunda mal-qoyunun otlaması üçün böyük yaylaqlar mövcud idi. Saxan, Xarcam, Abastuban, Varxan, Uravel, Əski, Çoban, Persat, Öküz koxi, Çeçlə və s. yaylaq yerləri qoyun-quzu, mal-qara saxlamaq üçün son dərəcədə əlverişli idi. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, Ahıska türklərinin mal-qaranın saxlanması üçün qışlaqları vardı. Havalər soyuyanda, yağışlar başlayanda yayın axırı, payızın əvvəlində arana köçlər başlardı. Əhali mal-qaranı, qoyun-quzunu təzədən arana qaytarardı. Ahıskada Çilər qışlaq, Xurşudun yatağı və s. kimi qışlaqlar vardı. Burada böyük sürülər saxlanardı. Mal-davarı bir qədər az olanlar isə onları həyətlərində saxlardı. Deportasiyaya qədər elə ev olmazdı ki, dağ kəndlərində on-on beş mal-qarası, əlli, yüz qoyunu olmasın. Dağətəyi kəndlərdə bu bir qədər azlıq təşkil edirdi. Hətta evlərin böyük qisminə mal-qoyunla yanaşı, camış da saxlanardı. Camış istiyə bir qədər meylli olduğundan dağ kəndlərində bu elə də çoxluq təşkil etməzdi. Ancaq camışın südü yağlılıq baxımından daha çox olduğundan qiymətləndirilirdi. Ahıska kəndlərində at saxlamaq da geniş yayılmışdı. Ondən minik vasitəsi kimi istifadə olunardı. Hətta bəzən dağlardan qayıdanda atlar geri gətirilməzdi. Onlar orada sərbəst buraxılar, bir növ vəhşi [142-143] həyatı keçirərdilər. Qışın sərt sazaqları başlayanda kəndə gətirərdilər. Kəndlərdə mal-qoyun saxlamağın özünəməxsus ənənəsi vardı. Bunu ya çobanlar otarardı, ya da evlər (camaat) növbə ilə heyvanlarını otarardılar. Yaşlıların dediyinə görə, Ahıska pendirinin, qaymağının ayrı ləzzəti vardı. Onu da deyək ki, onlar pendiri əsasən qoyun südündən hazırlayırdılar. Bunun özünəməxsus hazırlanma qaydası vardı. Yunundan isə yorğan-döşək düzəldilər, xalça-palaz toxuyardılar. Ahıskalılar inəyin, camışın südündən pendir hazırlamağa elə də üstünlük verməzdilər. İnək, camış südündən qaymaq, yağ çəkərdilər, qurud hazırlayırdılar. Onu da qeyd edək ki, südü nəhrələrə töküb yağ əldə edərdilər. Çəkilmiş süddən isə şor hazırlayırdılar. Əhali əsasən çeçil pendiri hazırlamağa üstünlük verərdi. Ahıskalıların dediyinə görə, pendirin ən yaxşısı Saxan və Qoyundərə kəndlərində düzəldilərdi. Eyni zamanda davar, atma, çuma, təpmə pendir növləri də Ahıska türkləri arasında geniş yayılıb. Ahıskalılar deportasiya olunmalarına baxmayaraq indi ayrı-ayrı regionlarda məskunlaşsalar da, mal-qara da saxlamağa üstünlük verirlər. Ahıskada əkinçilik, bağcılıq, maldarlıq, bostançılıqla yanaşı, balıqçılıq da camaatın əsas dolanışıqlarından biri idi. Böyük bir ərazini əhatə edən bu torpaqdan Tanrı heç nəyi əsirgəməyib. Ona görə də bir yanı Ağrı dağına, bir yanı Başkeçidə gəlib çatan torpaqlarda balıqçılıq üçün də təbii şərait olmuşdur. Belə ki, «bir yanı Ağrı dağına bir yanı Başkeçid yaylalarına söykənən qədim diyardan Kür, Poshov, Anaxatır kimi çaylar axır. Türklər həmin çaylardan çanar, loko, mursa, adlandırdıqları qiymətli balıqları tutarmışlar» (54, s.53). Dağların yüksəkliyindən, dərin dərələrindən süzülüb gələn çaylarda müxtəlif balıq növləri var idi. Ən çox nəzərə çarpan isə qızıl balıq idi. Balığı torla və ya qarmaqla tutardı-[143-144]lar. Ümumiyyətlə Ahıska bölgəsində Kür, Arzinc, Poshov,

Xeveşen, Abastuban, Xarcam, Laşə və s. çaylar var. Burada eyni zamanda Çatalsu, Köprülü çatal kimi çay qovşaqları, Naciken buzlağı var. Onu da qeyd edək ki, Ahıska bölgəsində həm də çoxlu göllər vardı. Dibsiz, Pərvanə, Sabinet, Qofuz, Çari, Qara və s. gölləri balıqçılıq üçün əlverişli idi. Balıq tutmada olta (tor atmaqla) növü də geniş yayılmışdı. Aprel, oktyabr aylarında balığın böyük dəstələrlə sahilə yaxın yerlərdən keçməsi olardı. Qarmaqla balıq tutanlar həmin vaxtı xüsusi olaraq gözlərdilər.

Barlı-bərəkətli çəmənlikləri ilə zəngin olan həmin bölgənin etnoqrafik əhəmiyyəti, demək olar ki, çox zəif öyrənilən arıçılıq daha çox inkişaf etmişdir. Arıçılıq üçün çox münbit şərait olduğuna görə, arılar burada bol məhsul verirmiş. Təsərrüfatın bu sahəsilə məşğul olanlar mahir arıçılar sayılırdılar. Arıçılığın ən çox inkişaf etdiyi Ahıska bölgəsi münbit şəraiti ilə xüsusi maraq doğurur. Bu yerlərdə əhalinin böyük bir hissəsinin dolanışığını arıçılıq təşkil edirdi. Onu da qeyd edək ki, dağlarda bal arısına ağac koğuşlarında daha çox rast gəlinərdi. Bunun özünün xüsusi yetişdirilməsi qaydası var. Əvvələ onu qeyd edək ki, dağlarda ağac koğuşlarında (daha çox palıd və cökə ağaclarında buna rast gəlinərdi) yaşayan bu arılar bəzən qış uzun qələndə böyük məhrumiyyətlərlə qarşılaşardı. Hətta ağsaqqalların dediyinə görə bəzən bir neçə ilə ağac koğuşlarında belə çatacaq qədər bala rast gəlinirdi. Bu ilin məhsuldarlığı arıların işləkliyi ilə daha çox bağlı idi.

Kəndlərdə isə xüsusi arıçılıqla məşğul olanlar olub. Onlar bunu necə yetişdirmək, qulluq etmək qaydalarını çox yaxşı bilirdilər. Eyni zamanda yaz gələndə diqqət bir qədər artırılır. Çünki onların becə verən vaxtıdır. Həmin zamanda ana arının köç etməsi (buna küsüb getmə də [144-145] deyirlər) tez-tez baş verir. Bu zaman isə ana arının tutulub başqa olacaqda yerləşdirilməsi lazım gəlir. Ahıska ağsaqqallarının dediyinə görə, arı çox zərif canlıdır. Gərək həmişə onun qayğısına qalasan. Onlar yem dalınca neçə kilometrərlə yol gedə bilirlər. Dağətəyi və dağlarda yaşayan ahıskalıların böyük əksəriyyətinin həyətlərində bir-iki qutu olsa da, bal arısı saxlanırdı. Bəzilərinə bu onlarla qutu qədərində olurdu. Eyni zamanda bir məsələni də qeyd edək ki, həyətlərdə arıların saxlanması xüsusi zəhmət tələb edir. Bu işin ahıskalılar arasında ustaları hesab olunan ağsaqqallar vardı. Bəzən havalar isinəndə, əhali dağlara köç edəndə arılar da aparılırdı. Onun balından ara həkimləri dərman kimi istifadə edir və balı min bir dərddin dərmanı hesab edirdilər. Ətraf regionlarda Ahıska balı çox məşhur olub. Daha doğrusu xalqın dolanışığının bir hissəsi kimi giymətləndirilirdi. Deportasiyadan sonra ahıskalılar arıçılıq məşğuliyyətini vətəndən çox-çox uzaqlarda Orta Asiyada, Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında yaşatmağa çalışmışlar. Lakin son dövrlərə qədər ağsaqqalların dediyinə görə, arı saxlamaq bir qədər çətinləşmişdi. Bu da əkin sahələrinə həddindən çox dərman verilməsi ilə bağlı idi. Məhz bunun nəticəsində bal arıları demək olar kütləvi şəkildə qırılırdı. Ancaq son zamanlar ahıskalılarda təsərrüfatın bu sahəsi xeyli dərəcədə inkişaf etməkdədir. Ahıska balı qonşu bölgələrdə və dövlətlərdə xüsusi şöhrət və hörmət qazanmışdır. Baldan əhali həm qida kimi, həm də dərman kimi istifadə edərdilər.

Deportasiyadan sonra müxtəlif regionlara, ölkələrə pənah aparan Ahıska türkləri bütün çətinliklərə sinə gərdi. Ulu yerlərində olan yaşayış ənənəsini burada da davam etdirməyə başladılar. Bu, onların əkinçilik, bağçılıq, mal-[145-146]darlıq həyatında da eynilə təkrarlandı. Ancaq yeni mühit yeni şəraitə uyğunlaşmanı diqtə edirdi. Ona görə də yerli mühitin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla bu obanın adamları həyatlarını, dolanışıklarını nizamlayırdılar.

Sənətkarlığın inkişafı baxımından da Ahıska böyük ənənələri xarakterizə olunur. Hələ paşalığ dövründə və ondan çox-çox əvvəl bu diyar məşhur sənətkarları ilə şöhrət qazanmışdı. «XIX əsrdə Ahıskada zərgərlik və tikmə işləri xüsusilə inkişaf edir. Ahıska zəhmətkeşlərin düzəltdiyi qızıl və gümüş bəzəklər, məxmər və mahud üzərində tikmələr bütün Qafqazda məşhurlaşır» (54, s.54). SMOMPK məcmuəsinin on birinci buraxılışında (1891) Ahıska regionunun tarixi, təsərrüfat həyatı ilə bağlı maraqlı məlumat verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, Ahıskada sənətkarlığın tarixini XIX əsrlə, paşalığ dövrü ilə məhdudlaşdırmaq çox azdır. Bu özlüyündə türkün tarixinə, sənət və sənətkar haqqında anlayışlarına qədər gedib çıxır. Orada zərgərlik işləri bölgədən çox-çox uzaqlarda şöhrət qazanıb. Mahud üzərində vurulan bəzəklər, tikmə və naxışlar Qafqazda, Kiçik Asiyada, Balkan ölkələrində məşhur olub. Dulusçuluq geniş yayılıb. Taxta qablar xüsusi zövqlə hazırlanıb. Xalq məişətdə həmin taxta qablardan, taxta qaşiq, cam, təhnədən deportasiya zamanına qədər bir çoxluqla istifadə ediblər. Bunlar bir növ həmin işlə məşğul olanların həm də dolanışığı yeri idi. Sənətkarların düzəltdiyi müxtəlif əşyalar bazarlarda satılırdı. Ahıskanın qızıl sinəbəndləri (macar), mahmudiyyələr, pipanur, küfə (sırğa), kəmərlər, gəlinlərin başa qoyduğu zərli-bəzəkli qatxalar əsl sənət dəyəri olan əsərlər kimi hər yerə yayılır (54, s.54). Həmin sənət nümunələri tarixin çox əski qatlarından, burada böyük ənənələrin yaşandığını ifadə edir. [146-147]

Belə bir ənənəyə malik xalqın deportasiya olunması ən aşağısı bəşər sivilizasiyasına vurulan zərbə idi. Daha doğrusu, insanlığın, bir xalqın məhvinə yönəlmiş addım idi. Bu da Ahıska türklərinə qarşı yönəlmişdi. Bəli, deportasiya olunan xalqın özü təkcə məhrumiyyətlərlə qarşılaşmış, eyni zamanda onun min illər boyu yaratdığı maddi və mənəvi mədəniyyəti, tarixi ənənələri deportasiya olunur. Məhz bu səbəbdən də Ahıska regionunun maddi və mənəvi mədəniyyətini iki mərhələdə: həm deportasiyaya qədərki, həm də deportasiyadan sonrakı dövrünü araşdırmaq lazımdır. Böyük tarixi ənənələrə malik xalq deportasiyadan sonrakı zamanda sözün həqiqi mənasında dəhşətli faciələrlə qarşılaşdı. Yeni mühit yeni şəraitə uyğunlaşmanı diqtə edirdi. Pərən-pərən olmuş xalqın düşükləri vəziyyətə uyğunlaşması həmin ərazilərin spesifikasını öyrənməni zəruri edirdi. Həç şübhəsiz, Orta Asıyanın susuz səhralarında bu çətin idi. Ancaq zəhmətkeş xalq bütün çətinliklərə sinə gərdi.

Orta Asiyada Ahıska türkləri tarixi ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışmaqda oradakı məişət, təsərrüfat işlərinə də uyğunlaşdı. Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının təsərrüfat həyatında görə biləcəyi qədər işlər gördülər.

Fərqanə hadisələri onları yenidən deportasiya olunmağa gətirib çıxardı. Beləliklə, Ahıska türklərinin böyük qismi Azərbaycana, bir hissəsi Türkiyəyə, bəziləri Rusiyaya və s. ölkələrə köçdü. Azərbaycana gələnlərin böyük əksəriyyəti kompakt halda yaşamağa daha çox üstünlük verdilər. Böyük təsərrüfatlar yaratdılar. Qubada, Xaçmazda, Saatlıda, Sabirabadda, Şəkidə və s. rayonlarda xüsusi uğurlar qazandılar. Çünki onların bu sahədə böyük təcrübəsi vardı. [147-148]

Maraqlıdır ki, Ahıska türkləri dəfələrlə baş vermiş köçlərə, məşəqqətlərə baxmayaraq təsərrüfat ənənələrinə sadıq qalmış, hara köçsələr də, yeni yaşayış yerinin təsərrüfat xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaqla yanaşı, özlərinin ənənəvi təsərrüfat sahələri ilə məşğul olmuşlar və olmaqdadırlar.

Məsələn, Saatlı rayonunun Adıgün kolxozu (bu kolxoz əsasən Ahıska türklərindən ibarətdir) təsərrüfatın bir çox sahələri üzrə (pambıqçılıq, toxumçuluq, tərəvəzçilik və digər sahələr) tezliklə rayonun qabaqcıl kolxozlarından birinə çevrilir. Yeni yaradılmış bu kolxoz pambıqçılıq sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır. 1989-cu ilin nəticələrinə görə, rayonda və respublikada birincilər sırasına çıxmışdır. Müxtəlif təsərrüfat sahələri üzrə qabaqcıl yerlərdə durduğuna görə, bir sıra dövlət mükafatlarına layiq görülür. Kolxozun sədri Mövlud Bayraqdarov bütün tapşırıqlar və öhdəliklər vaxtından əvvəl yerinə yetirildiyinə görə «Sosialist Əməyi Qəhrəmanı» adına layiq görülür.

1958-ci ildə Özbəkistandan Azərbaycana köçürülənlərin bir qismi Quba rayonunun «Partiyanın XXII qurultayı» adına kolxozunda məskunlaşdırılmışdı. Təsərrüfatçılıqda zəngin təcrübəyə malik olan ahıskalılar öz zəhmətsevərlikləri ilə, eləcə də işə ciddi münasibət bəslədiklərinə görə xüsusilə fərqlənirdilər. Ahıskalıların bu kolxozda geniş fəaliyyəti və əkinçiliyə yaxından bələd olması təsərrüfatın bütün sahələrində rayon üzrə birincilər sırasına çıxmasında az rol oynamamışdır. Rayon ictimaiyyətinə məlum idi ki, kolxozun yüksək göstəricilər əldə etməsində ahıskalı əməkçilərin işgüzarlığının da mühüm rolu olmuşdur. Orada maldarlıq, taxılçılıq, tərəvəzçilik, balıqçılıq sahələri fəaliyyət göstərirdi. [148-149] Balıqçılıq təsərrüfatı sahəsində fəhlə kimi işə başlayan M. Bayraqdarov bir müddətdən sonra briqadir seçilir. Onun işgüzarlığı sayəsində kolxoz dəfələrlə öhdəlikləri vaxtından əvvəl yerinə yetirir, məhsul bolluğundakı nailiyyətlərinə görə müxtəlif mükafatlara layiq görülür.

Abuzər Bayraqdarov zəhmət və bacarığı ilə təkcə Quba rayonunda deyil, respublikanın digər bölgələrində də tanınmışdı. Kolxoz bir neçə dəfə əmək yarışlarında birinci yeri tutduğuna görə Abuzər Bayraqdarova Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verilmişdir.

1989-cu ildə Fərqanə faciəsi baş verən zaman o öz soydaşlarına arxa olaraq, onların Azərbaycana gəlməsinə kömək edir. Təsədüfi deyildir ki, Fərqanə hadisəsi zamanı zərər çəkmiş 2300 ahıskalı ailəsi Quba rayonunu yaşayış yeri kimi seçir. Faciədən bir müddət sonra isə keçmiş SSRİ-nin digər bölgələrində yaşayan minlərlə ahıskalı burada məskunlaşmağa üstünlük verirlər. Onlar bu gün də Quba rayonunun başqa soydaşları kimi təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışır, əmək ənənələrini davam etdirirlər. Əməksevərliyi, tükənməz qurub-yaratmaq həvəsi sayəsində onların hamısı 10 il ərzində özlərinə ev-eşik quraraq minimum həyat şəraiti yarada bilmişlər. Ahıskalıların məskunlaşdıqları kəndlərdə tikdirdikləri evlərə nəzər saldıqda, onların öz etnoqrafik yaşayış tərzinə sadıq qaldıqlarının şahidi olmaq mümkündür.

Milli mədəniyyətin spesifikliyi, onun qorunub saxlanması barədə jurnalist Svetlana Nəcəfova yazır: «Adıgün» folklor ansamblının klubdakı konserti boş zalda keçirildi (101, s.4). Doğrudur, konserti əslində qonaqlar üçün təşkil etmişdilər. Ancaq musiqi səsi ətrafa yayıldıqda klubun dəhlizində, həyat-bacasında dayanan adamların buradan uzaqlaşmaları bizi təəccübləndirdi. [149-150] Yalnız sonradan öyrəndik ki, «Fərqanə hadisələrindən sonra burada ahıskalılar yas saxlayırlar. Müxtəlif şəhərlərə qastrol səfərlərindən imtina etmiş «Adıgün» folklor ansamblı bu gün ilk dəfə qonaqların xatirinə konsert verməyə razılıq veribmiş» (101, s.5).

Bütün türk xalqlarına xas olan qonaqpərvərlik adət-ənənələrinin, jurnalistin göstərdiyi kimi, ahıskalılarda ən qədim zamanlara gedib çıxacaq tarixi var. Evə qonaq gəldikdə öz qayğılarını, işini, dərd və kədərini kənara qoyub, ona yük etməmək kimi alicənab bir hissə ancaq bu xalqın soykökündən gələn, məişətində yaşayan mədəniyyətin təzahürüdür.

Yaşlı nəslin nümayəndələri ilə adi söhbətlərdə onların adət-ənənələrə, dini ayinlərə necə hörmət və ehtiram göstərmələrinin şahidi olursan. Xalq ədəbiyyatı ənənələrinin nəsildən-nəsilə ötürülməsi, onu tarixi yaddaşda saxlamaq məsuliyyəti əxlaqi missiya kimi böyükdən kiçiyə hər bir ahıskalının öhdəsinə düşən milli borcdur. Dəfələrlə deportasiyaya məruz qalmış bu xalq öz tarixini, söz sərvətlərini və deyimlərini bayatı, mahnı, nağıl, atalar sözləri, məsəllər, əfsanələr, tapmaca-bulmaca və folklor janrında olan digər nümunələrin yaddaşlardan silinməməsi üçün əllərindən gələni edir. Bu nisgilin, vətəndən uzaqlarda-qərqlikdə yaşamağın xalq şifahi yaradıcılığına xüsusi böyük təsiri olur. Bu amillər Ahıska türklərinin mədəni həyatını, maddi dəyərlərinin yaşadılıb saxlanılmasında xüsusi rol oynayır. Və biz bu gün bu xalqın məişətində onların rolunu çox aydın şəkildə görürük.

1944-cü ildən sonra Ahıska türkləri sürgün edildikləri yeni ərazilərə qısa zaman içərisində uyğunlaşa bilmişlər. Torpağa bağlılıq, zəhmətsevərlik, halallıq harada [150-151] olursa-olsun, bu insanların adət-

ənənələrinə hörmət və şöhrət gətirmişdir. 1989-cı il Fərqanə hadisələrindən sonra keçmiş SSRİ-nin müxtəlif vilayətlərinə səpələnmiş Ahıska türkləri məskunlaşdıqları yeni ərazilərdə yerli təsərrüfat və mədəni həyatı yaxşı öyrənərək bu həyatda yaxından iştirak edirlər. Onlar məskunlaşdıqları yeni yerlərdə təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin inkişafına kömək edir, öz adət-ənənələrini saxlaya bilirlər.

Məlum olduğu kimi, ahıskalıların Azərbaycana kütləvi köçü başlayarkən, istər dövlət səviyyəsində, istərsə də yerli əhali arasında bu ağır faciəni yaşamış insanlara xüsusi ehtiram və qayğı göstərilmişdir. Fərqanə faciəsindən sonra Azərbaycana gələn ahıskalıların hansı rayonda yaşamaq seçimi onların özlərinə həvalə edilmişdir. «Adıgün» kolxozunun müdiri Rasim Bayraqdarovun dediklərindən: «Əmim Mövlud Bayraqdarov 1958-ci ildən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış və Azərbaycanın rayonlarını yaxşı tanıyan üç nəfər ağsaqqalla 18 rayonu gəzib dolandıqdan sonra gördüyünüz bu yeri seçib bəyənmişlər. Köçüb bura gəlməyimizi tövsiyə etdilər. Bom-boş şoran torpaqlara ayaq basdıqda M. Bayraqdarovun, eləcə də digər ağsaqqalların səhv etdiyini düşünmüşdük. Heç kim iradlarını deyə bilməsə də, bütün adamların məyus olduqları onların çöhrələrindən bilinirdi. Bura gəldiyimiz ilk günlərdə Ermənistan Respublikasından deportasiya edilmiş insanlar üçün tikilmiş evləri Fərqanə qaçqınlarına təklif etmişdilər. Ahıskalılar arasında dərin hörmət və ehtiram qazanmış el ağsaqqalı M. Bayraqdarov camaatı bir yerə toplayıb, onlara öz məsləhətlərini verərək belə dedi: «Səbirli olun, başqası üçün tikilmiş yurd-yuvaya şərik olmaq olmaz, orada məskən salmaq kişi işi deyil, [151-152] biz özümüz üçün ayrıca məskən salmalıyıq» (137, s.24-25).

Həqiqətən, uzun illər ərzində milli ənənəyə çevrilmiş zəhmətsevərlik, torpaqla bağlılıq sayəsində ahıskalılar qısa zaman içərisində Saatlı rayonunun «Adıgün» kolxozunu qurmuş, özlərinə evlər inşa etmiş, tezliklə bu kolxozu əvvəlcə Saatlı rayonunda, sonra isə respublika səviyyəsində adlı-sanlı kolxozlar sırasına çatdırmışdılar. Kolxozda ən çox taxılçılıq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, toxumçuluq və təsərrüfatın digər sahələri inkişaf etmişdir (40, s.465-468).

Azərbaycan hökumətinin yaxından köməyi ilə respublikanın Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Şəmkir, Şamaxı, Beyləqan, Quba, Xaçmaz rayonlarında yeni kolxozlar yaradıldı. Qısa müddətdə yenidən yaradılmış kolxozlar rayon və respublika miqyasında tanınmağa başladı.

1958-ci ildə Qazaxıstan SSR Qızıl Orda vilayətinin Çilik rayonunun Aktoğan kəndindən 4 ailə Azərbaycana köçüb gələ bilmişdi. Mövlud Bayraqdarov, Tahirzadə Mühiddin, Lətifşah Barataşvili və Rasim Bayraqdarov ilk gündən Saatlı rayonunun «Aqrobaza» adlanan yerini yaşamaq üçün seçmişlər. Çünki burada 40 min hektar boş sahə var idi və həmin torpaq sahəsi dövlət fondunun tabeliyində idi. Dövlət fondu torpaqları isə Moskvanın tabeliyində olduğuna görə həmin sahələr yalnız Moskvanın icazəsi olduğundan sonra verilə bilərdi. Azərbaycan hökuməti bu məqsədlə Moskvaya müraciət etməli olmuşdur. İlk dəfə bura gələn köçkünlərə Moskvanın göstərişi ilə 3118 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. 1958-ci ildə Saatlı rayonunda Adıgün kolxozunun yaradılmasına icazə verilir. Kolxozun sədri [152-153] Mövlud Bayraqdarov, baş aqronom Tahirzadə Mühiddin, partiya təşkilat katibi Lətifşah Barataşvili, mühəndis isə Rasim Bayraqdarov təyin olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar ilk dəfə bura gələrkən çadırlarda yaşamışlar. Bir müddətdən sonra isə dövlət tərəfindən ayrılan vəsait hesabına üç otağdan ibarət evlərin tikilməsi planlaşdırılmışdır. Kəndin ağsaqqalları belə qərara gəlmişdilər ki, əgər üçotağlı evlər tikilsə, onda bütün köçkünlər mənzillə təmin oluna bilməyəcəklər. Ona görə də ahıskalı ağsaqqallar məsləhət görürlər ki, dövlət tərəfindən ayrılan vəsaitlə üçotağlı yox, ikiotağlı evlər tikilsin ki, daha çox sayda köçkünlər həmin evlərdə məskunlaşa bilsinlər. Dövlət Plan Komitəsi həmin vəsaitlə 400 ev tikintisini lahiyləşdirir. Bu evlərin tikintisi üçün hər ailəyə 12 min rubl pul, müxtəlif inşaat materialları ayrılır. Hər bir ailəyə 0,25 hektar torpaq sahəsi və əlavə olaraq isə qara-mal almaq üçün 300 rubl faizsiz kredit verilmişdir.

1958-ci ildə Azərbaycana köçən ahıskalılara dövlət hərtərəfli nəzarət edir və qayğı göstərirdi. Belə ki, istər təsərrüfatın inkişafına, istərsə də şəxsi müraciətlərə respublika rəhbərliyi daim diqqətli olmuş və bu insanların Azərbaycanda rahat yaşamaları üçün hər cür şəraitin yaradılmasına çalışmışlar.

1973-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi Heydər Əliyev ahıskalıların məskunlaşdığı Varxan kəndində pambıq sahəsində zəhmətkeşlərlə görüşmüşdür (42, s.7-18).

Görüş zamanı kənd camaatı ahıskalı gənclərin ali məktəblərə qəbul edilməsinə kömək etmək barəsində xahiş etmişlər. H. Əliyevin köməyi nəticəsində həmin ildən Ahıska gənclərinin Azərbaycanın ali məktəblərinə [153-154] qəbuluna yardım göstərilmişdir. Qeyd edək ki, hələ 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin başlanğıcından onlar ali məktəblərə müsabiqəsiz qəbul edirlər.

Ahıskalıların Saatlı, Sabirabad rayonlarında məhz şoran torpaqlarda gözəl təsərrüfat yarada bilmələri bir daha onların qədim əkinçilik mədəniyyətinə sahib olduqlarını sübut etdi. İlk dəfə Azərbaycana gələn ahıskalıların böyük əksəriyyəti elə ilk günlərdən həmin şoran torpaqların meliorasiyası üçün Su Təsərrüfat Nazirliyinə müraciət edirlər. Artıq 1958-ci ildən Saatlı rayonunda 3 min hektar sahənin meliorasiyası həyata keçirilməyə başlanılmışdı. Torpağı şoranlıqdan yumaq üçün bir hektar torpağa 30 min kub metrə qədər su vururdular. Meliorasiya işləri, əsasən, qış aylarında aparılırdı. Çünki qışda torpaq suyu özünə tez çəkir. Yay aylarında isə su torpağın üst hissəsində qalırdı. Torpağın tərkibində şoranlığın miqdarı 1%-ə qədər olduğda sahəyə 3 min kub metr, şoranlığın faizi 1%-dən yuxarı olduğda isə torpağa daha çox su vurulurdu. Şoran torpaqları təmizləmək üçün başqa üsullardan da istifadə edirdilər. Sahənin ətrafında dərin arxlar qazmaqla, eləcə

də arxların kənarında söyüd, qovaq, alma, əncir və b. ağaclar əkmək vasitəsi ilə də torpağı şoranlıqdan təmizləyirdilər.

Suvarma işlərini yüksək səviyyədə bilən Rasim Bayraqdarovun şoran torpaqları təmizləmək sahəsində böyük təcrübəsi var. Heydər Əliyev 1994-cü ildə Saatlı rayonunda Ahıska türkləri ilə görüşdü. Bayraqdarovların təsərrüfat uğurlarından, onların nailiyyətlərindən danışdı. Bu təkcə Bayraqdarovların deyil, bütövlükdə Ahıska türklərinin zəhmətsevərliyinin, torpağa bağlılığının ifadəsi idi. «Mən, Rasim Bayraqdarova cəsarətlə dedim ki, siz işi necə lazım bilirsinizsə, eləcə də aparın, öz təkliflərinizi [154-155] irəli sürün və biz də sizə tam səlahiyyət verərik. Nə üçün? Çünki mən Bayraqdarovu da tanıyıram, onun başçılıq etdiyi təsərrüfatda vəziyyətdən də həliyəm, onu da bilirəm ki, orada çalışanlar çox əməksevər adamlardır, heç vaxt itkiyə yol verməzlər. Elə Bayraqdarovun özü də belə hallara qətiyyətli yol verməz. Axı o, bu təsərrüfatda 27 ildir rəhbərlik edir. Özü də çox müvəffəqiyyətlə» (40, s.466-467). Rasim Bayraqdarov torpağı şoranlıqdan qurtarmaq üçün hansı üsulların əlverişli olmasından danışarkən qeyd edir: «Özbəkistanın Sır-Dərya vilayətində rayonun suvarma işçilərindən biri milliyyətə alman idi. O, şoran torpaqlarının təmizlənməsi prosesində ağac əkmək vasitəsindən istifadə edirdi. Ağaclar sahənin hər tərəfində yaxın-yaxın əkilir. Həmin ağaclar şorlu suyu kövdələrinə çəkərək buxarlanırlar. 1-3 il ərzində həmin sahə əkin üçün yararlı olur» (113, s.229).

Yerli camaatla aparılan söhbətlərdən də aydın olur ki, əvvəlki illərdə həmin şoran torpaqlardan əldə edilən məhsul çox az olurdu. O vaxt hər hektardan təqribən 10-14 sentner taxıl və ya daha az pambıq götürülürdü. İkinci on illikdə isə məhsuldarlığın artımına, inkişafına nail olunmuş, hər hektarın məhsuldarlığı 30-35 sentnerə çatdırılmışdır. Hazırda ahıskalıların apardıqları aqrotekniki tədbirlər nəticəsində məhsuldarlıq artmış, hər hektardan 40-42 sentner taxıl, 30-35 sentner pambıq və s. götürmək mümkün olmuşdur. Beləliklə, Ahıska türklərinin torpağa yaxından bağlılığının, xüsusilə onların tarix boyu inkişaf etdirdikləri əkinçilik mədəniyyətinin nəticəsidir ki, onlar təsərrüfatın bütün sahələrində öz biliklərini tətbiq edə bilir və işgüzarlıqları ilə seçilir.

1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra ahıskalılar RSFSR-in müxtəlif bölgələrində-Şimali Qafqaz, Stavropol, [155-156] Krasnodar ətrafında istifadəsiz qalmış torpaqlarda da məskunlaşmışlar. Məskunlaşdıqları yerlərdə onlara ancaq boş qalmış sahələr verildi. 10 mart 2001-ci il də Moskvanın «NTV» kanalında göstərilən videosüjetdə Stavropol sakininin dediklərindən: «Stavropolda məskunlaşan Ahıska türkləri boş qalmış sahələri icarəyə götürərək əkin becərirdilər. Ahıskalılar bir ailə üzvü kimi çalışaraq bütün şəhərimizdə məhsul bolluğu yaratmışlar. Stavropol şəhərinin tərəvəzə olan ehtiyacının böyük hissəsini onlar ödəyir, icarəyə götürdükləri min hektarlarla torpaq sahələrinin icarə haqqını dövlətə ödəyir, dövlət isə bundan mənfəət götürür». 2002-ci ilin may ayında Krasnodardan «Ümid» Cəmiyyətinin keçmiş sədri Sərvər Tedorovdan, Ukrayna «Vətən» cəmiyyətinin sədri Rəsəddin Rəsulovdan, Moskva «Vətən» cəmiyyətinin sədri Yusif Sərvərovdan Azərbaycan Ahıska türk «Vətən» cəmiyyətinə müraciətlər daxil olmuşdur. Onların dediklərindən aydın olur ki, ahıskalılar yerli ruslarla 12 ildən çox mehriban şəraitdə yaşamışlar. 2002-ci il yaz əkin zamanı birdən-birə bütün yerlərdə Ahıska türklərinə torpaq verilməkdən imtina olunub. Onları hər yerdə sıxışdırmağa başlayırlar. Hər hansı tədbiri keçirməyə icazə vermirlər. Ahıskalılar bu işləri erməni emissarlarının çirkin təbliğatının nəticəsi hesab edirdilər.

Ahıska problemi, ahıskalıların mədəni inkişaf məsələləri Azərbaycan gerçəkliyində kifayət qədər geniş şəkildə həll olunsay da, bütövlükdə real vəziyyəti hələ də qənaətbəxş saymaq olmaz.

Harada olursa-olsun, Ahıska türkləri zəhmətsevərliyi ilə tanınmışdır. Torpağa bağlılıq, təsərrüfat həyatına xüsusi qayğı ahıskalılar arasında bir sıra adamların kənd təsərrüfatı sahəsində araşdırmalarla [156-157] məşğul olmasına gətirib çıxarmışdır. Onların bu sahədəki uğurları təsərrüfat həyatında indi də bəhrəsini verir. Həmin zəhmətkeş insanlardan biri Əbdürrəhman Niyaz oğlu Güləhmədov kənd təsərrüfatı elmləri doktoru, 1963-cü ildən professor, 1976-cı ildən Azərbaycan SSR EA müxbir üzvü, 1978-ci ildə Azərbaycan SSRİ Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdü. 1956-cı ildən Azərbaycan SSR EA Torpaqşünaslıq və Aqrokimiya İnstitutu Mikroelementlər şöbəsinin rəhbəri olmuşdur. Azərbaycan SSR-in pambıqçılıq zonasında torpaqların azot, fosfor və kaliumla təmin olunması kartoqramını tərtib etmişdir. Torpağın aqrokimiyəvi tədqiqat üsullarını, həmçinin yerli xammal bazası əsasında kompleks gübrələrin yeni növlərinin alınma texnologiyasını işləyib hazırlamışdır. Respublikada ilk torpaq-aqrokimiya xəritələrini tərtib etmişdir.

Əbdürrəhman Niyaz oğlu Güləhmədov 1908-ci ildə iyulun 25-də Borçalı mahalına qonşu Ahılkələk (Ağcaqala) rayonunun Kokya kəndində (köyündə) anadan olmuşdur. Uşaq ikən yetim qaldığı üçün natamam orta təhsilini Gəncə şəhərinin uşaq evində almışdır. Sonra Gəncə Kənd Təsərrüfatı Texnikumunun aqronomluq şöbəsini bitirmiş və Azərbaycan Elmi Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunda işləmişdir.

Əbdürrəhman Güləhmədov 1932-ci ildən etibarən həm də Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutunda aqrokimiya fənnindən mühazirələr oxumaqla kadr hazırlığı işində yaxından iştirak etmişdir.

Ə. Güləhmədovun tədqiqatlarının ən aktual sahələrindən biri yeni növ gübrələrin istehsal texnologiyasının hazırlanması olmuşdur. O, yerli sənaye tullantılarından alınan yeddi növ polimikrogübrələrin və [157-158] sənaye miqyasında 100 tonlarla istehsal edilən mikroelementləşdirilmiş istehsal texnologiyalarının müəllifi olmuşdur.

Uzun illər o, torpaqşünaslıq və aqrokimya ixtisası üzrə müdafiə şurasının və Ümumittifaq Kənd Təsərrüfatı Akademiyası Zaqafqaziya şöbəsinin torpaqşünaslıq, aqrokimya bölməsinin üzvü olmuşdur **(124, s. 20-22)**.

Kənd təsərrüfatının inkişaf sahəsində böyük işlər görmüş ziyalılar sırasında Xalis Oruc oğlu Güləhmədovun adı xüsusi olaraq vurğulanır. Onun araşdırmaları bu gün də özünün aktuallığı ilə tədqiqatçılar arasında xüsusi marağa səbəb olub.

O, 1965-ci ildən kənd təsərrüfatı elmlər doktoru, 1966-cı ildən professor, 1978-ci ildən Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Elmi - Tədqiqat Pambıqçılıq İnstitutunda şöbə müdiri, sonra isə 1956-1962-ci illər arası direktor vəzifəsində işləmişdir. 1962-ci ildən indiki Kənd Təsərrüfatı Akademiyasında kafedra müdiri işləmişdir.

Tədqiqat pambığın gübrələnməsinə, mineral üzvi mineral və kimyəvi bakteriyalı gübrələrdən istifadə edilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.

Pambıqçılıq rayonları torpaqlarında qida maddələrinin kartoqramanı hazırlamış və istehsalata tətbiq etmişdir. Onun elmi kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var **(124, s.33)**.

Xalis Oruc oğlu Güləhmədov, Əbdürrəhman Niyaz oğlu Güləhmədov, Abuzər Bayraqdar, Mövlud Bayraqdar və s. kimi əmək qəhrəmanları Azərbaycanda şöhrət qazanmışdır.

Beləliklə, Ahıska türkləri tarixən torpağa bağlı olmuş, deportasiyaya məruz qaldığı çağlarda da əski ənənə-**[158-159]**lərini qoruyub saxlamışlar. Həmin çətin zamanlarda əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, bostançılıq, sənətkarlıq ənənəsi onların köməyinə gəlmiş, normal həyat şəraiti qurmağa yardım etmişdir. Bütün bunlar Ahıska türklərinin məişət həyatını, təsərrüfat mədəniyyətini bir problem kimi gələcəkdə ayrıca araşdırmağın zəruriliyini və böyük zənginliklə müşahidə olunduğunu göstərir.

ÜÇÜNCÜ FƏSİL

AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ HƏYATINDA AHİSKA TÜRKLƏRİNİN YERİ

3.1. Ahıska türklərinin mədəni həyatı

Ahıska türkləri tarix boyu çox müsibətlər çəkiblər. Bu müsibətlərin ən faciəlişi XX əsrdə baş verib. Onlar hələ də sürgün həyatı keçirir, bir torpaqdan digərinə atılırlar. «Vətən» fəryadlarını indi də eşidən yoxdur. Dözülməz həyat şəraitinə məğrurluqla sinə gərən Ahıska türkləri daim özlərinin tarixini, adət-ənənələrini, folklor nümunələrini gənc nəsrlə aşılamaqla taleyin zərbələrinə duruş gətirə bildiklərini hamıya sübut edirlər (117, s.7-8).

Dünyanın bir çox dövlətləri kimi, Azərbaycan da çox qədim dövrlərdən polietnik dövlətlərdən biridir. Bu təkcə yerləşdiyi coğrafi mövqeyin, malik olduğu sərvətlərin zənginliyi ilə deyil, əhalisinin milli tərkibinin rəngarəngliyi ilə də seçilir. Burada çoxlu milli azlıqlar, etnik qruplar yaşayır ki, onlar tarixin müxtəlif mərhələlərində bu əraziyə köçmüş və ya köçürülmüş, daim yaşayış yeri kimi buranı özlərinə yurd seçmişlər. Nəticədə, Azərbaycan çoxmillətli bir ölkəyə çevrilmişdir. Bəzi hallarda burada yaşayan etnoslar dinc şəkildə assimilyasiya olunaraq yerli xalqlarla qaynayıb qarışmışlar.

Əslində ahıskalıların xalq şəri və ədəbiyyatı Kuzeydoğu Anadolu dili ilə danışılır. Xalq arasında Xasta Hasan, Aşıq Şennik və Zülali, Sümmani, Mazlumi, Fakiri və s. kimi Ahıskalı şairlərin şerləri XVIII-XX yüzilliklərdən bu günə kimi qorunub saxlanılır (6). [160-161]

Ahıska türkləri ən qədim dövrlərdən bəri doğma mədəniyyətə xüsusi fikir vermişlər. Onlar müasir dövrdə də özlərinin sosial, mədəni-etnik özünəməxsusluqlarının dil, əxlaq, folklor, məişət və bir sıra dəyərləri qoruyub saxlayırlar. Xalqın mənəvi dünyası həm də onun mədəniyyətinin bir hissəsi olan milli nəğmələrində, rəqslərində ifadə olunur. Ahıskalılar mədəniyyət dəyərlərini kütlələrə çatdırmaqla yanaşı, həm də müəyyən mənada Azərbaycan xalqının Ahıska türklərinə olan məhəbbətini də nümayiş etdirir. Belə ki, onlar uzun illərdən bəri Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaratdıqları folklor kollektivi ilə özlərinəməxsus xalq yaradıcılığı nümunələrini ifa edir, etnosun mənəvi dünyasını təkcə yaşadıkları rayonda deyil, ümumən Azərbaycanda və hətta ondan kənarlarda da tanıdırlar. «Adıgün» folklor kollektivi dəfələrlə Türkiyədə, 2003, 2004-cü illərdə Şimali Kiprdə (144, s.6), keçmiş SSRİ məkanının müxtəlif bölgələrində uğurla çıxış etmiş və əhali tərəfindən alqışlarla qarşılanmışdır. Məsələn, 1989-cu ilin may ayında kollektiv Moldova respublikasının Tiraspol şəhərində qastrola olmuş, milli folklor nümunələrini nümayiş etdirmişdi. Kollektivin çıxışından məmnun olan bir tamaşaçı məktubla öz minnətdarlığını bildirmişdir (62, 2 avqust 1992).

«Adıgün» folklor kollektivi 2003-cü ildə Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin Bakı təmsilçiliyi tərəfindən 23 Nisan Çocuk Dans Festivalına dəvətnamə almışdır. Festivalda Azərbaycandakı TİKA təmsilçiliyinin maddi dəstəyi ilə «Adıgün» folklor kollektivi iştirak edə bildi. Uğurlu çıxışlarına görə, 2004-cü ildə yenə də Ahıska türkləri həmin festivala dəvət edildilər. Bu dəfə festivalda Xaçmaz rayonunda yaşayan Ahıska türklərinin məktəb ya-[161-162]sındakı uşaqlarından ibarət «Sevil» rəqs qrupu iştirak etdi. Hər iki dəfə də Azərbaycan bayrağı və himninin sədaları altında Ahıska türklərinin milli adət-ənənələrini, folklorunu, İslam dininə mənsubluğunu müxtəlif ölkələrdən gələn folklor qrupları qarşısında nümayiş etdirmişlər. Hər iki folklor rəqs qrupu ŞKTC-nin prezidenti Rauf Denктаş tərəfindən mükafatlandırılmışlar.

Ahıskalıların artıq geniş şöhrət qazanmış «Adıgün» folklor kollektivi rəngarəng proqramlarla çıxış edərək türk xalq mahnı və rəqsləri, melodiya və ənənələrini təbliğ edir. Həzin və gözəl ritmləri, incə lirizmi, xalq yumoru başqa xalqlarda da ahıskalıların milli mədəniyyətinə böyük rəğbət yaradır.

Toy ənənələri haqqında maraqlı folklor nümunələrini dinləyicilərə və tamaşaçılara çatdırmaqla ansambl sözün əsl mənasında ahıskalıların qədim xalq olmasını sübut edir. «Adıgün» folklor ansamblı zəngin xalq musiqi mədəniyyətini layiqincə nümayiş etdirir. Bu ansamblın ahıskalıların mənəvi mədəniyyətinin təbliğ etməsində, folklor ideyalarının yayımlanmasında uğurunu şərtləndirən mühüm amil ifa olunan mahnı və rəqs nümunələrində etnoqrafik lirizmin olmasıdır. Koloritli milli mədəniyyət tarixən formalaşmış fenomen olduğundan o, əsrlər boyu yaşayır. Ansamblın təbliğ etdiyi mədəni dəyərlərdən biri də ahıskalıların qədim milli geymləridir. Azərbaycanın ictimai və mədəni həyatında fəal iştirak edən ahıskalılar mədəniyyətlərini inkişaf etdirərək onun özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağa çalışırlar.

1907-ci ildə Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olmuş, hal-hazırda Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayan Şüşə Mamoyevanın ən əziz cehizi kimi qonaq otağına döşədiyi tirmə idi. O, həmin [162-163] tirməni bizə göstərərək dedi:- «Belə bir gəlinlik cehizim sürgün zamanı Aspinza rayonunun Niyala kəndində qaldı. Qazaxıstanın Almatı vilayətinə sürgün olunduqdan sonra bu tirməni eynilə Ahıskada qalan tirmə kimi üç il ərzində toxumuşam. O, evimdə olan bütün var-dövlətimdən əzizdir. Çünki eynilə bu rəngdə, bu çeşnidə olan tirməni nənəm mənə cehiz kimi vermişdi. Onu isə nənəmə anası veribmiş» (112, s.92-

93). Buradan aydın görünür ki, Ahıska türklərinin mədəni həyatının müxtəlif sahələri deportasiya zamanı müəyyən yad təsirlərə məruz qalsa da, tamamilə məhv edilməmiş, xalqın mənəvi dəyərlərə olan ehtiyacı ahıskalıların mədəni yaddaşında əbədi olaraq kök salmışdır.

Məişət mədəniyyətinin təməli evdən başlanır. Ev xalqın maddi məişət həyatının başlıca atributu olmaqla bərabər, onun mənəvi aləminin, eləcə də tarixən təşəkkül tapmış tikinti mədəniyyətinin məhsuludur. Ahıskada evlər yerli landşafta, iqlimə və mühitə, coğrafi şəraitə uyğun olaraq tikilmiş. Qafqaz dağları üçün xarakterik olan pilləvari, tacvari, taxtapuşlu ev tipləri xalqın yaşayış mədəniyyətində çox yayılmış formalardan biri idi. Burada yastıdamlı, çardaqlı, dəhlizsiz, dəhlizli ev növləri çox yayılmış formalardan idi. Çox vaxt təpənin və ya uca dağların yanında tikilən qübbəvari taxtapuşlu evlərin yan divarları yarıyadək torpağa gömülür. Belə evlər tikilərkən künclərdən yerə dayaqqlar basdırılır, taxtapuş örtüyü isə bu dayaqqlara bərkidilir, bundan sonra divarlar hörülür. Dam örtüyü örtülməmişdən əvvəl divarın başında müxtəlif əşyaları düzmək üçün taxça düzəldilmiş. Tikinti zamanı divarların müxtəlif yerlərində şam qoymaq üçün xüsusi yerlər saxlanılmış. Bir çox evlərdə olduğu kimi, qübbəvari taxtapuşlu evlərin də qübbəvari tavanının [163-164] ortasından və ya qırağından «baca» (evə işıq düşmək üçün həm də tüstü çıxmaq üçün tavanının ortasından qoyulan deşik) adlanan pəncərə açılmış. Ocaq otağın ortasında qurulur, üstündə zəncirlə qazan asılmış. Buxarı isə evin divarından qurulardı. Ev əşyaları, əsasən yastıq, mütəkkə, döşək, cecim, xalı, tirmə, farmaş (içinə təzə yataq yığar şkaflar yerinə istifadə edilir) sandıq və s. ibarət imiş. Otağda yatmaq üçün xüsusi səki düzəldilirdi. XIX əsrdə ahıskalıların evtikmə mədəniyyətində müxtəlif dəyişiklər baş verib. Belə ki, evlər yerüstü və ikimərtəbəli olub, yaşayış otaqlarının sayı artıb, təsərrüfat tikililəri azalıb və qırağa çıxarılıb, pəncərələr divarlardan açılıb, taxta döşəmə və tavan, kirəmitli dam, eyvanlar yaranıb.

Son illərdə Ahıska türklərinin tikdiyi evlər müasir tiplidir. Onların qədim dövrlərdən, eləcə də hazırda işlətdikləri əsas ev avadanlıqları, əsasən aşağıdakılardan ibarətdir: farmaş, xalı, kilim, cecim, palaz, məndil, həsır, mindər, mindəri yastıq, sandıq yastıq, palaz məndil, alaça, dolab (şkaflar), tərək, ibrax, çatal, daraq, qaşiq, peşxun, bıçaq, küb, səbət, döşəklik, kersan, təndir, ustura, maxas, boy aynası, aş talik, ləngər, oturmaq, tərəkə, maşa, lampa, yun daraq, anaxtar, süfrə, gücüm, güycək, fincan, çanaq, səki və s. Ənənəvi cəhətlərdən biri də evdə ağsaqqala ən hörmətli yerin ayrılması, müasir otaqlarla bərabər, qədim üslubda bəzədilmiş (döşəkçilər, mindər, mütəkkə, xalı-palaz) səkili otağın olması, evin şərti olaraq kişi-qadın hissələrinə ayrılması və sairədir.

Mədəni həyatının ən əsas tərkib hissələrindən biri də mətbəxdir. Ahıska türklərinin mətbəxi ümumtürk mətbəxi ilə etnik-mədəni özünəməxsusluğu əks etdirməklə yanaşı, spesifikliyini də qoruyub saxlamışdır. Qidanın əsasını çörək, un yeməkləri, ağartı məhsulları [164-165] (süd, qatıq, pendir), bitki məhsulları və s. təşkil edir. Ahıskalıların milli mətbəxi o qədər zəngin olmuşdur ki, qonşuluqda yaşayan gürcü, erməni mətbəxlərində həmin yeməklər bugünkü öz əski adlarını qoruyub saxlayır-basdırma (qurudulmuş ət), qavurma, bozbaş, bekməz (tutdan düzəldir), lavaş, çiğirtmə və s.). Adətən, Ahıska mətbəxində ət yeməklərindən az, göbələk, dağ otları, süd məhsulları, meyvə-tərəvəzdən isə çox istifadə edirlər. Ət məhsullarından yeməklər hazırlanması isə ən çox bayram günlərində müşahidə olunur. «Qafqazda uzun müddət çox az qida ilə qənaətlənirlər, orqanizmin tələbatı isə bayram və şənliklərdə ödənilir» (206, s.116).

Ahıskalıları çörəyi buğda, yulaf və qarğıdalı unundan bişirmişlər. Çörək növləri, əsasən, təndir, furun, yuxa, cadi, yağlı cadi, ifkə, bazlama, loxum, lavaş və s. növlərindən ibarət idi. Xəmərdən bişirilən yeməklər son dərəcədə rəngarəng olardı. Xinkal, lapata xinkalı, əfəndi xinkalı, ətmək aş, əriştə, kətə (qutab), quymaq, halva kimi yeməklər müxtəlif unlardan hazırlanırdı. Ahıska çölləri, dağ çəmənliyi yeməli otlarla zəngindir. Onlar tarixi vətəndə yaşayarkən quzu qulağı, pəncər, cincar, cıram çola, cemi, adol cemisi, gülül, tita, çirəçuta, gözüm, alaunta, pampara, qazayağı, çiryançola, talaxəş və s. kimi çoxlu bitkilərdən istifadə edirdilər.

Ahıska dağlarında çoxlu yeməli göbələk növləri olur ki, bu da ahıskalıların qidasında əsas yerlərdən birini tuturdu. Yaz və payız fəsillərində göbələk çox olduğu üçün o fəsillərdə yerli əhali ən çox göbələklərlə qidalanırmış. Yeməli göbələk növlərindən mantar, papaxlı, çuxa, pırpıl və s. göbələklərdən daha çox istifadə edilirmiş. Göbələkləri həm tavada qızardır, həm də suda qaynadırmış. Bəzi yerlərdə isə qışda istifadə etmək [165-166] üçün qurutmaq və ya şoraba etməklə göbələyi uzun müddət saxlaya bilirdilər.

Yerli şəraitə uyğun olaraq ət xörəklərində də özünəməxsusluq var idi. Közləmə, kabab, buğlama, savutma, basdurma, bozbaş, çiy köftə, paça və s. kimi ət xörəkləri daha geniş yayılmışdı. Adətən Ahıska türkləri məclisdə spirtli içki az istifadə edirlər. Onun əvəzində ahıskalıların mətbəxində çeşmə suyu (bulaq), şərbət, qəhvə, çay, yoğurt və meyvə şirələri əsas yer tuturdu ki, bu da etnik mətbəxin spesifikliyini göstərirdi.

Mətbəx avadanlıqları əsasən, qazan, ibrax, aş taliki, aşsüzən, şara, kökür, çömçə, qaşiq, çatal (çəngəl), çay taliki (nəlbəki), bıçaq, süzək, kərsən, peşxun, sac, paxır, tava, ləngər, tas, oxlov, ələk və digər əşyalardan ibarət idi. Bu, bir daha göstərir ki, qədim türklər kimi, Ahıska türkləri də zəngin mətbəx mədəniyyətinə malikdirlər.

Geyim. Ahıskalıların geyim növləri tarixən ənənəvi Türk-Qafqaz geyim tipologiyasına daxil olmaqla məişət mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda və Gürcüstanda xidməti işlə məşğul olan A. D. Andronikov göstərirdi ki, Ahıska türklərinin geyindikləri geyim Azərbaycan türklərinin geyimlərinə çox oxşayır (150, s.90-91).

Qadınlar müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş al donla göy rəngli önlük geyər, gümüş belbağı bağlayardılar. Ahıskalıların zəngin etnoqrafik mədəniyyətinin nümunəsi olan milli paltarların rəngindən qadınların ərli və ərsiz, qızların yeniyetmə və ya uşaq olmasını bilmək mümkün olurdu. Qızlar başlarına yaylıq bağlayar, rəngarəng kaftan (don) və uzun tuman, ayaqlarına müxtəlif rənglərlə bəzədilmiş çarıq geyərdilər. Gəlinlər isə altın (qızıl) pullarla bəzədilmiş qatxa, ləçək, al-qırmızı rəngli beli [166-167] büzməli, atlas parçadan hazırlanmış kaftan və uzun tuman geyərdilər, Ayaqlarına yundan toxunmuş corab, müxtəlif bəzəkli çarx geymək adət idi. Yaşlı qadınlar isə başlarına çəmbərə qoyar, üstündən tafşal, «ehram» adlandırdıqları bəyaz yaylıq bürünərdilər. Öyinlərinə tünd (əsasən, yaşıl) rəngli yaxası düyməli, beli büzməli kaftan geyər, bellərinə qurşak (yun kəmər) bağlayar, qabaq hissəsinə peştamal (önlük) bağlayar, əyinlərinə dizdon, ayaqlarına dəridən hazırlanmış çarıq geyərdilər.

Qadınlar zinət əşyalardan çox istifadə edərdilər, ancaq qızlar müxtəlif muncuq taxardılar. Gəlinlər altından hazırlanmış bəzək əşyalarından istifadə edərdilər. Məsələn, firuzə, almas, brilyant, kəhrəba qaşlı üzük və sırğalar, boyun bağları, başlarına altın pullarla bəzədilmiş qıraklıq (arəçin), boynuna gərdanlıq taxardılar. Bellərinə isə gümüşdən hazırlanmış, üzərinə qızıl pullarla və müxtəlif qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş kəmər bağlayardılar. Yaşlı qadınlar isə zinət əşyalarından çox istifadə etməz, yalnız toyda, bayramda bəzənərdilər. Ümumtürk məişət mədəniyyətinin müxtəlif sahələrində olduğu kimi, etnik ahıskalılar içərisində də qocalar, qadınlar adətən, bəzəkli zinət əşyalarını öz gəlinlərinə hədiyyə edərdilər.

XX əsrin əvvəllərində Azğurda, Valedə açılan toxuculuq sexləri yeni çit, ipək, satin, atlas və s. parçaların istehsalına imkan yaratmışdı. Bu da ənənəvi geyim formalarında müəyyən dəyişiklər əmələ gətirmişdi. Qadınlar uzun, düz, ensiz paltarlara keçir, katxa, macar, mahmudiyyə, pipanur, urufbiyyə, küfə, üzük, gərdanlıq (boyunbağ), belbağ, bilərzik kəmər kimi bəzək əşyalarından istifadə edərdilər. [167-168]

Ahıska türklərinin kişi geyimləri də xalqın real məişətini, geyim mədəniyyətini əks etdirir. Kişi geyimləri əsasən bunlardan ibarət idi: yaxası qaytanla bağlanan arxalıq, şalvar, çuxa, yapıncı, kürk, gömlək geyər, qayış (dəri), ipək, yun, gümüş kəmər bağlayar, başlarına dəri papaq, dolama, qavalaq (yundan toxunmuş papaq), fəs qoyardılar. Fəs çox vaxt ağ, qırmızı və ya yaşıl çalma dolayardılar. Lakin bunlar tarixən, zaman-zaman təkamül prosesini keçmişdir.

Qadınlar isə ehram, urubiya, çalma, ləçək, katxa, tafşal, şal, yaylıq, qurşak, don, kaftan, xələt, ətək, peştamal, örtük, tuman, dizdon, corab, çarıq, başmaq geyər, möhür üzük, qaşlı üzük, mahmudiyyə, macar, pırpır, bilərzik, gərdanlıq (boyunbağ), muncuq (boncuq), xalta, kəmər, küfə (sırğa), saç bağı və s. taxardılar.

Ahıska türklərinin elmi cəhətdən sübut olunmuş özünəməxsus ay adları var. Bu ay adları heç bir türk dilli xalqların təqvimində göstərilmir. Məsələn, Zəhməri (yanvar), güjük (fevral), mard (mart), avrıl (aprel), mayıs (may), kirəz (iyun), biçin (iyul), oraq (avqust), xarman (sentyabr), şirə (oktyabr), qoç (noyabr), qaraqış (dekabr) aylarıdır. Bu ay adları yaşayış iqlim şəraitinə uyğun olaraq elmi cəhətdən düzgün adlandırılıb (112, s.21).

Ahıska türklərinin mədəni həyatında milli bayramlar müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Ümumtürk bayramları ilə eynilik təşkil edən «Ramazan», «Qurban» bayramları Ahıska türklərinin xüsusi qeyd etdikləri ən gözəl milli bayramlardandır.

Bu xalqın məişət mədəniyyətində ən çox sevilən bayramlardan biri də Ramazandır. Orucluğu son günü bütün İslam dünyasında olduğu kimi, ahıskalılarda da Ramazan bayramı keçirirlər. Bu böyük el şənliyində [168-169] kəndin adamları bir evə bayram iftarına yığışar, orada namaz qılınar, dualar oxunar və bir çox məsələnin həllini müzakirə edərdilər. Adətə görə, bayram namazınadək hər kəs ailə üzvlərinin sayı qədər və müxtəlif qiymətli əşyalara görə fitrə verirlər. Fitrəni kimsəsiz uşaqlara, mömin yaşlılara, bir sözlə əli iş tutmayanlara, əmək qabiliyyətini itirənlərə verirlər. Həmin gün ahıskalılar ən gözəl libaslarını (paltarlarını) geyər, ev-ev gəzərək bir-birini təbrik edirlər.

Adətən Ramazan bayramından 70 gün sonra Qurban bayramı olur. Ahıska türkləri bu bayramı da digər türk xalqları kimi qarşılayır və təntənə ilə keçirirlər. Qurban bayramını hər bir ailə təklidə və ya yaxın qohumları ilə birlikdə qeyd edir. Hər ailə bir qurban kəsər, yeddi ailəyə pay verər. Yaxın qonşulardan ibarət və ya qohumluq əlaqəsi olan yeddi ailə toplaşır bir qaramal kəsər. Qurban kəsməyə imkanı olmayan birneçə ailəyə həmin qurbandan pay verərlər. Bu adət həmçinin göstərir ki, Ahıska türklərində də hələ qədim dövrdən yeddi rəqəmi müqəddəs sayılırmış. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, türklərdə həm Ramazan bayramında, həm də Qurban bayramında toy etmək adət deyil. İlbaşı (yeni il) da bayram kimi qeyd olunur. Bu bayramda evə ilk qədəm qoyan adamı arpa və ya başqa dənli bitki üstə oturdarlar ki, il bərəkətli olsun.

Mövlud bayramında hamıya şərbət paylayarlar. Xüsusi surələr, mövlud qəsidələri oxuyarlar. Bütün bayramlar ahıskalılar üçün ümumi el şənliyinə çevrilir. Milli bayramlarda qocalar xüsusi ehtiramla yad olunar, yas düşmüş ailələrə həmin ərəfədə xalq adəti üzrə baş çəkər, quran oxuyarlar. [169-170]

Ahıskalıların bayramları ümumi el şənliyi olduğu kimi, yas mərasimləri də kəndin, el-obanın ümumi faciəsi, hamının kədəri hesab olunur. Dəfn mərasimindən sonra «Quran» məclisi təşkil olunur. Yas düşmüş ailədə yeddi gün qazan asılıb yemək bişirilmir. Gələn qonaqlara və ailə üzvlərinə qohum-qonşular öz evlərində yemək hazırlayıb gətirirlər. Yalnız ölənin adam çox yaşlı olarsa, həmin həyatda qazan asıla bilər. Vəfat edən

adamın «Üç», «Yeddi», «Qırx» və «İl» mərasimləri xüsusi qeyd olunur. Bundan əlavə vəfat edən adamın «qırxına» qədər hər cümə axşamı yas məclisi təşkil olunur. Xüsusən, «Üç» günü qəbir qazanlar və mərasimdə xüsusi zəhmət çəkənlər ehsana dəvət olunurlar. Üçüncü gün ölənin adamın paltarları yuyulur.

Musiqi ahıskalıların məişət mədəniyyətində xüsusi yer tutur. Onların yaşadığı bütün kəndlərdə musiqi qrupları yaradılmışdır. Bu sahə ilə məşğul olan çoxlu sayda təşəbbüskar ahıskalıların adını çəkmək olar. Saatlı rayonundakı «Adıgün» folklor ansamblı bu gün Azərbaycandan kənarda da şöhrət qazanmışdır.

Ahıska türklərinin məişət və mədəniyyət həyatının, onun etnoqrafik aspektlərinin öyrənilməsi və tədqiqi böyük çətinliklərlə bağlıdır. Doğrudur, bu xalq uzun illər vətəninə uzaqlarda yaşasa da, milli hiss və duyğusunu, məişət adətlərini və milli mədəniyyətini qoruyub saxlaya bilmiş, bunu gənc nəsə ötürə bilmişdir. Maraqlıdır ki, ahıskalılar məskunlaşdıqları ölkələrdəki xalqların məişət və mədəni həyatının milli əsasını təşkil edən, həyatın sınaqlarından çıxmış adət-ənənələrini də mənimsəmişlər. Yeni təşəkkül tapmaqda olan məişət, mədəni və etnomədəni mühitdə ahıskalılar əski əmək [170-171] vərdislərini, məişət həyatı və ənənəvi milli dəyərlərlə bağlı düşüncə tərzini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Toy mərasimi. Ahıskalılarda yeni ailə həyatı qurmaq özünəxas adət-ənənəyə söykənir. Maraqlı adət-ənənələrdən biri «bəşikkərtmə» adlanır. Ailə, valideynlərin istəyi və arzusu, eləcə də gənclərin öz şəxsi sevgisi, seçimi yolu ilə qurulur. Oğlan evi qəti fikrə gəldikdən sonra qız evinə elçi göndərir. Hətta qız valideynləri gələn elçilərə qızlarını vermək fikrində olsa belə, ilk elçilikdə «hə» cavabı verilmir. Əgər qız valideynləri razılıq vermək fikrində olarsa, elçilərə «yaxın qohumlarla məsləhətləşmək lazımdır»-deyirlər, amma qəti fikir bildirmirlər. Əslində isə bu fikir razılığın ilk əlamətidir. Bu cür razılığı oğlan valideynləri başa düşsə belə, qız valideynlərinin hazırladıqları çörəyi kəsmir. Əgər qız valideynləri razıdırsa, özləri oğlan valideynlərinə müəyyən yollarla xəbər göndərir. İkinci dəfə qız evinə elçi gedən oğlan valideynləri 3-4 nəfər hörmətli və yaşlı adamları, ağsaqqalları özləri ilə aparırlar. Bu dəfə «hə» cavabı verilir və razılıq əlaməti olaraq şərbət içilir. Razılıq alan oğlan evi cümə günlərindən birində qız evinə «Beh dəyişmə» (kiçik nişan) aparır. Bu mərasimdə ağsaqqallardan ibarət 5-6 nəfər iştirak edir. Kiçik nişanda oğlan valideynləri qız üçün əşyaların sayı cüt olmaq şərti ilə hədiyyə aparır. Bura yaylıq, qızıl üzük, parça, corab və şirniyyat aiddir. Bu qaydada qız evi də bəy üçün hədiyyə hazırlayır. Hədiyyələrin içərisində mütləq qızın toxuduğu corab olmalıdır.

Hər iki valideynlər tərəfindən xüsusi təyin olunmuş vaxtda böyük nişan mərasimi keçirilir. Bu mərasimdə oğlan tərəfindən təqribən 10-15 nəfər yaxın qohum iştirak edir. Böyük nişanda qız üçün zینət əşyaları, paltar [171-172] və şirniyyat aparılır. O cümlədən, qız evinin hər bir ailə üzvü üçün xüsusi hədiyyə hazırlanır. Mərasim zamanı digər tədbirlər də həyata keçirilir, anaya veriləcək «süd haqqı», başlıq da qız tərəfinə verilir. Qudalar arasında razılaşmaları qız valideynlərinin təyin etdiyi «vəkil» həyata keçirir. Adətə görə «vəkil» ailə üzvü ola bilməz. Bu qızın ya əmisi oğlu, ya ailənin kirvəsi, yaxud yaxın qohumlardan biri ola bilər. Oğlan evindən gələn hər bir qonağa qızın toxuduğu corabdan bir cüt və bir adət tikmə dəsmal hədiyyə verilir.

Təyin olunmuş vaxtda «kəsim kəsmə mərasimi» keçirilir. Bu kiçik adət tədbiridir. Bu tədbirdə oğlanın atası, kirvəsi və bir nəfər ağsaqqal adam iştirak edir. Qız vəkili bütün tədbirlərdə mütləq iştirak etməlidir. Burada toyun nə vaxt keçiriləcəyi dəqiqləşdirilir və qız evində keçiriləcək toya yardım məqsədi ilə ərzaq, pul və s. bir daha razılaşdırılaraq verilir. Toy gününə qədər qız evində yaxın qohumların iştirakı ilə cəhiz hazırlanır. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, cəhiz hazırlanarkən bəy valideynlərinin iştirakı olmadan gəlin üçün bəy evindən gətirilmiş parçalar kəsilməz. Adətə görə bəyin anası qız evinə dərzisi gətirir ilk dəfə parçaları biçdirir və parçanın tikilməsinə izin vermə əlaməti olaraq öz hədiyyəsini qoyur. Bu hədiyyə gəlinə çatmalıdır. Bütün yuxarıda saydığımız tədbirlərə başlamazdan öncə məclis iştirakçılarına mütləq şərbət verilir.

Toydan bir gün əvvəl xınayaxma mərasimi olur. Gəlin köçəcək qızın yanına qohumlar, qonşular, qızın rəfiqələri toplaşır. Yengə tərəfindən qızın əllərinə xına yaxılır. Sonra həmin xınadan bir qədər götürülərək bəy üçün göndərilir. Yalnız bundan sonra şənlikdə iştirak edənlərin hamısının əlinə xına yaxılır. Mərasim çal-[172-173]çağırla, xoş əhval-ruhiyyə ilə sona çatır. Bu mərasimə dəvət olunanlar gəlin üçün xüsusi hədiyyə gətirirlər.

Səhərişi gün bəy evində toy başlanır. Dəvət olunmuş qonaqlara adətə görə yaxşı xidmət göstərilir, təqribən günortaya yaxın musiqiçilərin müşayiəti ilə «qırx atlı» qız evinə yola düşür. Atlılar gəlin evinə gələndə gəlin artıq ata evində olmur, o, bir az əvvəl qonşulardan birinin evində «gizlənilir», bəy yengəsi gəlin evinin qonşularını axtararaq gəlini tapır. Bəyin atası çalğıçılarla birlikdə gəlinin «gizləndiyi» evi axtarıb tapır. Gəlin «gizlənin» evin qapısını bağlayan adam bəy atasından xələt alaraq onları içəri buraxır. Buna «Qapı basdı»-deyirlər. Bu zaman gəlin, gəlinlik paltarında olmur, amma onun yanında sağdışının hazırladığı «Şahbəzəkli» olur. «Şahbəzəkli», əsasən, iydə ağacının budağından və ya başqa meyvə ağacı budağından hazırlanır. «Şahbəzəkli»nin budağından şirniyyat, meyvə, meyvə qurusu və sağdışın hazırladığı iki cüt toxuma dəsmal asılaraq bəzədilir. Bu cüt əşyalar iki gəncin qovuşmasına işarədir. «Şahbəzəkli» ilə bərabər qızı ata evinə gətirirlər. Burada gəlin və bəy yengəsi gəlini geyindirir, başını bəzəyirlər. Gəlinin qardaşı və ya yaxın qohumlarından biri onun hər əlinə pul qoyub dəsmalla bağlayır, ayaqqabılarının içərisinə də pul qoyaraq geyindirir (bunun mənası odur ki, gəlin köçən ev bərəkətli olsun). Sonra xüsusi hazırlanmış kəməri üç dəfə gəlinin belinə açıb-bağlayır və hər dəfə «gəlinin belinə çatmır»-deyə, gəlinin qaynatasından xələt alana qədər

təkrarlayır. Bəyin atasından xələt aldıqdan sonra gəlinin beli bağlanır. Sonra gəlin yengəsinin hazırladığı halva gəlinin başı üzərində kəsilir və oradakı iştirakçılara paylanılır. Bu mərasimdə də gəlini aparmağa gələn «qırx atlı»nın hər birinə gəlinin [173-174] əvvəlcədən toxuyub hazırladığı bir toxunma dəsmal və bir cüt əlvan corab hədiyyə verilir. Gəlin yola düşməmişdən əvvəl anası, üzəri müxtəlif naxışlarla bəzədilmiş yastığı «Müjdə yastığı» oğlundan və ya yaxın qohumundan (iki nəfərdən artıq olmamaq şərti ilə) bəy anasına müjdə göndərir. Gəlini apararkən yol yarı olanda «atlılara» gəlin yengəsi tərəfindən hazırlanmış kətə paylanılır və burada kiçik ziyafət verilir. Hətta qız evi ilə oğlan evi yaxın olsa belə, qəsdən yol dolayı keçilir və bu adət məişət həyatında bu gün də qorunub saxlanılır, tətbiq edilir.

Gəlin bəy evinə gəldikdə, «at»dan endiriləndə arxası üstə çevrilmiş hisli qazan üstünə ayağını basmalı və orada qoyulmuş çini qabı ayağı ilə basıb sındırmalıdır. Sonra gəlin qarşısında qurban kəsilir, qurban qanından onun paltarına və ev qapısının üst hissəsinə sürtülür. Bu ərəfədə bəy sağdış və soldışı ilə (sağdış mütləq oğlanın kirvəsi olmalıdır) gəlini yaşadıkları evin damı üstündə qarşılayır. Soldışla bəyin əlləri yaylıq ilə bağlı olur və boyunlarına qırmızı yaylıq bağlanılır. Sağdış əlindəki xüsusi hazırlanmış torbadan müxtəlif şirniyat, buğda və meyvə qurularını gəlinin başı üzərinə səpir ki, gəlin gələn ev ruzulu olsun. Səpilmiş şirniyyatı iştirakçılar götürüb subaylara (bekarlara) verirlər. Damın üstündəki bəy və soldış həyətdəkilərin cürbəcür məzəli hərəkətlərinə gülüməlidirlər. Əgər onlardan hər hansı biri həmin hərəkətlərə gülərsə, güldürən adama cərimə verməlidir. Damın üstündəkilər oranı təcili tərk etməlidirlər. Onlardan hər hansı biri gəlin evə girməmiş tutularsa, yenə cərimə olunurlar. Onların tutulmaması üçün sağdış yardımçı rolunu oynayır. Bəylə soldış qonşu evlərdən birində «gizlənilir». Beləliklə, bu mərasim şənliyi davam edir. Xüsusi hazırlanmış otaqda qırmızı gərdək (pərdənin) [174-175] arxasında qaynata oturmağa icazə verənə qədər gəlin ayaq üstə dayanır. Gəlin oturduqdan sonra onun qucağına bir oğlan uşağı oturdurlar ki, gəlinin oğlu olsun. Mağarda bəylə gəlinin iştirak etməsi qadağandır. Qonşu evində «gizlənen» bəy üçün soldış «Şah» bəzəyir. Toyun sonunda bəyin dost-tanışı oğlanı «gizləndiyi» evdən öz evinə təntənə ilə gətirirlər. Yolda soldışın əlində «şahbəzəyi», sağdışın əlində isə yanan lopa olur. Evə girmədən bəyin qarşısında gənclər güləşirlər. Sonra bəy otağa daxil olur. Otaqda bəy ilə gəlin çalışırlar ki, bir-birinin ayağını «tapdalasınlar». İnanclara görə, kim birinci olaraq qarşı tərəfin ayağını tapdalasa, ailədə onun sözü keçərli olur. Adətə görə, Ahıska türklərində həmin gecə aşığın bəylə gəlinin şərəfinə tərif deməsi, söhbət etməsi, habelə gənclərin bir-birinə uyusma gecəsi olur. Bununla da toy qurtarır. Bəyin soldışının hazırladığı «şahbəzəyi» gəlin yengəsinə, gəlin soldışının hazırladığı «şahbəzəyi» isə bəyin yengəsinə çatır.

Toyun üçüncü günü «üz açdı» mərasimi olur. Burada qadınlar iştirak edirlər. Mərasim iştirakçılarının ortasında üzü örtülü oturan gəlinin ətrafında bəy soldışı əlində iki bıçağı bir-birinə sürtərək «dilini kəsim, dişini kəsim?»–deyərkən üç dəfə fırlanır, hər dəfə gəlinin başına örtülmüş yaylığın bir ucunu qatlayır, gəlinin üzünü açır və axırda «dilini kəsim»-deyə yaylığı götürüb qaçır (inanclara görə həmin gün dilini kəsim deyilsə gəlin dedi-qodudan uzaq olarmış). Gəlinin qaynanası hədiyyə verdikdən sonra yaylığı geri alır. Həmin gün bəy, sağdış və soldış qız yengəsinə gəlinin ata evinə aparırlar.

Toydan «qırx» gün keçdikdən sonra «Ayaq dönümü» (Ayaq dönümü) mərasimi olur. Gəlin ata evinə qonaq aparılır. Ahıskalıların toy adətlərində belə bir maraqlı [175-176] məqam da vardır: Gəlin özü qaynana olana kimi, qaynatası və böyük qayınlarının yanında danışmır. Gəlin evə gələn yaşlıların salamına cavab olaraq xüsusi ehtiram göstərir. Belə halda o, sağ əlini əvvəlcə sinəsinə, sonra gözünün üstünə qoyur, bunu üç dəfə təkrar edir. Buna «təmənnah almaq»-deyirlər. Bundan sonra həmin adamın əlini öpüb gözünün üstünə qoyur. Gəlin belə işarə etməklə gələn qonağa «gözüm üstündə yeriniz var»-deyə hörmət göstərməsidir.

Kiçik toy. Hər bir Ahıska türk ailəsində dünyaya gəlmiş oğlan uşağını kiçik toy mərasimi gözləyir. Uşağı sünnət etməkdən əvvəl ona kirvə tutmaq barəsində ailə üzvləri ciddi düşünürlər. Kirvə tutulacaq adama fikrini bildirir və onun razılığını alırlar. Razılıq alındıqdan sonra xüsusi hədiyyələrlə həmin adamın evinə qonaq gedirlər. Sünnət mərasimi günü kirvə razılıq əldə edərək sünnətçini uşaq evinə gətirir. Kirvə sünnət olunacaq uşağa başdan-ayağa yeni paltar alır. O, həmin ailədə olan digər şəxslər üçün də ayrıca hədiyyələr gətirir. Kirvə Ahıska türkləri üçün ən hörmətli və yaxın adam sayılır. Uşağa sünnət olunacaq günü Kirvə başının dəstəsi ilə qohum evinin həyətinə daxil olan kimi onun adına adanmış, boynuna qırmızı bağlanmış qoç qurban kəsilir. Sonra kiçik ziyafət verilir. Bu ziyafətdə spirtli içki içmək qəti qadağandır. Uşaq sünnət olunduqdan sonra molla yeni müsəlman olunmuş uşağın şərəfinə dualar oxuyur. Sünnət edilmə zamanı uşağı kirvənin qucağında oturdurlar ki, uşağın qanı mütləq onun ətəyinə tökülsün. Beləliklə, kirvə uşağın ikinci atası sayılır. Ahıskalılarda əmi oğlunun əmi qızı ilə evlənməsi yaxşı hal sayılmaz. Bu, bəzən mümkün olsa belə, kirvə ilə qohum olmaq qəti şəkildə qəbul edilməzdir. Yeddi gündən sonra kirvə ailə üzvləri [176-177] ilə bərabər, yenə də lazımı hədiyyələrlə uşağa baş çəkməyə gəlir. Bu adət «küldənçixarma» adlanır. Bir müddətdən sonra uşağın valideyinləri kirvənin evinə təmtəraqla və hədiyyələrlə qonaq gedirlər.

Azərbaycan türkləri içərisində yüzillər boyu mövcud olmuş sünnət adətləri ilə, demək olar ki, üst-üstə düşən bu eyniliklər iki xalqın-Azərbaycan və Ahıska türklərinin nə qədər yaxın etnik kökə malik olduqlarını bir daha təsdiqləyir. Ahıska türklərini birləşdirən çox qiymətli ümumi bir anlam var: bu, hər şeydən öncə, onların Türk olmalarıdır. Ahıska türkləri üçün sonrakı bütün toplum formaları əslində ikinci dərəcəli məsələdir. Bu

xalqın hər bir nümayəndəsi üçün başlıcası odur ki, o, Türkdür. Bundan sonra ahıskalılar üçün toplum növlərindən ən üstün tutulana el məfhumudur. Bu məfhum, əslində iki hissədən ibarətdir. Hər bir ahıskalının öz doğma köyü (kəndi) və bütövlükdə Ahıska eli var. Ahıska türklərinin sosial məişətində ümumilik çox olsa da, əslində hər bir kəndin öz daxili həyatı, icma birliyi, xüsusi bir ab-havası var. Ümumiyyətlə, türklərdə ümumilik, icma ruhu, sosial həmrəylik çox güclüdür. Ahıskalılar çalışırlar ki, ayrı-ayrı obalarda yaşayanlarla əlaqələri möhkəmlənsin və obaların bir-biri ilə əlaqələri üzülməsin. Ayrı-ayrı obalar arasında qohumluq əlaqələrinə xüsusi fikir verilir ki, bu da qohumluq münasibətlərinin şaxələnməsinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, Ahıska eli böyük qohum birliklərinin-nəsillərin, qohumların (akrabaların) məcmusudur. Hər bir nəslin öz ağsaqqalı olur və o, əsas məsələlərin həll edənidir.

Ümumiyyətlə, türk icmasında nəsil anlayışı çox ciddi məsələdir. Hər bir nəslin nümayəndəsi xalqın qarşısında öz məsuliyyətini hiss edir, adına, şərəfinə xələl [177-178] gətirən hər hansı bir xoşa gəlməz hərəkəti etməməyə çalışır. Hər bir nəsil xeyir və şərini, digər mərasimləri başıpozuqluq olmadan, birgə keçirir. Onlarca ailə bir nəslə təşkil edir. Nəsil adları, yəni taxımlar, Ahıska türklərində soy-kök, peşə-sənət, tarixi xidmətlər və sairədən asılı olaraq verilir. Hər taxımda bir neçə ailə, soyad birləşir. **-Gil, -lar, -lər** şəkilçilərlə qurtaran taxımlar Ahıska elində daha çox yayılıb. Məsələn, Adıgün nəslə aşağıdakı soyadlardan təşkil olunmuşdur: Alışangil, Poladgil, Şeyxgil, Xalidgil, Həkimgillər və s. Hər bir kənd əslində müxtəlif taxımların məcmusudur (54, s.63).

Böyük ailə birgə yaşayışın başlıca forması sayılır. Ahıska türklərində iki ailə tipi mövcuddur- Böyük ailə və kiçik ailə. Böyük ailə dedikdə valideynlər və bir neçə evli uşağın ailələrinin toplusu başa düşülür. Ahıska türk ailəsində uşaqların valideynlərdən «ayrılması» az hallarda baş verir. Adətən bir neçə külfət ümumi evdə yaşayır, mətbəx ayrı-seçkiliyi olmur və onların hamısı bir təsərrüfatda birləşirlər. Yalnız külfət çox artarsa və bir evə sığışmazsa, böyük qardaşlar növbə ilə «ayrılır», kiçik ailə yaradırlar. Valideynlər isə kiçik oğlu ilə qalırlar. Ata-ana ailənin bir növ əsas xəttini qururlar. Ata evin başçısı, nəslin davamçısı və varisidir. Ailədə kiçiklər böyüyə, bacılar qardaşlara tabe olurlar. Ahıskalılarda ailədaxili münasibətlər sağlamdır, boşanma halları, demək olar ki, yoxdur.

Mənəviyyət və əxlaq. Ahıskalılar tarix boyu özlərini ailə, nəsil, el qarşısında borclu hesab edərək yaşamışlar. Onların mənəviyyatında mühüm yeri anaya, qadına dərin ehtiram tutur. Ahıskalıların nəzərində qadın müqəddəsdir, anadır, bacıdır, qızıdır, gəlidir. Türk [178-179] anlamında qadın həm də igrinin yarısıdır, lazım gələrsə, kişisi ilə çiyin-çiyinə vuruşan döyüşçüdür. Ahıskalılarda qadın gözəlliyi ilk növbədə namuslu, həyalı, əxlaqlı, vəfalı və çalışqan olmasıdır. Qadının zahiri gözəlliyi onlar üçün əsas şərt sayılmır. Ancaq bu, o demək deyil ki, ahıskalılar gözəl qadınlara qarşı biganədirlər. Gözəlliyi və gözəlləri vəsf edən sonsuz sayda nümunələri misal göstərmək olar. Türklərdə qadın, ocaq və çörək anlayışları müqəddəs sayılır.

«Düz-çörək, düz-çörək» anlamı yüksək əxlaqi keyfiyyət olaraq bütün türk dünyasında olduğu kimi, ahıskalıların içərisində də yüksək giymətləndirilir. Ahıskalıların adət-ənənəsində onların süfrəsində çörək kəsmək həmin adama ömür boyu sədaqətli olmağın rəmzi deməkdir. Ona görə də türklər çörək kəsdiyi evə heç vaxt xəyanət etməzlər.

Ahıska qadınlarının dəyanət, mətanət və mərdlik kimi keyfiyyətləri deportasiya dövründə, qərrib ellərdə, onların ağır məşəqqətlərə düşər olduqları vaxtlarda da qorunub saxlanılmışdır. Cəsur türk qadını deportasiyanın üzücü anlarında sınıb əzilməmiş, bu qadınlar öz ərləri ilə bərabər bütün çətinliklərə sinə gərərək ahıskalıların yeni nəsilini milli ruhda tərbiyə etməyi də unutmamışlar. Hətta Böyük Vətən müharibəsi zamanı kişilər müharibədə savaşırkən qadınlar övladları ilə birlikdə Ahıskadan Borcoma qədər dəmir yolu çəkirdilər ki, vətəni qorumaqda az da olsa köməkləri olsun. Amma bilmirdilər ki, həmin yol ilə 1944-cü ildə ilk dəfə özlərini vətəmindən sürgün edəcəklər (112, s.15-16). Məşəqqətli deportasiya, sürgün və hicrət dövründə bu, doğrudan da, böyük qəhrəmanlıq və şücaət sayılmalıdır. [179-180]

Ahıska türkləri tarixən haqsızlığa qarşı barışmaz olmuşlar və indi də bu xüsusiyyətini saxlamaqdadırlar. Vəd edilən söz qanundur, etinasızlıq onlara yad olan xüsusiyyətdir. Onlar harama meyil göstərmir, ayrılıq nə olduğunu bilmir. Allahın verdiyi qismətə qane olur. Ahıska türkləri üçün başqasının uğur və müvəffəqiyyətinə sevinmək xas olduğu kimi, paxıllıq, ikrah hissləri də bir o qədər qəbul edilməzdir.

Ahıska türklərinin məişət mədəniyyətində, əxlaq həyatında bir maraqlı faktı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu da ondan ibarətdir ki, türklərdə dilənçilik, ələbaxımlıq xasiyyəti yoxdur. Əgər hər hansı bir Ahıska türkü ağır maddi vəziyyətə düşər olursa, ətrafdakı soydaşları o dəqiqə dara düşmüş adama həyan olaraq yardım göstərir, ehtiyacdən xilas edirlər. Məişətdə ahıskalılar səmimi və mehribandırlar, ünsiyyətliyətlər, başqalarının şəxsiyyətinə toxunmaq fikrindən uzaqdırlar, heç kəsi incitməmək, dalaşmaq arzusunda olmur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, Azərbaycana gəldikdən sonra ahıskalılarından hələ heç kim məhkəməyə düşməyibdir.

Ahıskalı kişilər, gənclər spirtli içkilərə aludəçiliyi sevmirlər. Ahıskalılar içərisində indiyədək ağsaqqal sözü çox böyük qiymətə malikdir. Ən ağır problemlərin həlli üçün ahıskalılar ağsaqqalların fikrini hər cür məhkəmə qərarından üstün tuturlar. Ağsaqqalların qərarı bütün icma üçün qanun rolunu oynamaqdadır. Bütövlükdə icma birgə yaşayışının bir çox xüsusiyyətləri onların içərisində gizli şəkildə qalmaqdadır. Bu xalqın

əxlaqi mədəniyyətində təmkinlilik, ünsiyyətdə və rəftarda, adi həyatda təvazökarlıq, sözbütövlük və müdriklik geniş yayılmış keyfiyyətlərdir. [180-181]

Başqa sözlə, ahıskalıların həyat tərzı bu əxlaqı ölçülərdə təzahür edir, özünə hörmət meyarları kimi çıxış edir. Təbii ki, Ahıska türklərinin məişət mədəniyyəti, mənəvi həyat tərzı, əxlaqı haqqında bir monoqrafiya işində, xüsusilə onun bir fəslində tam dolğunluğu ilə təsəvvür yaratmaq əlbəttə ki, çətindir. Bu, əslində ayrıca tədqiqat mövzusu ola bilər.

Ahıskalıların milli mədəniyyətinin spesifikasiyi, onun qorunub saxlanması haqqında türk müəllifləri maraqlı tədqiqat işləri yazmışlar. Bunların böyük əksəriyyəti monoqrafiyanın istifadə olunmuş ədəbiyyat bölməsində göstərilir.

Beləliklə, Ahıska türklərinin həyatında sadəlik, əməksevərlik, düzlük, dözümlülük, mərdlik və s. kimi yüksək əxlaqi meyarların özlərinə möhkəm yer tutması, son 60 ilin bütün məşəqqətlərinə baxmayaraq yüksək etnik normaların, tarixi türk-müsəlman ənənələrinin qorunub saxlanması, həmin ənənələrə sadıq yeni nəsillərin yetişdirilməsidir. Bu, özünəməxsus keyfiyyətlərə malik xalqın yaşamaq və yaşatmaq imkanlarından xəbər verir.

Ahıskada milli münasibətlərin kəskinləşməsi dövründə (1894) vətənə qayıdan ingilabi dünyagörüşlü ziyalı kimi yetişmiş Ömər Faiq maarif və mədəniyyət sahəsində Azərbaycanın demokratik ruhlu vətənpərvər oğullarına qarışıb ömrünün axırına kimi biliyini və bacarığını xalqın azadlığı uğrunda mübarizəyə yönəltmişdir.

Ömər Faiq Əli oğlu Nəmanzadə-1894-cü ildə Şəkiddə ilk «üsulı-cədid» məktəbində dünyəvi elmlərdən dərs demiş və İstanbuldan gətirdiyi açıqfikirli əsərləri xalqa paylayıb oxutmuşdur. O, burada M. F. Axundovun «Müsyö [181-182] Jordan və dərviş Məstəli şah» pyesini səhnəyə qoymuş və Musyö Jordan rolunda özü çıxış etmişdir.

1898-ci ildən 1900-cü ilə kimi Şəkiddə cəmi məktəbində müəllim işləmişdir. Orada dini dərslərin tədrisini azaltmaqla hesab, coğrafiya, tarix və dil fənlərini tədris etdirmişdir.

1900-cü ildə Ömər Faiq ictimai işlə daha fəal məşğul olmaq üçün Bakıya gəlmişdir. Bakı şəhərində milli məktəblərin yox dərəcəsində olduğunu, müsəlman xalqının acınacaqlı bir şəkildə yaşamasını görən Ömər Faiq «Əgər Tağıyevin açdığı Qız məktəbini görməsəydim, Bakının türk maarifi üzərinə qara bir cizgi çəkəcəkdim»- demişdir.

Ömər Faiq həmin ildə Şamaxıda gəlmişdir. O, burada milli məktəbin təşkil edilməsinə yaxından yardım etmiş və tarix, coğrafiya, hesab, türk dili fənlərindən dərs demişdir. 1902-ci il yanvar ayının 31-də Şamaxıda baş verən güclü zəlzələdən sonra Ömər Faiq Tiflisə getmişdir.

Ömər Faiq 1903-cü ilin mart ayının 30-da nəşrə başlamış «Şərqi-Rus» qəzetində Məhəmməd ağa Şahtaxtı, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd ağa Qayıbov, Üzeyir Hacıbəyov, Rəşid İsmayılov, Əsəd Babayev, Yusif Əfəndizadə ilə bir yerdə işləməyə başlamışdır. Bu qəzet Qafqazda ilk dəfə olaraq nəşr olunan gündəlik siyasi və ictimai türk qəzeti olmuşdur.

Bir sıra maddi çətinliklərdən sonra 1906-cı ildə ilk dəfə «Molla Nəsrəddin» jurnalı nəşr edilmişdir. Jurnalın təsis edilməsində və onun nəşrində Cəlil Məmmədquluzadə və Ömər Faiqin müstəsna rolu olmuşdur.

1911-ci ildə C. Məmmədquluzadə Tiflisə, jurnalın müvəqqəti redaktoru Məmmədəli Sidqiyyə göndərdiyi [182-183] məktubda yazmışdır: «Əzizim Məmmədəli! Bunu sənə əvvəllər də istəyirdim yazım ki, Faiq Əfəndi bundan sonra oranın sahib ixtiyarıdır, hərtərəfli».

Ömər Faiq Ahıskada erməni terror dəstələrinin fəaliyyətini öz gözləri ilə görmüşdür. İngilabi fəaliyyətdə fəal iştirak etmiş və Cənub-Qərbi Qafqazda ilk müstəqil türk respublikası «Ahıska Hökumət-Müvəqqəti»-nə hökumət rəisi seçilmişdir.

Ömər Faiq 1920-ci ildə Gəncə Ziraət (kənd təsərrüfatı) Texnikumunun müdürü işləmişdir. O, 1920-1921-ci illərdə «Zəhmətkeşlərin gözü» jurnalının redaktoru, bir az sonra «Yeni fikir» qəzetinin redaksiya heyətinin üzvü seçilmişdir.

İngilab illərində Ömər Faiq dəfələrlə həbs edilmişdir. O, 1923-cü ildə Azərbaycana gəlmiş və 1924-cü ildə Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında işə düzəlmişdir. O dövrdə dərslərlərin hazırlanmasına və onların çap edilməsinə yardım etmişdir.

Ömər Faiq Nəmanzadə 1937-ci ildə Stalin repressiyasının qurbanı olmuşdur. O, türk dili haqqında gənclərə belə bir məktubla müraciət etmişdir.

SEVGİLİ OXUCULARIM! Millətlərin qan və od içində çalışdığı belə bir həngamədə «dil» məsələsi ilə vaxt keçirməyimə çaşıb məni qınamayın... Bəlkə deyirsiniz ki, «dil»-in millətpərvərliyə nə daxili var? Bir kişi türkcə bilə-bilə qəsdlə danışmaz, amma ürəkdən millətpərvər olar. Belə ikiüzlülər bəlkə də ola bilsin. Lakin mən inanmıram ki, dilini sevməyən millətini sevsin. Çünki dil millətin tək nişanıdır, millət sevgisinin birinci əlamətidir.

Türk dili pis də olsa, özümüzündür. Halbuki, dilimiz dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir. Elə asan-[183-184]lığı səbəbdəndir ki, bəzi millətlərin arasında ümumi dil kimidir. Bir rum ilə bir ermənin türkçədən özgə bir dil ilə danışdığını görməzsiz. Halbuki, bizim bəzi ağalar dilimizin çətinliyini bəhanə edib evdə arvad-uşaq ilə özgə dil ilə danışmaq xəyalında bulunurlar. Tiflisdə beş ziyalı bir araya gələndə

görməzsiz ki, öz dili ilə danışsın. Hələ xanımlar, deyəsən ki, milli dilə düşməndilər. Bunların adları özgə, gələcəkləri özgə, məhəbbətləri özgə. Bilmirəm bu gedişlə hara gedirik? Çasıb qalıram. Ufaq bir millət heç yoxkən özünü böyüdür, öz varlığını hər yol ilə də olsa, özgalərə bildirir. Öz ehtiramını saxlayır, özünü saydırır. Amma biz, lap tərsinə, ən çox özümüzü özümüz bəyənmirik. Öz əlimizlə özümüzə qəbir qazırıq.

Dünyada adi və heyvani, amma təbii bir qayda vardır ki, o da hər vücut, hər şəxs, hər firqə və hər millətin öz xeyri, öz salamatı üçün çalışmasıdır. Amma gəlin görək bizim müsəlman çinovnikləri: dünyada bunlardan arada qalmış bir sinif görünməyir; nə özləri mənfəət görürlər, nə də millətə mənfəət verirlər (120, s.361-362).

Türk xalqlarının mədəniyyəti tarixində böyük rol oynamış ziyalılardan biri Şəfiqə Məmmədəmin qızı Əfəndizadədir. Bu böyük Ahıska türkü Azərbaycanda ilk maarifpərvər qadınlardan biri, pedaqoq, publisist və yazıçı kimi məşhur olmuşdur. Şəfiqə Məmmədəmin qızı Əfəndizadə 1882-ci ildə Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində tanınmış pedaqoq Məmmədəmin Şeyxzadənin ailəsində anadan olmuşdur.

O, ilk təhsilini evdə öz atasından almışdır. Hələ 1896-cı ildə 14 yaşında ikən o, Nuxa şəhərində şəxsi qadın məktəblərində dərs demişdir. 1901-ci ildə Tiflisdə Zaqafqaziya ruhani idarəsində müəllimlik attestatı almış və hə-[184-185]min ildən məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan qadın təhsili tarixində ilk dəfə olaraq Bakı şəhərində yenidən yaradılmış rus-müsəlman qadın məktəbində ana dilindən dərs deməyə başlamışdır. Həmin məktəbdə Şəfiqə Əfəndizadə 1910-cu ilə kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1910-cu ildən 1920-ci ilədək o, şəhər «rus-tatar» (Azərbaycan) qadın məktəbinin müəllimi olmuşdur.

Ş. Əfəndizadə publisist kimi fəaliyyətinə ilk dəfə 1903-cü ildə «Şərqi-rus» qəzetinin 7-ci sayında başlamışdır. Sonralar o, «Dəbistan», «Məktəb», «Füqara füyüzatı», «Dirilik» jurnalları və «Açıq söz» qəzeti ilə əməkdaşlıq etmiş, tərbiyə mövzusunda həsr edilmiş məqalələrini və s. çap etdirmişdir.

1923-cü ildə «Şərq qadını» jurnalı fəaliyyət göstərməyə başlayan andan Şəfiqə Əfəndizadə jurnalda fəal əməkdaşlıq etməyə başlamış, redaksiya heyətinin üzvü seçilmiş, jurnalın məsul katibi və bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdiri olmuşdur.

1917-ci ildə Zaqafqaziya müsəlmanlarının Bakı qurultayında iştirak edərkən söylədiyi nitqində Şərq qadınlарının hüquqsuzluğundan danışmış, yeni məktəblərin və teatrların açılmasını tələb etmişdir.

Şəfiqə Əfəndizadə 1920-ci ildə Əli Bayramov klubunun təşkilində fəal iştirak etmiş və orada yaradılmış savadsızlığın aradan qaldırılması kurslarında dərs demişdir.

«Şərq qadını» onun haqqında belə yazmışdı: «Şəfiqə xanım bütün Zaqafqaziyada ilk Azərbaycan dili müəlliməsi və bununla yanaşı ilk Azərbaycan qadın jurnalisti və yazıçısı olmuşdur» (1924-cü il, №1) Şəfiqə Əfəndizadənin şagirdləri içərisində respublikamızın görkəmli dövlət xadimi olan Azərbaycan SSR-in xalq maarif komissarı Ayna Sul-[185-186]tanova, Azərbaycan xalq şairi Mirvari Dilbazi və başqalarını qeyd etmək olar.

Hazırda Bakı şəhəri Yasamal rayonundakı 13 sayılı orta məktəb Şəfiqə Əfəndizadənin adını daşıyır (124, s.457-458).

Azərbaycanda təmənnasız fəaliyyət göstərən ahıskalı alimlərdən biri də Adil Ələddin oğlu Əfəndiyevdir. O, 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərq fakültəsinin dilçilik şöbəsini bitirmişdir. Əmək fəaliyyətinə hələ tələbə ikən başlamışdır.

1924-cü ildə «Kəndli qəzetəsi»nin katibi, 1925-1939-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı - «Azərnəşr»də orfoqraf, tərcüməçi, redaktor, şöbə müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

1939-1953-cü ildə Azərbaycan Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor, sədrin birinci müavini və sədr vəzifəsində çalışmışdır.

1954-1964-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-«Azərnəşrin» müdürü vəzifəsində çalışmışdır.

1964-1972-ci illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Mətbuat Komitəsi sədrinin birinci müavini olmuşdur.

1972-1973-cü illərdə Azərbaycan KP MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunda tərcümə bölməsinin müdiri olmuşdur.

Nizami Yubiley Komitəsinin məsul katib və sədr müavini, terminoloji komitənin, toponimika komissiyasının, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası baş redaksiyasının üzvü olmuşdur.

Bir çox bədii, siyasi əsərlərin, o cümlədən K. Marks, F. Engels, V. İ. Lenin, Ö. Xəyyam, İ. S. Turgenyev, L. Tolstoy, M. Tven, C. Oldric və başqalarının əsərlərinin, tarix və coğrafiya dərsləklərinin Azərbaycan dilinə tərcüməçisi və tərcümələrinin redaktoru olmuşdur. A.S. Puşkin nəşrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümə-[186-187]çisi olmuşdur. («Belkinin hekayələri», 1929-cu il).

1920-1930-cu illərdə «Adil Nəcdət» təxəllüsü altında mətbuatda şerlər dərc etdirmişdir. 1925-ci ildən «Qızıl gələmlər» İttifaqının katiblərindən biri, 1927-ci ildən isə Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyətinin üzvü olmuşdur. 1940-1946-cı illərdə nəşr edilən rusça - Azərbaycanca dörd illik və 1956-1959-cu illərdə nəşr edilən iki cildlik lüğətlərin tərtibçisi və redaktoru olmuşdur. 1930-cu ildə nəşr olunmuş «Azərbaycan türk xalq ləhçələri lüğətinin» yaranmasında iştirak etmişdir.

Bakı Sovetinin 2-ci, 4-cü, 5-ci, 6-cı, 8-ci və 9-cu çağırış deputatı seçilmişdir. «Şərəf Nişanı» ordeni, 4 medalla, Azərbaycan SSR Rəyasət Heyətinin fəxri fərmanları ilə təltif olunmuşdur.

«Azərbaycan SSR xalq maarif əlaçısı» adlarına layiq görülmüşdür.

«Azərbaycan SSR Əməkdar mədəniyyət xadimi» fəxri adını ilk alanlardan biri olmuşdur.

1973-cü ildə Bakı şəhərində vəfat etmişdir. Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir **(124, s.439)**.

Böyük işlər görmüş türk alimləri içərisində Fuad Ələddin oğlu Əfəndiyevin naliyyətləri çox aydınlıqla nəzərə çarpır. O nəinki türk xalqları arasında, hətta bütün dünya miqyasında elmi uğurları ilə Ahıska türklərinin adına böyük şöhrət gətirmişdir.

F. Əfəndiyev 1909-cu il fevral ayının 3-də Bakı şəhərində ziyalı ailədə anadan olmuşdur. Onun valideynləri Ahıska bölgəsinin Azğur qəsəbəsindəndirlər.

Orta təhsilini Bakı şəhərində almışdır. 1927-1932-ci illərdə indiki Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetində təh-[187-188]sil almışdır. 1934-cü ildə dissertasiya müdafiə edib «tibb elmləri namizədi», 1943-cü ildə «tibb elmləri doktoru» elmi dərəcəsinə almışdır. Fuad Əfəndiyev pedaqoji sahə ilə yanaşı elmi, işlə də məşğul olmuşdur. 1944-cü ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetində 2-ci fakültə cərrahlığı kafedrasının müdiri işləmişdir. O, hematologiya və qanköçürmə sahəsində də tədqiqat işləri aparmış, 1957-ci ildə onun təşəbbüsü ilə 4 saylı klinikada köks cərrahlığı şöbəsi yaradılmışdır. 1961-ci ildə Azərbaycan Eksperimental və Klinik Tibb İnstitutunun ilk müdiri olmuşdur.

Fuad Əfəndiyev 1942-ci ildən Azərbaycan SSR əməkdar həkimi, 1943-cü ildən professor olmuş, 1956-cı ildə Azərbaycan SSR əməkdar elm xadimi adına layiq görülmüşdür. 1959-cu ildə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü seçilmişdir. Fuad Əfəndiyevin tədqiqatı əsasən, köks cərrahlığı, hematologiya, qanköçürmə, qanın laxtalanması və s. həsr edilmişdir. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (3-6-cı çağırış) deputatı olmuşdur. «Qırmızı Əmək Bayrağı» ordeni, «Qırmızı Ulduz» ordeni və medallarla təltif edilmişdir. Hal-hazırda Bakı şəhərində 4 saylı klinik xəstəxanası Fuad Əfəndiyevin adını daşıyır **(124, s.17-18)**.

3.2 Ahıska türklərinin vətənə dönmək uğrunda mübarizə tarixi

Ahıska və Azərbaycan türkləri arasında çoxtərəfli əlaqələrin qədim əsrlərə gedib çıxan bir tarixi var. Əsrlər boyu bu iki eynidilli, eyniköklü xalq eyni dövlətlərin tərkibində olmuş, qarşılıqlı surətdə bir-birinin mədəniyyətinin zənginləşməsində fəal iştirak etmişlər. [188-189] Yuxarıda bu məsələlərə xüsusi olaraq toxunmuşduq. Bu iki xalq arasında tarixən mövcud olan mədəni əlaqələr XIX əsrin ikinci yarısında daha da genişlənməmişdi. Belə ki, onlarla Ahıska övladı məhz bu dövrdə Azərbaycana gələrək, Bakını özlərinə ikinci vətən saymışlar. Burada boya-başa çatmış, təhsil alıb, ümumilikdə Azərbaycan xalqının övladı kimi bu xalqa xidmət göstərmişlər. Ahıskanın bu övladları Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış, sözün həqiqi mənasında özlərinin bu torpağın yetirmələri olduqlarını əməlləri ilə sübuta yetirmişlər.

Bu da tarixi faktdır ki, istər XIX əsrdə, istərsə də XX əsrin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış Ahıska türkləri ölkənin mədəni, ictimai-iqtisadi həyatında çox yaxından iştirak etmiş, dövlət strukturlarında təmsil olunmuşlar. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövründə Ahıska türklərinin nümayəndələrindən biri - Əhməd bəy Pepinov parlamentin sosialistlər fraksiyasının üzvü olmuşdur **(102, s.86)**.

Bu kimi faktların sayını artırmaq da olar. Məsələn, Ənvər Odabaşev, Yusif Sərvərov kimi vətən qəhrəmanları bütün canlı fəaliyyətini tarixi torpaqlarına dönmək uğrunda mübarizəyə həsr etmişlər. Vətən uğrunda mübarizə aparan bu Türk övladları imperiya ideoloqları tərəfindən müxtəlif şəkildə cəzalandırılmışlar. Məqsəd həmin mübarizənin qarşısını almaq, onları bu fikirdən uzaqlaşdırmaq idi. Məsələn Ə. Odabaşovun apardığı mübarizəyə və fəallığına görə müxtəlif böhtanlar atıldı. Hətta iş o yerə çatdı ki, onu torpaq oğrusu kimi iki il həbs etdilər. Belə hallar, böhtanlar, hədələr ahıskalıların tarixi torpaqlarına dönmək uğrunda mübarizənin qarşısını ala bilmədi. Həmin mübarizə bütün ahıskalıları üçün bir şərəf işi kimi davam etdirilir. **[189-190]**

1971-ci ilin iyul ayının 25-də Ə. Odabaşevin iştirakı ilə Yusif Sərvərov Frunze şəhərinin Popenovka kəndində yaşayan türklərin ümumi yığıncağını keçirib. Bu yığıncaqda Y. Sərvərovun rəhbərliyi ilə Frunze Azadlıq Komitəsi (FAK) yaradıldı. Eyni zamanda digər regionlarda, Çuy çöllərində türk komitələri yaradılması işinə başlandı. Bütün canlı fəaliyyətini Y. Sərvərov bu işə həsr etdi. Vətənə dönmək amalı ilə yaşadı. İndi onun bu müqəddəs işi digər ahıskalıları tərəfindən hamılıqla davam etdirilir **(210, № 39, 2003, s.6)**.

Ahıska türkləri təkcə XX əsrdə üç dəfə deportasiyaya məruz qalmışlar. Tarixi torpaqlarından Qazaxıstanın və Orta Asiyanın çöllərinə sürgün edilən ahıskalıların Azərbaycana kütləvi köçürülməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu da onunla əlaqədər idi ki, xalqın qeyri-qanuni sürgün edilməsi SSRİ hökuməti tərəfindən qəbul edilsə də, lakin onların öz ata-baba yurdları Ahıskaya qayıtmalarına imkan verilməmişdir. Belə bir çıxılmaz vəziyyətdə qalan xalq məcburiyyət qarşısında qalaraq Orta Asiya çöllərindən Azərbaycana üz tutmalı oldu.

1958-ci ilin sentyabrında Ahıska türklərinin ilk dəstəsi Azərbaycana gəldi. Respublikanın Xaçmaz, Quba, Saatlı, Sabirabad və Beyləqan (o zamankı Jdanov) rayon-larında ahıskalıların ilk yaşayış məskənləri salındı **(34, s.57-61)**.

Ahıska türklərinin Azərbaycanda məskunlaşmasının ikinci dövrü 1989-cu ilin may-iyun aylarında baş vermiş Fərqanə hadisələri ilə bağlıdır. Məhz bu bədnam hadisədən sonra Özbəkistanda və eləcə də digər Orta

Asiya respublikalarında yaşayan Ahıska türkləri kütləvi sürətdə Azərbaycana gələrək, onlarla rayonunda [190-191] yerləşməli oldular. Beləliklə, XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanda Ahıska türklərinə məxsus xeyli yaşayış məskənləri meydana çıxdı ki, ümumilikdə respublikada yaşayan Ahıska türklərinin sayı 115 minə çatdı (34, s.59).

Bununla da Azərbaycanda yaşayıb-yaradan yeni bir böyük qüvvə təşəkkül tapmış oldu. Şübhəsiz, bu əhalinin böyük bir hissəsi Azərbaycanın rayonlarında məskunlaşdığından onlar kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olmağa başladılar. Lakin bu əhali arasında xeyli ziyalı-müəllim, həkim, aqronom, mühəndis və b. sənət sahibləri yerləşdikləri kəndlərdə, rayon mərkəzlərində öz ixtisaslarına müvafiq işlə təmin edilərək işləməyə başladılar. Tədrisən Azərbaycanın özündə də xeyli ahıskalı ziyalı yetişib, respublikanın mədəni və ictimai-siyasi həyatında yaxından iştirak etməyə başladı. Hal-hazırda Azərbaycanda yaşayan Ahıska türkləri içərisində alim, müəllim, həkim, mühəndis və s. var. Onlar ahıskalı olsalar da, özlərini artıq bu respublikanın bərabərhüquqlu övladı sayır və ona qulluq edirlər. Fikrimizcə, bu təsadüfi deyildir. Qırx ildən çoxdur ki, ahıskalılar Azərbaycanda yaşayıb-yaradır, yerli əhali ilə qaynayıb-qarışır, qız verib-oğlan evləndirirlər. Hamı tərəfindən qəbul olunmuş adət-ənənələrə malik olan ahıskalılarla azərbaycanlıları bu gün bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Elə buna görədir ki, Azərbaycanda onlara ayrı-seçkiliklə deyil, vətəndaşlıq prinsiplərindən yanaşılır. Keçmişdə olduğu kimi, bu gün də respublikanın idarəçilik aparatında, təhsil və səhiyyə ocaqlarında Ahıska türklərinin yüzlərlə nümayəndələri çalışmaqdadır.

XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi, əsrin sonunda da ahıskalılar Azərbaycanın ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında, dövlət quruculuğunda, idarəçilikdə yaxından [191-192] iştirak etmiş və bu gün də etməkdədirlər. Bütün həyatını Saatlı rayonunun Adıgün kəndində keçirmiş kəndin sosial-mədəni inkişafı üçün böyük işlər görmüş, bununla da təkcə Saatlı rayonunda deyil, bütün Azərbaycanda tanınan Mövlud Bayraqdarov Ahıska xalqının oğludur. Yaşadığı kəndi respublikanın abad, sahmanlı-səliqəli yaşayış məskəninə çevirməklə, onun əhalisinin həyat şəraitini xeyli yüksəldən bir təsərrüfat başcısı kimi, M. Bayraqdarovun özü də yüksəlmişdir. Onun adı-sanı bütün Azərbaycana yayılmış, keçmiş Sovetlər İttifaqının ən böyük və şərəfli adlarından sayılan «Sosialist Əməyi Qəhrəmanı» kimi ada layiq görülmüşdür. M. Bayraqdarov rəhbərlik etdiyi təsərrüfatı respublikanın ən adlı-sanlı təsərrüfatları sırasına çıxarmışdır.

Maraqlıdır ki, bir təsərrüfat başcısı kimi M. Bayraqdarovun qoyduğu ənənələri ondan sonra qardaşı oğlu Rasim Bayraqdarov davam etdirmişdir. «Adıgün» kolxozuna rəhbərliyə gəlmiş R. Bayraqdarov da bütün Saatlı rayonunda tanınmış təsərrüfatçı olmuşdur.

Elinin-obasının bir ağsaqqalı kimi Rasim Bayraqdarov bu gün də ahıskalıların problemlərinin həlli ilə məşğul olur. Buna görə də o, 1991-1995-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə öz rayonundan millət vəkili seçilmişdir. Bir millət vəkili olaraq o, istər Saatlı rayonunun və istərsə də sakini olduğu Adıgün kəndinin sosial-iqtisadi inkişafı üçün xeyli işlər görmüş, Milli Məclisdə respublikanın iqtisadi problemlərinin həlli ilə bağlı məsələlərin müzakirəsində, qanunların qəbulunda yaxından iştirak etmişdir.

Məlum olduğu kimi, keçən əsrin əvvəllərindən Ahıska ilə Azərbaycan arasında elmi, mədəni və digər əlaqələr mövcud olmuşdur. Ahıska türkləri bir əsrdə üç [192-193] dəfə deportasiyaya məruz qalsalar da, məskunlaşdıqları bütün regionlarda, o cümlədən Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərini qorumaqla yanaşı, həmin ölkələrin inkişafında mühüm rol oynayan ictimai-siyasi hadisələrdən, proseslərdən kənarda qalmamış, burada xalqların müstəqilliyinin dəstəklən-məsində, millətlərin suveren hüquqlarının, azadlıqlarının qorunmasında və demokratiyanın bərpası sahəsində yerli xalqlarla eyni mövqelərdən çıxış etmişlər.

Sürgünlər dövründə ahıskalılar hansı bölgədə yaşamaqlarından aslı olmayaraq, yerli dövlətçilik ənənələrinə hörmət edir, bölgənin ictimai-siyasi həyatında fəal çalışırdılar.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük quruculuq işlərinə qoşulan Ahıska türkləri son illərdə qardaş Azərbaycan türkləri ilə milli həmrəylik nümayiş etdirərək erməni faşistlərinə qarşı qəhrəmanlıqla döyüşmüşlər. Bu döyüşlərdə şəhidlik zirvəsinə ucalan çoxlu Ahıska türkü bu gün azərbaycanlıların tarixi yaddaşında ləyaqətli yer tutmuşlar. Həqiqətən də, Fərqanə faciəsindən sonra Azərbaycan Respublikasında məskunlaşan 115 minə yaxın ahıskalı şəxsi problem və qayğılarını unudaraq, Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərlə əlaqədar olan məsələlərə öz doğma problemləri kimi yanaşmışlar. Onlar da Azərbaycan soydaşları kimi 1988-ci ildən burada azadlıq və müstəqillik uğrunda başlanan ümummilli hərəkata qoşulmuş, azərbaycanlıların haqq işinin müdafiəsində yaxından iştirak etmiş, xalq hərəkətinə dərin ehtiram göstərmişlər. Milli həmrəylik hissləri onların böyük bir qisminin xalq hərəkəti sıralarında iştirak etməsi ilə nəticələnmişdir. Ermənilərin Azərbaycana qarşı torpaq [193-194] iddialarına, 1990-cı il yanvarın 20-də Bakıda yüzlərlə günahsız insanların qanını tökən Sovet rejiminə qarşı Ahıska türkləri Azərbaycan xalqı ilə birlikdə həmrəy olmuş. İmperiyaya qarşı etiraz səslərini qaldırmışlar. Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı müharibədə yüzlərlə Ahıska türkü silaha sarılaraq döyüşə getmişdir. Azərbaycan torpağının müdafiəsi uğrunda döyüşmüşlər.

Döyüş bölgələrində düşməne qarşı qəhrəmanlıqla vuruşan ahıskalılardan biri olan İsgəndər Aznaurovun adı bu gün respublika ictimaiyyətinə yaxşı bəllidir.

Qarabağda erməni qoşun birləşmələrinə qarşı döyüşən, qəhrəmanlıqlar göstərən Ahıska türkü İskəndər Aznaurov döyüş yoldaşları arasında «Qrad İsgəndər» kimi tanınmış, Qarabağ savaşı başlayan gündən ön cəbhələrdə vuruşmuşdur. Yüzlərlə qəhrəman azərbaycanlı övladı kimi İskəndər də Mutudərə savaşında həlak oldu. Minlərlə azərbaycanlı övladı kimi, Ahıska türkü İskəndər Aznaurov da bu gün müqəddəs «Şəhidlər xiyabanı»nda uyuyur. Zənnimizcə, bu faktın özü də hər bir ahıskalının Azərbaycan torpağı uğrunda ölümə hazır olduğuna əyani bir sübutdur.

Əsl türk həmrəyliyinə sadıq qalan xalq övladları Azərbaycan ordusunda xidmət etməyi özlərinə vətən borcu sayırlar. Azərbaycan ordusunda xidmət göstərən Ahıska türklərinin yüksək rütbəli zabitləri öz bilik və təcrübələrini xalqının haqq işinin qalib gəlməsi naminə sərf edirlər.

Fərqanə hadisələrindən sonra Azərbaycanda məskunlaşmış ahıskalılar özlərinin ağır şəraitdə yaşamalarına baxmayaraq, bütün Azərbaycanın milli oyanış və milli dirçəliş istiqamətində başlayan hərəkətinə laqeyd qalmadılar. Milli kökə, milli ənənəyə bağlı olan [194-195] ahıskalılar 1988-1989-cu illərdə Azərbaycanda geniş siyasi vüsət alan milli-azadlıq hərəkətinə qoşuldular. Bu gün ahıskalıların nümayəndələri Azərbaycanın ictimai və siyasi həyatında fəal iştirak edirlər. Ahıskalıların Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi həyatında rolu barədə qısa məlumat verməklə, onların fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini göstərməklə biz yuxarıda söylədiklərimizi təsdiq etmək istəyirik.

Öz işgüzarlığı və biliyi ilə seçilən ahıskalı ziyalılar istər Rusiya, istər Türkiyə, istərsə də digər dövlətlərin rəhbərləri ilə görüşərkən onlara öz problemləri barədə ətraflı informasiya verməklə yanaşı, həmçinin son illərdə Azərbaycanın erməni təcavüzü nəticəsində məruz qaldığı çətinliklərin həll olunması barədə azərbaycanlıların da arzularını çatdırmışlar. Azərbaycanda yaşayıb-yaradan Ahıska türk ziyalıları-Rasim Bayraqdarov, Bəkir Mamoyev, Xəlid Taştanov, Zəki İbrahimov, Çinqiz Nemanzadə, Seyfəddin Buntürk, Məhəmməd Cəlilov, Xəlid Xəlilov, Ənvər Əmrahov 1995-ci il iyulun 10-da Türkiyənin Baş Naziri xanım Tansu Çillərlə görüşərkən ahıskalıları dərindən narahat edən bir çox aktual məsələlərdən bəhs etmişlər. Ahıska türk «Vətən» cəmiyyəti Mədəniyyət Mərkəzinin keçmiş sədri Seyfəddin Buntürk çıxışında Ahıska türklərinin problemlərindən, ermənilərin hələ əsrin əvvəllərindən başlayan, 1988-ci ildən xüsusilə genişlənən həyasız təcavüzkar hərəkətlərindən, onların Azərbaycana qarşı qaldırdıqları ədalətsiz torpaq iddialarından və bundan dolayı meydana çıxan problemlərdən söz açmışdı. Eyni zamanda, natiq Ahıska türklərinin bu hadisələrdən kənarda qalmayacaqlarını, erməni işğalı altında qalan Azərbaycan torpaqlarının geri qaytarılması uğrunda hər zaman vuruşa [195-196] hazır olduqlarını bildirmişdir. O demişdir ki, müharibənin yaratdığı ağır iqtisadi durum Ahıska türklərini də çətin tarixi sınağa çəkmişdir. «Lakin biz də hər cür çətinliyə dözəcəyik, erməni qəsbkarlarını isə öz yerində özümüz oturdacağıq»-deyən natiq Türkiyəni də bu hadisələrdə müşahidəçi kimi qalmamağa çağırmışdır (26, 11 iyul 1995).

Azərbaycan Respublikasının ictimai həyatında özünəməxsus yeri olan ahıskalılarından biri də Nürəddin Hasan oğlu Sasiyevdir. O, Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub, 1944-cü ildə digər soydaşları kimi ailəsi ilə birlikdə Özbəkistana sürgün edilib. 1967-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Nəmanqan şəhərinin baş memarı vəzifəsində çalışıb. O, 1974-cü ilin noyabr ayında Nəmanqandan Bakıya köçüb və Azərbaycan Kənd Dövlət Layihə İdarəsinin baş mühəndisi vəzifəsində işləməyə başlayıb. Azərbaycanın rayon və kəndlərində geniş inşaat işləri görmüş N. Sasiyevin lahiyələşdirdiyi məktəblər, uşaq bağçaları, ambulatoriyalar, xəstəxanalar, seysmostansiyalar, yaşayış evləri, kənd təsərrüfatı binaları və digər yüzlərlə müxtəlif təyinatlı obyektlərin inşası bunu deməyə əsas verir ki, onun Azərbaycan memarlığında xüsusi xidmətləri olmuşdur. İsmayılı rayonunda baş verən təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar olaraq, o, 14 il rayonun dağılmış yaşayış binalarının bərpa olunmasında çalışmışdır.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Ahıska türklərinin xüsusi yeri bir də onda görünür ki, ədalətsizliyin, haqsızlığın, müharibənin dəhşətlərinin canlı şahidi olan Ahıska türkləri Azərbaycanda son illərdə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak [196-197] etmiş, ictimai əhəmiyyət kəsb edən bütün hadisələrə sağlam düşüncə mövqeyindən fəal və obyektiv münasibət bəsləmişlər.

Beləliklə, 1991-ci ilin iyunun 26-da Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin şura üzvləri E. N. Abbasovun xahişi ilə Krasnodar diyarının Abi, Abşeron və Beloreçensk rayonlarında ahıskalıların ağır vəziyyəti ilə bağlı xalq yığıncaqları yerli hökumətin türklərə qarşı təbliğatı nəticəsində çox gərgin şəraitdə keçirilmişdi. Yığıncaqlarda kazakların nümayəndələri və yerli hökumətin təmsilçiləri türklərə qarşı nifrətlə dolu olan çıxışlar edirdilər. Onlar hətta ahıskalıların Krasnodar diyarından çıxıb getməsi üçün vaxt qoyur və türklərin diyarı tərk etməyəcəkləri təqdirdə baş verəcək hadisələr üçün məsuliyyət daşımayacaqlarını elan edirdilər. Belə çıxışlarda deyilirdi: «Əgər siz çıxıb getməsəniz, nəticəsi üçün heç bir cavabdehlik daşımayacağıq və sizə sakitlik təminatı da vermirik. Bizim uşaqlarımız öz dillərində danışmalıdırlar. Türk uşaqlarının ucbatından siniflərdə uşaqların sayı artmışdır. Bununla əlaqədar bizim uşaqların davamiyyəti kəskin şəkildə aşağı düşmüşdür» (137, aprel 1991).

Doğrudur, Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin üzvləri yerli əhaliyə müraciət edərək onları ahıskalıların vəziyyətini başa düşməyə çağırırdılar. Ahıskalıları bildirirdilər ki, bizim təqsirimiz deyildir ki, ölkə boyu səpələnmişik.

Bütün postsovet məkanında, eləcə də Azərbaycan Respublikasında yaşayıb-yaradan ahıskalıların mədəni həyatının hüquqi-təşkilatı tənzimlənməsində Ümumittifaq «Vətən» cəmiyyətinin rolu olduqca böyükdür. Onun proqramının «Mədəniyyət və təhsil» bölməsi 6 maddədən [197-198] ibarətdir. Həmin bölmənin birinci maddəsində ahıskalıların özlərinə məxsus mədəniyyətlərinin və dillərinin, çoxəsrlik ənənələrinin və məişətinin dövlət tərəfindən müdafiə olunmasına nail olmaq, onların bir milli sərvət kimi gələcəkdə aradan çıxmasına yol verməmək bir vəzifə kimi irəli sürülür. Burada həmçinin xalqın öz tarixi vətəninə qədim mədəniyyətini və mənəvi dəyərlərini bərpa etmək, doğma dildə yazı mədəniyyətini dirçəltməkdən söhbət gedir. Bölmənin ayrı-ayrı maddələri ilə tanışlıq bunu deməyə əsas verir ki, ahıskalıların «Vətən» cəmiyyətinin proqramı həm milli və həm də demokratik ruhda tərtib edilmişdir. Ahıskalılar çalışırlar ki, Ahıska bölgəsində öz doğma dillərində (eləcə də gürcü dilini dövlət dili kimi qəbul etmək şərti ilə) məktəb şəbəkəsi fəaliyyət göstərsin, respublikada bu sahədə kadr hazırlığı işi təşkil edilsin. Müasir reallıqları və integrasiya proseslərini düzgün qiymətləndirən ahıskalılar xalqın mədəni inkişafını keçmiş ittifaqın xalqları, bütün dünya xalqları ilə geniş və zəngin əlaqələrin genişləndirilməsində görürlər. Müasir qloballaşma proseslərinin xalqların və dövlətlərin ictimai-siyasi həyatına dərin nüfuz etməsi göstərir ki, belə bir şəraitdə xalqlar öz mədəni-mənəvi dəyərlərinin özünəməxsusluğunu xüsusilə qorumaq lazımdır. Çünki azsaylı xalqlar qloballaşmanın neqativ təsirinə daha çox məruz qalırlar.

Buna görə də informasiya əsrinin tələblərinə cavab olaraq, ahıskalılar bu gün öz ana dillərində qəzet, jurnal və kitab nəşrlərinin genişləndirilməsi arzusundadırlar. Kütləvi informasiya vasitələri ilə onlar öz milli faciələrinin əsl səbəblərini aşkarlamaqla yanaşı, mədəni-mənəvi dəyərlərinin təbliğ olunmasını, dünyanın bütün [198-199] dövlətlərinə çatdırılmasını da günün vacib problemlərindən sayırlar. Respublikanın radio və televiziya verilişlərində öz mədəni dəyərlərinin təbliğinə çalışırlar. Bu da təbiiyədir. Çünki məhz kütləvi informasiya vasitələri ilə xalqın siyasi mədəniyyətini və mənəvi simasını göstərmək olar.

Ahıskalılar üçün ikinci ən mühüm problem hazırda milli məsələnin ədalətli həllinə nail olmaqdır. Milli məsələnin düzgün həll edildiyi ölkədə xalqların milli mədəniyyətinin inkişafı üçün geniş demokratik imkanlar açılır. Buna görə də Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyəti millətçiliyin, şovinizmin, milli müstəsnalığın hər cür təzahürlərini rədd edir, xalqların iqtisadi-siyasi və mədəni bərabərliyinin təmin olunması mövqeyini müdafiə edir.

Beləliklə, Ahıska türklərinin öz tarixi vətənlərinə qayıtmaq problemi həll olunmasa da, onların Azərbaycan Respublikasında məskunlaşmış hissəsi öz mədəniyyətini inkişaf etdirmək imkanı qazanmışdır. Yerli hakimiyyət orqanları Azərbaycan xalqının çoxlu sayda sosial problemləri olmasına baxmayaraq, Ahıska türklərinin mədəni həyatı ilə bağlı problemlərin həllinə xüsusi diqqət yetirir, onların vətənə qayıtmaq naminə mübarizəsi ilə əsl türk həmrəyliyinə nümayiş etdirirlər.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqatlar, gətirilən faktik nümunələr bir daha sübut edir ki, özünəməxsus tarixə, zəngin və rəngarəng mədəniyyətə, maraqlı etnik özəlliklərə malik olan Ahıska türkləri bütün tarix boyu olduğu kimi, XX yüzillikdə də mürəkkəb bir həyat yolu keçmişlər.

Bir çox xalqların sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş Ahıska türkləri Sovetlər Birliyində yaşayan digər türk-müsəlman xalqları kimi stalinçi rejimin dəhşətlərindən yaxa qurtara bilməmişdir.

On minlərlə oğul-qızı İkinci Dünya müharibəsində faşizmə qarşı vuruşan 1944-cü ilin noyabrında stalinçi sovet-bolşevik, qaragüruhunun amansız və ədalətsiz bir cəzasına urcah oldu. Belə ki, min illərlə yaşadıkları Vətən torpaqlarından, Ahıska və Ahılkələyin dilbər guşələrindən Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün edildilər.

Stalinçi canilər bütöv bir xalqa qarşı tarixdə misli görünməmiş cəza aksiyasını müharibənin Ahıskaya gəlib çıxacaq təqdirdə ahıskalılardan müharibədən yaxa qurtarması üçün, guya ki, Türkiyə Cumhuriyyəti ərazisinə qaçmaq niyyətləri ilə həyata keçirdilər. Kənd və qəsəbələri bir-neçə saata boşaldaraq, böyük bir xalqı yük qatarlarında Vətəndən uzaqlara, Qazaxıstan çöllərinə sürgün etdilər. Yolda soyuq-dan, aclıqdan, silahlı nəzarətçilərin vəhşi rəftarından ahıskalı yaşlılar və körpələr görünməmiş əzablar çəkmişdir (rəhmətə getmişlərin meyidlərini qatardan atırdılar, bəzilərinin meyidləri günlərlə vəqonda qalır, oradan düşürüldükdən sonra da bu meyidlərin dəfn olunub-olunmadığından son dərəcə dindar olan ahıskalılar xəbərsiz qalırdılar-(S.P.) Ahıskalılar içərisində hələ yolda ikən [205-206] xeyli qoca, uşaq və qadın tələf olmuşdu. Noyabr ayında kifayət qədər mülayim iqlimə malik Ahıskadan çıxarılaraq 30-40 dərəcəli şaxtaların tüğyan etdiyi Qazaxıstan çöllərinə sürülən əhali arasında kütləvi ölüm halları başlamışdır.

Dözülməz şəraitə, sərt komendatura rejiminin əzablarına baxmayaraq, bu xalq öz tarixinin növbəti keşməkeşinə dözümlü gətirdi. Gözlənilmədən aldığı zərbədən yavaş-yavaş özünə gələrək, müharibədən qayıdan bəzi oğullarına qovuşduqdan sonra qərrib ölkələrdə həyatlarını yenidən qurmağa başladılar.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, ahıskalılardan kütləvi sürgünü üçün seçilmiş bəhanə absurd bir akt idi. Cəza, özü də belə ağır cəza hansısa niyyətə görə yox, konkret cinayətə görə verilə bilərdi. Biz də bir sıra müəllif və tədqiqatçılar kimi belə hesab edirik ki, ahıskalılardan 1944-cü ildə Vətəndən sürgünü hələ çar Rusiyası tərəfindən əsas qoyulmuş və sovet-bolşevik birliyi tərəfindən dönmədən davam etdirilmiş milli müstəmləkə siyasətinin bariz nümunəsi idi. Bu siyasət həm də Cənubi Qafqazda Rus imperiyasının cənubdakı İran və Türkiyə kimi müsəlman dövlətləri ilə sərhədləri boyunca bütün əraziləri xristian əhalisi ilə məskunlaşdırmaq planlarının reallaşdırılmasına xidmət edirdi. Türklərdən təmizlənən Ahıska torpaqlarına dərhal ermənilər yerləşdirilirdi. İndi gürcü xalqı o zamanki və sonrakı Gürcüstan rəhbərlərinin bu barədə mərkəzin cinayətlərinə dəstək verən siyasətinin altını çəkməkdədir. Əzəli türk torpaqlarını Cavaxk adlandırır burada yerləşən ermənilər həyasızlıqla bu torpaqları da Ermənistanla birləşdirməyə cəhdlər göstərir. Acar, abxaz və osetin separatizminə cavaxk-erməni problemini də əlavə edir, Gürcüstan üçün həyatı əhəmiyyətə malik BTC-nin tikintisi, Bakı-supsa kəmərinə təhlükələr yaradırlar. Həmçinin Türkiyəyə [206-207] qarşı ərazi iddialarından əl çəkmək istəməyən Sovetlər İttifaqı bu təhlükəni Rusiya-Türkiyə sərhəddinin Gürcüstan tərəfində daimi yaşatmaqda idi.

Yeni torpaqlarda Ahıska türkləri tezliklə əməksevərlikləri, intizamı, təmizlikləri və düzgünlükləri ilə yerli əhalinin rəğbətini qazanaraq, bu bölgələrin iqtisadi həyatında nəzərə cərpacaq rol oynamağa başladılar. Eyni zamanda ahıskalılar layiq olmadıkları haqsız cəzanın ləğvi və Vətənə qayıtmaq uğrunda mübarizəyə başlamışdılar. Bu mübarizə Böyük Vətən müharibəsinin qəhrəmanları kimi öz xalqının içərisinə qayıdan cəbhəçi ahıskalılardan geri dönmələri ilə günü-gündən güclənirdi.

Stalinin ölümü və silahdaşlarının əksər hissəsinin sovet rəhbərliyindən kənarlaşmasından sonra yeni bir proses başladı. Belə ki, xruşşovçu sovet rəhbərliyi müharibə zamanı kütləvi şəkildə sürgün edilmiş tatar, qaraçay, Ahıska türkləri və b. xalqlar barəsində cəza tədbirlərinin aradan qaldırılması yolunu tutdu. Həmin qərarların dəyişdirilməsində aparılan mübarizənin rolu az olmamışdı.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1956-cı il 28 aprel tarixli qərarından sonra Ahıska türklərinin milli-mədəni hərəkətinin yeni mərhələsi başlayır. Bundan sonra o dövrün nüfuzlu ahıskalıları, yəni kommunistlər, Sosialist Əməyi Qəhrəmanları, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları, el ağsaqqalları ahıskalılardan Vətənə qaytarılması xahişi ilə İttifaqın müxtəlif rəsmi dairələrinə müraciətlər etməyə başlayırlar. Təbii ki, həmin liderlər xalqın geniş və güclü dəstəyinə arxalanırdılar. Bu yolda tarixi torpaqlarına qayıtmaq hüquqlarının bərpa olunmasına çalışan digər [207-208] xalqlar içərisində bürokratik maneələrlə, millətçilik münasibəti ilə üzləşən daha çox Ahıska türkləri olmuşlar.

Bunu da qeyd edək ki, hər bir hərəkətin uğurlu nəticələnməsi onun təşkilatlanma qabiliyyətindən çox asılıdır. Etiraf edək ki, bu sahədə də müəyyən çətinliklər meydana çıxmışdır. Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, Ahıska türklərinin hərəkətinin təşkilatlanma tarixinin başlanması 1964-cü ilin fevral ayına təsadüf edir. Bu münasibətlə, yəni ölkə üzrə səpələnmiş Ahıska türklərini milli amal ətrafında səfərbər etmək məqsədilə Daşkənd vilayətinin Bukin rayonunda Ahıska türkləri nümayəndələrinin birinci yığıncağı keçirilmişdir. Burada

nümayəndələrin yekdil razılığı ilə Müvəqqəti Azadlıq Təşkilatı Komitəsi (MATK) yaradılır. Təşkilatlanma sosial-psixoloji baxımdan çox çətin bir prosesdir. İnsanları vahid məqsəd naminə birləşdirmək üçün təşkilatçıdan liderlik qabiliyyəti tələb olunur. O dövrdə Ənvər Musur oğlu Odabaşev belə bir liderlik keyfiyyətləri nümayiş etdirmiş, komitəyə əhalini cəlb edə bilmişdir.

1988-ci ildə MATK-in Orta Asiya filialı yaradılmış, onun tərkibinə Kabarda-Balkar MSSR-in sakini Yusif Sərvərov başda olmaqla 20 nəfər daxil olmuş və 12 nəfərdən ibarət büro yaradılmışdır. Bu faktlar da göstərir ki, tarixi ərazilərinə qayıtmaq uğrunda ahıskalıların mübarizəsi ara verməmişdir. Onu da xatırlayaq ki, Ahıska hərəkəti iştirakçılarının tarixi torpaqlarına qaytarılması məsələsi Sov. İKP MK-nın tapşırığı ilə dəfələrlə nəzərdən keçirilmişdir. Lakin bürokratik məmurların problemə biganəliyi, yaxud onların Ahıska türklərinin real vəziyyətini bilməməsi, ən başlıcası isə Ahıska kimi strateji əhəmiyyətli bir bölgəyə bəlkə də müsəlman-türk əhalisini buraxmaq istəməyən rus-gürcü şovinistlərinin məqsədyönlü siyasəti idi. Çı-[208-209]xarılmış qərarlarda göstərilmişdir ki, ahıskalıların təsərrüfat həyatı yaxşı təşkil olunub, heç bir problem yoxdur. Lakin bu tələsik çıxarılmış və real faktlara söykənməyən qərarlar haqlı narazılıqlara səbəb olmuşdu. Sovet rejimində hər şey, o cümlədən azsaylı xalqların problemləri yalnız kağız üzərində «həll olunurdu». Mərkəzi Komitənin reallıqlara söykənməyən «müdrək» göstərişlərindən birində deyilirdi: «SSRİ vətəndaşları-türklər, kürdlər, xemşinlər və azərbaycanlılar arasında kütləvi-siyasi işi gücləndirmək, onları sovet vətənpərvərliyi, beynəlmilətçilik, xalqlar dostluğu ruhunda tərbiyə etmək». SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1968-ci il 30 may tarixli qərarına görə bütün köçkünlərə və sürgün olunmuşlara SSRİ-nin istənilən nöqtəsində məskunlaşmağa icazə verilmişdi. Lakin həmin qərar yerinə yetirilmirdi. Bu fakt ölkədə milli siyasətin düzgün aparılmamasından, daha doğrusu, bu mühüm fəaliyyət sahəsinin ideologiyalaşdırılmasından xəbər verməklə yanaşı, həmçinin yeni-yeni konfliktlərin özülünü qoymuş olurdu.

Ahıskalıların vətənə qayıtmaq hərəkəti isə səngimirdi. 1968-ci il dekabrın 8-də Ahıska türklərinin yeni nümayəndə heyəti (tərkibə R. Fərhadov, S. Muradov, Ə. Raymonov, İ. Aslanov daxil idilər) bir daha SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri N.V.Podqornının qəbuluna düşərək Ahıska türklərinin öz qohum və tanışlarına baş çəkmək, yaxınlarının məzarlarını ziyarət etmək üçün icazə verməyən Gürcüstan hökumətinin hərəkətindən hüddətləndiklərini bildirmişlər.

Həmişə olduğu kimi mərkəzin rəsmi dairələri bu dəfə də prinsipial mövqe tutmayaraq, yarımçıq qərar qəbul etmişdilər. Məsələn, Podqornının sənədin üzərinə yazdığı dərkənar belə idi: «V. İ. Mjavanadze, Q. S. Dzonidze, [209-210] Q. D. Cavaxaşvili, xahiş edirəm ki, qeydi nəzərdən keçirin. İşin xatirinə onların bir qismini qeydiyyatla götürün və işlə təmin edin». Göründüyü kimi, İttifaq rəhbərliyi «işin xatirinə» nəse görmək istəsə də, milli siyasətin sovet reallıqları qətiyyətli qərarlar qəbul etməyə imkan vermirdi. «İşin xatirinə» deyilən etirafa gəldikdə isə bu o demək idi ki, SSRİ rəhbərliyi ahıskalıların hərəkətinin tələbləri ilə qismən də olsa hesablaşmağa məcbur olmağa başlamışdılar.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ahıskalıları düşündürən bir sıra təşkilati problemlər də vardır. Bu, ilk növbədə hərəkətin birliyinin qorunması məsələsi idi çünki bunsuz hər hansı uğur qazanmaq mümkün deyildir. Bəzən həmrəyliyin olmaması qarşı tərəfin hücumları üçün zəmin yaradırdı. İkinci bir tərəfdən də, insanların uzun illər boyu həsrətini çəkdikləri Vətənə qayıtmaq məsələsinin həlli gecikdikcə, bu işdə bürokratik əngəllər və yerlərdə ahıskalıların qarşı millətçi münasibət güclü olduqca, istər-istəməz hərəkətin müəyyən üzvlərində sosial məyusluq hissi yaranırdı. Yaşlı nəslin Vətən həsrətilə tədricən dünyalarını dəyişməsi, gənc nəslin isə yeni şəraitə, sosial mühitə çətinliklə adaptasiya olması və mübarizə təcrübəsinin kifayət qədər azlığı da öz işini görür.

Hərəkətin güclənməsi üçün onun «informasiya müharibəsinə» hazır olması çox mühüm şərtidir. Başqa sözlə, ahıskalı tarixçilər, politoloqlar, ictimaiyyətçilər və b. yeni nəsle və bütün dünyaya ahıskalıların acı tarixi həqiqətlərini çatdırmaq üçün mümkün olan hər şeyi etməlidirlər.

Fərqanədə və digər bölgələrdə yetişən yeni nəsillər hərəkətin güclənməsi üçün kifayət qədər geniş fəaliyyət göstərirdi. İttifaqın rəsmi dairələri vəziyyətin çıxılmazlığını başa düşürdülər. Uzun illər yeridilmiş repressiya siyasəti-[210-211]tinin neqativ sosial nəticələrini totalitar-avtoritar rejimdə aradan qaldırmağın nə olduğunu başa düşmək çətin deyildir. Hər halda hərəkət yaşamaqda davam edirdi. 1984-cü ildən başlayaraq qəbul olunmuş plan əsasında hökumət orqanları Gürcüstanın mərkəzi rayonları Maxaradze, Sulukidze və Zuqdidziyə daimi yaşayış üçün ahıskalıların yerləşdirilməsi kampaniyasını başlayır. Bu bölgələrə 1984-cü ildə 140 nəfər, 1985-ci ildə 207 nəfər, 1986-cı ildə isə 400 nəfər ahıskalı köçürülmüşdü. Onların ümumi sayı cəmi 850 nəfər (150 ailə) idi. Lakin sonralar düşünülmüş millətçi təzyiqləri, eləcə də yad mühitə alışmağın çətinliyi ucbatından onların çoxu Azərbaycana bəziləri isə Krasnodar və Stavropol diyarlarına dönməyə məcbur oldular.

Statistikaya görə XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Özbəkistanda 48,7 min ahıskalı yaşayırdı, onların xeyli hissəsi-21,7 min nəfəri Daşkənd vilayətində məskunlaşmışdı.

Gürcüstan Nazirlər Sovetinin 1987-ci il 8 dekabr tarixli 600 sayılı qərarına əsasən, hökumət tərəfindən vəd edilirdi ki, 1988-ci ildə Ahıska bölgəsinə 100 ailədən ibarət Ahıska türklərini, Gürcüstanın mərkəzi rayonlarına isə daha 200 ailə köçürüləcəkdir. Qərar işıq üzü gördükdən sonra neçə illər keçməsinə baxmayaraq, Kabarda-Balkardan bu yerlərə cəmi 5 ailə köçürülmüşdü.

Lakin ötən əsrin 80-ci illərinin sonunda «yenidənqurmanın» yekunu olaraq İttifaqın müxtəlif regionlarında meydana çıxmış etnoərazi konfliktlər bir çox deportasiya olunmuş xalqlar kimi, ahıskalıları da qaçqın vəziyyətinə saldı. Onlar «vəd edilmiş» yerlərə qayıtmaq imkanından məhrum olaraq, keçmiş SSRİ-nin, ilk növbədə Rusiya Federasiyasının müxtəlif vilayətlərinə səpələndilər. Onların böyük əksəriyyəti isə Azərbaycanda yaşamağa üstünlük [211-212] verdilər. Bunun isə çox mühüm tarixi və mənəvi səbəbləri vardır. Ən birincisi, bu xalqlar mənşə etibarilə eyni soy kökə malikdirlər. Tarixən bunların arasında bütün məqamlarda möhkəm bağlılıq olmuşdur. XIX əsrdən bu bağlılıq daha aydın şəkildə nəzərə çarpmağa başlamışdır. Belə ki, həmin əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Ahıska ziyalıları Azərbaycana meyl etmiş, onun elmi və mədəni həyatında fəallıq göstərmişlər. Ö. F. Nemanzadənin, Ş. Əfəndiyevanın və başqalarının fəaliyyəti bu sırada xüsusi maraq doğurur.

Bütün bunlara baxmayaraq, Ahıska türkləri öz tarixi torpaqlarına dönmək və mədəni özünəməxsusluq uğrunda mübarizəni davam etdirirlər. XX əsrin 90-cı illərinin birinci yarısı ahıskalıların öz vətənlərinə qayıtmaq uğrunda mübarizəsində yeni mərhələ olmuşdur. Həmin mübarizə hər bir Ahıska vətəndaşının harada yaşamasından asılı olmayaraq amalına çevrilmişdir. Bu mübarizə Rusiya Federasiyasında da, Orta Asiya respublikalarında da, Qazaxıstanda da, Azərbaycanda da, Türkiyədə də eyni səviyyədə davam etdirilir. Bu mübarizənin Ənvər Odabaşev, Yusif Sərvərov və s. kimi böyük ideoloqları olmuşlar.

Bu gün Ahıska türklərinin milli inkişafı yolunda bir çox əngəllər, çətin problemlər durur. Hazırda elə bir proqram işləyib həyata keçirmək lazımdır ki, xalq özünün milli dəyərlərini qoruyub saxlaya bilsin. Xoşbəxtlikdən qardaş Azərbaycan torpağında məskunlaşmış Ahıska türklərinin sosial-mədəni inkişafı üçün real imkanlar vardır. Ahıska türkləri dərin məsuliyyət hissi ilə başa düşürlər ki, bir milyona yaxın qaçqını olan Azərbaycan dövlətinin öz problemləri az deyildir. Təbiidir ki, Azərbaycanda məskunlaşmış Ahıska türkləri respublikada baş verən dəyişik-[212-213]likləri dərinləndirən öyrənməli, hər bir mütərəqqi tədbirdə azərbaycanlılarla birlikdə, əməkdaşlıq şəraitində iştirak etməlidirlər.

Bu gün ahıskalıları müstəqil Azərbaycan Respublikasının bərabərhüquqlu azad xalqlarından biridir. Onlar digər Azərbaycan vətəndaşları kimi bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə edir, ölkənin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında fəallıq göstərir. Azərbaycanlılar qarşısında duran vəzifə və problemlərin həllində hamı ilə birgə çiyin-çiyinə çalışırlar.

Bütün bununla yanaşı Ahıska türklərinin milli inkişaf problemlərinin həllində onların mədəni həyatının öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi, digər xalqlarla əlaqələrinin tədqiqi mühüm aktualıq kəsb edir. Bu gün tarixi ərazilərdən didərgin düşmüş hər bir ahıskalı öz mədəni irsini, tarixi dəyərlərini və ənənəsini öyrənməyə və qorumağa ictimai tələbat hiss edir. Çünki hər bir xalq kimi onlar da öz tarixlərini öyrənməklə, tarixi yaddaşlarına hörmətlə yanaşırlar. Ahıskalıların Vətənə dönmək naminə başladıkları hərəkət milli-demokratik hərəkət hesab olunmalıdır. Çünki bu, hər şeydən əvvəl, repressiyaya məruz qalmış xalqın insan hüquqlarını bərpa etmək, ictimai həyatını yaxşılaşdırmaq, mədəniyyətini və milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirmək uğrunda apardığı hərəkətdir.

Fikrimizcə, bütün türk xalqları, eləcə də azərbaycanlılar ahıskalıların öz doğma və əzəli torpaqlarına qayıtmaq arzularının reallaşdırılması yolunda apardıqları mübarizədə əlindən gələni əsirgənməlidirlər. Adi vətəndaşlar, ictimai təşkilatlar, rəsmi dövlət idarələri və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində bu problem müzakirə gündəmindən heç vaxt çıxarılmamalıdır. Belə olan təqdirdə Gürcüstan Respublikası ən yüksək rəhbərlərinin dili ilə səsləndirdiyi əsassız bəhanələrindən geri çəkilir. Avropa Şurasına daxil olarkən üzərinə götürdüyü öhdəliyi- ahıskalıların öz vətənlərinə qaytarılmasının reallaşdırılmasını təmin edər. Bu yolda süni əngəllər yaranmaz.

Bu nahaqdan, amansız şəkildə incidilmiş xalq qarşısında tarixi ədalətin bərpası olar.

SUMMARY

“Ahiska Turks in Azerbaijan” (their history, social-cultural life)

60 years ago in November 1944 Ahiska Turks were sent into exile to the middle Asia's and Kazakhstan's fields from their historical places.

A long time this people were not called by their own names by the Georgian Muslims – “Mesheti”.

The importance of this monography from the historian point of view is that, it is a reply to this problem.

The introduction contains three chapters, some paragraphs, conclusion and the list of using literature.

In the introduction of the monography has been analysed the urgency, historicity, scientific news, goals and duties, practical importance of the problem.

The first chapter of the monography is called “From the history of the “Ahiska Turks” settled in Azerbaijan”

The author gives short information about Ahiska's settlement in Georgia, their historical places, natural geographical position in this chapter. [214-215]

After it the author gives the historical facts about the first stage of the Ahiska's settlement in Azerbaijan and about the second stage of the Ahiska's settlement in Azerbaijan in connection with the Fargana events.

The second chapter is called “Ahiska's employment forms in Azerbaijan”

Here is given the Ahiska's living in different regions of Azerbaijan and deal with the husbandry, gardening, water-melon and cotton-growing, a cattlebreeding and other farm fields.

The third part is called public-social life of “Ahiska Turks in Azerbaijan”

Here is learnt Ahiska's material and cultural life, their life style, ethnic customs in a historian aspect.

The second paragraph of the chapter is called “Ahiska Turks' struggle to turn back to their country and try to restore their rights”.

In the conclusion of the monography is totaled the questions from the investigated problems and it has been called that it is the first investigation and the scientific news in Azerbaijan history.

İNFORMATORLARIN SİYAHISI

Monoqrafiya üzərində işlərkən dövrü mətbuat, arxiv materialları ilə yanaşı Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında məskunlaşmış və digər ölkələrdə yaşayan Ahıska türkləri ziyalılarından, dünyagörmüşlərindən məlumatlar toplanmış və onlardan bir mənbə kimi istifadə edilmişdir. Bu sahədə bizə yardımçı olan bütün ahıskalılara öz minnətdarlığımızı bildiririk.

1. **AĞAMİR ƏLLƏZ OĞLU QASIMOV**- 1947-ci ildə Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Tülkübas rayonunda anadan olub. Əsli Ahıləkək rayonunun Karsef kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
2. **ALI QƏDİM OĞLU TOSOYEV**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Orta təhsilli olub. Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Timiryazev qəsəbəsində yaşayır.
3. **ALIXAN SARIOĞLU ƏLİYEV**-1935–ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) ray-
[216-217]onunun Pənəkət kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayəti Kaskelen rayonunun Bereke kəndində yaşayır.
4. **ALİ ÖMƏR OĞLU SƏLİMOV**-1945-ci ildə Özbəkistan Respublikası Səmərgənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Saxan kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Bulaxlı kəndində yaşayır.
5. **ALİ NƏSİR OĞLU BAYRAQDAROV**-1968-ci ildə Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zanav kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.
6. **ALIPAŞA ALI OĞLU MAMEDOV**-1956-cı ildə Qazaxıstan Respublikası 1-May kolxozunda anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Levis kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayır.
7. **ALISULTAN AYVAZOV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan respublikası Şımkent vilayətinin Lenin kəndində yaşayır.
8. **ALİRZA PİRVERDİ OĞLU XALİLOV**-1948-ci ildə Qırğızıstan Respublikası Oş vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Boqda-[217-218]novka (Hocabəy) rayonunun Saramo kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
9. **ALLAHVERDİ HÜSEYN OĞLU PİRİYEV** –1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
10. **ANAĞİZ DURSUN QIZI ƏSGƏROVA**- 1939-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəkət kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
11. **ARZUMAN DURSUN OĞLU ƏSGƏROV**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəkət kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Alatau qəsəbəsində yaşayır.
12. **ASLI OSMANOVA**-1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Ahıləkək rayonunun Karsef kəndində anadan olub. **Filologiya elmləri doktorudur**. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı şəhərində yaşayır.
13. **AYDIN MİRZƏ OĞLU RƏHİMOV**-1964-cü ildə Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zanav kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Nəsimikənd kəndinə yaşayır. [218-219]
14. **AYDIN POLAD OĞLU SÜLEYMANOV**-1976-cı ildə Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Şolaver kəndindəndir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.
15. **BATTAL SEYFƏT OĞLU HASANOV**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sinuban kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Xudat şəhərində yaşayır.
16. **BAYRAM HÜSEYİN OĞLU PİRİYEV**- 1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.

17. **BAYRAM İSRAFİL OĞLU ŞƏHRIYEV**- 1958-ci ildə Özbəkistan Respublikası Əndican vilayətinin Cəlalquduk rayonunun Savay sovxozunda anadan olub. Əslə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun An kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Əhmədabad kəndində yaşayır.
18. **BƏXTLİ ÖMƏR FAİQ QIZI NEMANZADƏ**-1917-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır. [219-220]
19. **BƏKİR HƏMZƏ OĞLU MAMOYEV**-1937-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
20. **BƏŞİR MƏDƏTOV**-1922-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Axaşen kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Türkiyə Cumhuriyyəti Bursa-Yeşilyaylada yaşayır.
21. **BOLŞEVİK DAŞDAN OĞLU OSMANOV**-1921-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Natamam orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkənd vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayıb.
22. **CABİR XALİD OĞLU XALİDOV**- 1951-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əslə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Dersel kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır.
23. **ÇİNGİZ ƏHMƏD OĞLU NEMANZADƏ**-1947-ci ildə Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində anadan olub. Əslə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Bakı şəhərində yaşayır.
24. **DAĞLI MUSTAFAYEV**-1900-cü ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Natamam orta [220-221] təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayəti Kaytpas kəndində yaşayıb.
25. **DAŞDƏMİR MAHMUDOV**-1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Bolacuri kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Alekseyevka kəndində yaşayır.
26. **DATKO GƏDİM OĞLU NURİYEV**-1940-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayıb.
27. **DİLDAR BİNALİ QIZI KARXALOVA**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şəmkir rayonunun Kür qəsəbəsində yaşayır.
28. **DOSMAXAN ARZUMAN OĞLU** -1955-ci ildə Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində anadan olub. Əslə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində yaşayır.
29. **DÜNYAMALI MƏRDƏN OĞLU ƏSGƏROV**-1949-cu ildə Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Qarasu kəndində anadan olub. Əslə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı şəhərində yaşayır. [221-222]
30. **ƏHMƏD ƏSGƏR OĞLU MUŞTAHOV**-1927-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sinuban kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun İzmayılovka kəndində yaşayır.
31. **ƏHMƏD ŞADI OĞLU ŞADİYEV**- 1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sinuban kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Yeni-həyat qəsəbəsində yaşayır.
32. **ƏSFƏNDİ ŞÜKÜR OĞLU ŞÜKÜROV**-1933-cü ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sür kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Əhmədabad kəndində yaşayır.
33. **FATMA İSMAİL QIZI İSMAİLOVA**-1918-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Muxo kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Ağbil kəndində yaşayır.
34. **FƏHMİNƏZ ŞENNİK QIZI ƏSGƏROVA**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayəti Alatau qəsəbəsində yaşayır.

35. **FƏHMİNƏZ TƏHƏROVA**-1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır. [222-223]
36. **FƏRƏMÜZ ŞABAN OĞLU ŞABANOV**-1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qorqul kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində yaşayır.
37. **FƏTƏLİ ƏLİXAN OĞLU SƏFƏROV**- 1974-cü ildə Azərbaycan respublikası Saatlı rayonunun Pakrovka kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Tsaxan kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Pakrovka kəndində yaşayır.
38. **FƏZƏİR SƏRDƏR OĞLU**- 1931-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zediban kəndinə anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Gədik kəndində yaşayır.
39. **FƏZLİ SƏDDİ OĞLU ƏSRƏFOV**- 1954-cü ildə Özbəkistan Respublikası Nəmanqan rayonunda anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Cəla kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır.
40. **GISXANIM MAMOYEVA**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Şolaşet kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Türkiyə Cumhuriyyəti, Bursa-Yeşilyaylada yaşayır.
41. **GÜLƏLİ BİNƏLİ OĞLU AZADOV**-1926-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Orta [223-224] təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayıb.
42. **GÜLƏLİ BİNƏLİ OĞLU BİNƏLİYEV**-1942-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Xevəşen kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Dəvəçi rayonunun Hüdülü kəndində yaşayır.
43. **GÜLƏHMƏD ŞAHİN**-1955-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Sır-Dərya vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Pulate kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Günəşli kəndində yaşayır.
44. **GÜLŞAN FƏZLİ QIZI ABBASOVA**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Xudo kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Yeni-həyat kəndində yaşayır.
45. **GÜLÜSTAN PAŞALI QIZI PAŞALIYEVA**-1941-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sür kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Güllüstan kəndində yaşayır.
46. **GÜNƏŞ FUTKARADZE**- 1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
47. **HASAN MƏMMƏD OĞLU MƏMMƏDOV**- 1943-cü ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün [224-225] rayonunun Tsaxan kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Bulaxlı kəndində yaşayır.
48. **HASAN MÜRSƏL OĞLU MÜRSƏLOV**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Pulate kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində yaşayıb.
49. **HƏTİCƏ BİNƏLİ QIZI XƏLİLƏVA** -1924-ci ildə Ahılkələk rayonunun Hoqam kəndində anadan olub. Savadsızdır. 1970-ci Qırğızıstan Respublikasının Oş vilayətindən Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Qaradağ-Buduq kəndinə məskunlaşıb.
50. **HƏŞİM HƏSƏN OĞLU HƏSƏNOV**- 1916-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayıb.
51. **HƏTƏM ORUC OĞLU QURBANOV**-1916-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayəti Telman qəsəbəsində yaşayır.
52. **HİDƏYƏT ƏMƏR QIZI**-1925-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şəmkir rayonunun Kür qəsəbəsində yaşayır.
53. **HİMƏŞ SƏRDƏROVA**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Natamam orta təhsilli-[225-226]dir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.

54. **HÜSEYİN BİNALİ OĞLU MƏMMƏDOV**–1948-ci ildə Özbəkistan Respublikası Səmərgənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Gəməzə kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Çuxuryurd kəndində yaşayır.
55. **XALİT TAŞTAN OĞLU TAŞTANOV**-1941-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Plate kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində yaşayır.
56. **XANALI ABDULLAH OĞLU BİZİNOV**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kommunist kəndində yaşayır.
57. **XANIM İMİRZƏ CIZI MUSAYEVA**- 1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Lenin kəndində yaşayır.
58. **XASİYYƏT ŞAHBAZ QIZI QULİYEVA**–1942-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Varxan kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır. [226-227]
59. **İBRAHİM KAMAL OĞLU İBRAHİMƏDƏ**- 1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
60. **İBRAHİM NADİM OĞLU BURXANOV**-1957-ci ildə Özbəkistan Respublikası Nəməngən vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Kikinet kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
61. **İLİM SƏFİLİ** (aşıq Məmməd Səfilinin nəvəsi)- 1951-ci ildə Özbəkistan Respublikası Sırdərya vilayətində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində yaşayır.
62. **İLYAS XƏLİL**-1955-ci ildə Özbəkistan Respublikası Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Saxan kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Beyləqan rayonunun Türklər kəndində yaşayır.
63. **İSFAHAN MUSTAFAYEVA**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytпас kəndində yaşayır.
64. **İSMAİL RAMİZ OĞLU RƏHİMOV**-1957-ci ildə Özbəkistan Respublikası Andijan vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zanav kəndindəndir. Ali təhsil-[227-228]lidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
65. **İSA SƏDDƏT OĞLU SƏDDƏTOV**- 1921-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Xeot kəndində anadan olub. Natamam orta təhsilli olub. Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayıb.
66. **İSO OSMAN OĞLU LƏZGİYEV**-1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Zuzel kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
67. **İSRAFİL ALOSMAN OĞLU TƏHƏROV**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
68. **KAMAL QARAYEV**-1937-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Bəzixana kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində yaşayır.
69. **KAMİL ƏMİRXAN OĞLU ƏMİRXANOV**-1939-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytпас kəndində yaşayır.
70. **KAMILA MUSTAFA QIZI AZNAUROVA** – 1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska [228-229] rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şəmkir rayonunun Kür qəsəbəsində yaşayır.
71. **KİRƏZ AYYAZOV**-1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində yaşayır.
72. **LAÇIN AYDIN OĞLU AYDINOV**-1941-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Mulaşə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.

73. **LÜTVİYƏ HƏMİT QIZI TOSOYEVA**-1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Timiryazov qəsəbəsində yaşayır.
74. **MAHMUD AYDINBƏY OĞLU NAYMANOV**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Urvell kəndində anadan olub. Ali təhsilli olub. Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Yeni-həyat kəndində yaşayıb.
75. **MAHSUD RAMİZ OĞLU ABBASOV**- 1957-ci ildə Özbəkistan Respublikası Taşkent vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zarzıma kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Dəlləkli kəndində yaşayır. [229-230]
76. **MAMED ASİM OĞLU DURSUNOV**-1949-cu ildə Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Merke rayonunda anadan olub. Orta təhsillidir. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Xırtız kəndindəndir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun İzmailovka kəndində yaşayır.
77. **MAMED KAMAL OĞLU ÇUMUZAYEV**-1922-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Dzerjinovka kəndində yaşayır.
78. **MAVİ BİNALİ QIZI**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Çuxuryurd kəndində yaşayır.
79. **MAYTAVAN MURAD QIZI QASIMOVA**-1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəkət kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Malastansiya qəsəbəsində yaşayır.
80. **MEHRALI RÜSTƏM OĞLU XALİDOV**- 1954-cü ildə Özbəkistan Respublikasının Buxara vilayətində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Ağçay kəndində yaşayır.
81. **MEHYAR ƏHMƏD OĞLU**-1943-cü ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Varxan kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda [230-231] Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Varxan kəndində yaşayır.
82. **MƏCİT RƏŞO OĞLU İŞİQOV**-1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Blorza kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Vladimirovka kəndində yaşayır.
83. **MƏHƏMMƏD PAŞALI OĞLU**-1954-cü ildə Özbəkistan Respublikası Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Çurçuto kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Günəşli kəndində yaşayır.
84. **MƏRDALI MƏMMƏD OĞLU MƏMMƏDOV**-1925-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Şurdo kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
85. **MİLƏZ ALI OĞLU ALİYEV**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qaratuban kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində yaşayır.
86. **MİNƏSİB MAMOYEV**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza rayonunun Xırtız kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
87. **MİNURƏ RÜSTƏMOVA**- 1940-cı ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sinuban [231-232] kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xızı rayonunun Türkoba kəndində yaşayır.
88. **MİRZƏ ƏSVƏNDİ OĞLU MİSLİYEV**-1953-cü ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərgənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qomoro kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır.
89. **MÖVLÜD ABBAS OĞLU**-1924-cü ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Urvell kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
90. **MUNİBƏ MUSAYEVA OSMAN QIZI**-1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Muxo kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Ağbil kəndində yaşayır.
91. **MUXSƏT MUSAYEV**-1922-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza rayonunun Buzmaret kəndində anadan olub. Ali təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayıb.

92. **MÜDÜR SARI OĞLU ƏLİYEV**-1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayəti Kaskelen rayonunun Bereke kəndində yaşayıb. [232-233]
93. **MÜFTƏLƏ İBRAHİM OĞLU QARAYEV**-1922-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.
94. **MÜXRƏDDİN MİZAM OĞLU MİZAMOV**-1940-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun İdumala kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Türkiyə Cumhuriyyəti, Bursa-Yeşilyaylada yaşayır.
95. **MÜSLÜM TƏMİR OĞLU DADAYEV**-1936-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Qarasu kəndində yaşayır.
96. **MÜSLÜM HÖDCƏT OĞLU FƏZLİYEV**-1960-cı ildə Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qavqi kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
97. **MÜZEYFƏ QOCA ADIGÜNLÜ**-1933-cü ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonu Pulate kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Fətəlikənd kəndində yaşayır.
98. **NAZİM YUSİF OĞLU KAMALOV**- 1923-cü ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Buzmaret kəndində anadan olub. Ali [233-234] təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayır.
99. **NƏSİYOV HAQVERDİ OĞLU ƏLLƏZOV**-1937-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Qarasu kəndində yaşayır.
100. **NÜRƏDDİN ABBASOV**– 1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Xək kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Yeni-həyat kəndində yaşayır.
101. **NÜRƏDDİN HASAN OĞLU SASİYEV**–1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur qəsəbəsində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
102. **NİYAZ SƏLVƏR OĞLU SƏLVƏROV**- 1940-cı ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Uraş kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Yeni-həyat kəndində yaşayır.
103. **NİZAM ŞABAN OĞLU ŞABANOV**-1940-cı ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qorqul kəndində anadan olub. **İqtisad elmləri namizədidir.** Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində yaşayır.
104. **NURİYA BİNALİ QIZI MAMEDOVA**– 1958-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Gəməz kəndindəndir. [234-235] Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şəmkir rayonunun Kür qəsəbəsində yaşayır.
105. **ORAZ NƏZİM OĞLU KAMALOV**-1952-ci ildə Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Buzmaret kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayır.
106. **OSMAN ƏLƏDDİNOV**-1933-cü ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Vale kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Dəlləkli kəndində yaşayır.
107. **PAMUK HÜSEYN QIZI PİRİYEVA**-1921-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayır.
108. **PAMUK SƏBRİ QIZI İSAYEVA**-1939-cu ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sakunet kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Əhmədabad kəndində yaşayır.
109. **PILOŞ MƏMMƏD OĞLU ƏLİYEV**-1927-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.
110. **POMPUL İZNUR QIZI MİSLİYEVA**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün ray-
[235-236]onunun Qomoro kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır.

111. **RASİM RAFAT OĞLU BAYRAQ- DAROV**-1933-cü ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zanav kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.
112. **RƏHİM ABUZƏR OĞLU BAYRAQ-DAROV**-1958-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Sir-Dərya vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonu Sre kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Dəlləkli kəndində yaşayır.
113. **RÜSTƏM OSMAN OĞLU ƏLLƏZOV**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Təzəköy kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.
114. **RÜSTƏM MÜŞTAQ OĞLU ŞÖVKƏTOV**-1958-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərgənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qaqvi kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.
115. **SABİR VEYSƏL OĞLU MARIYEV**-1938-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Klde kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan respublikası Bakı şəhərində yaşayır. [236-237]
116. **SARI MAZA OĞLU ƏHMƏDOV**-1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Qaynarbulaq kəndində yaşayır.
117. **SEYFƏT ƏHMƏD OĞLU ƏHMƏDOV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Çağısman kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Dzerjinovka kəndində yaşayır.
118. **SEYFƏT QÖYQÖZ OĞLU MAMEDOV**-1941-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Bəzixana kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində yaşayır.
119. **SEYFİDAR EYYUB OĞLU EYYUBOV**-1937-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Dersel kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Adıgün kəndində yaşayır.
120. **SƏBRİ SƏDDƏTOV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qobiyet kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
121. **SƏDİR QƏDİR OĞLU HÜSEYİNOV**-1926-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Bəzixana kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Res- [237-238]publikası Şımkent vilayətinin Telman qəsəbəsində yaşayır.
122. **SƏRVƏL BATTAL OĞLU**-1926-cı ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Yuxarı Entel kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Barlı kəndində yaşayır.
123. **SONA MƏRDƏN QIZI ƏSGƏROVA**-1953-cü ildə Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Qarasu kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikasının Almatı şəhərində yaşayır.
124. **SULTAN MEHTİYEVA**-1929-cu ildə Aspinza (Əspincə) rayonu Oşora kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonu Niyazabad kəndində yaşayır.
125. **ŞAHİSMAİL TEYMUR OĞLU NƏBİYEV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Buzmaret kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Karl Marks kəndində yaşayır.
126. **ŞAHİSMAİL ADIGÜNLÜ**-1948-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Sire kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Qazanbatan kəndində yaşayır. [238-239]
127. **ŞAVON NAĞI OĞLU MAMEDOV**-1930-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Van kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Kaytpas kəndində yaşayır.
128. **ŞAYMƏRDƏN MURAD OĞLU MAMEDOV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Pulate kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Ağbil kəndində yaşayır.
129. **SELİM SƏMƏD OĞLU BƏDƏLOV**-1926-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Pənəket kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Almatı vilayətinin Alatau qəsəbəsində yaşayır.

130. **ŞƏHRİ İSMAYIL QIZI RƏŞİDOVA**-1929-cu ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Lenin kəndində yaşayır.
131. **ŞİRİN GÖZƏLOV**-1916-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Daşlıqışlaq kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikasının Kentau şəhərində yaşayır.
132. **ŞOFER ORUC OĞLU MUSAYEV**-1942-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsilli olub. Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Qaynarbulaq kəndinə yaşayıb. [239-240]
133. **SUŞA ÇAXO QIZI MAMOYEVA** –1907-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
134. **TAHİRCAN KUKULOV** - 1960-cı ildə Özbəkistan Respublikasının Sır-Dərya vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Smadakənd kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Smadakənd kəndində yaşayır.
135. **TAKSİM MUSA OĞLU MUSAYEV**-1939-cu ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zeyduban kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şamaxı rayonunun Mədrəsə kəndində yaşayır.
136. **TƏHMİNƏ AYDIN QIZI SASİYEVA**-1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Azğur kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Vladimirovka kəndində yaşayır.
137. **TƏMƏNDAR KAMAL OĞLU SEYİDOV**-1932-ci ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Sakunet kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Sabirabad rayonunun Ahıska kəndində yaşayır.
138. **TƏZƏGÜL TƏMƏL QIZI LOLADZE**–1960-cı ildə Özbəkistan Respublikasının Kitab şəhərində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Boqa kəndindəndir. Orta təhsilli-[240-241]dir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.
139. **UMUD VƏLƏT OĞLU**- 1928-ci ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Qoyundərə kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Qazaxıstan Respublikası Şımkent vilayətinin Qaynarbulaq kəndində yaşayır.
140. **VƏLİ GÜLMƏMMƏD OĞLU ÇİÇİTOV**-1963-cü Özbəkistan Respublikasının Sır-Dərya vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Qilde kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Gödəkli kəndində yaşayır.
141. **YİTGÜN QOMOROLİ** (Eyvazov Həmdi)-1952-ci ildə Özbəkistan Respublikasının Səmərqənd vilayətində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Qomoro kəndindəndir. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Saatlı rayonunun Şirinbəy kəndində yaşayır.
142. **YUSİF RASİK OĞLU RASİKOV**-1935-ci ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Moxe kəndində anadan olub. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Ağbil kəndində yaşayır.
143. **YUSİF DÜRSUN OĞLU SƏFƏROV**-1975-ci ildə Sabirabad rayonunun Smadakənd kəndində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonu Xero kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır. [241-242]
144. **ZAİDA ŞƏFKƏT QIZI İSMAYILOVA** – 1926-cı ildə Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Niyala kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Xaçmaz rayonunun Müşkür kəndində yaşayır.
145. **ZEYNUL YEKTAY** (Fəxriyev)-1934-cü ildə Gürcüstan Respublikası Ahıska rayonunun Upavel kəndində anadan olub. Orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Şəmkir rayonunun Pitilli kəndində yaşayır.
146. **ZƏKƏRİYƏ MEHRALI**-1934-cü ildə Gürcüstan Respublikası Adıgün rayonunun Zarzıma kəndində anadan olub. Natamam orta təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Quba rayonunun Dəlləkli kəndində yaşayır.
147. **ZƏKİ KAMAL OĞLU İBRAHİMZADƏ**-1935-ci ildə Azərbaycan Respublikası Gəncə şəhərində anadan olub. Əsli Gürcüstan Respublikası Aspinza (Əspincə) rayonunun Xırtız kəndindəndir. Ali təhsillidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikası Bakı şəhərində yaşayır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

(Azərbaycan və türk dilində)

1. Abbasxanlı T. Vətənimdə vətənimizi özlədim. Bakı, «Vektor» nəşrlər evi, 2003, 212 s.
2. Adıgünlü Ş. Qara vaqonlar. B., «Azərnəşr», 1998, 62 s.
3. Ahıska. dergi. ahiskalilar@ahiskalilar.org
4. Ahiskalilar.dergi. www.ahıska.orgwww.ahiskalilarvakfi.net
5. Ahıskalı M. İ. Ahıska tarixi və bazı hatıralar. İstanbul, 1997, 60 s.
6. Ahıskalıların halk şeri ve edebiyatı. www.posofca.sitemynet.cos/about.html
7. Ahıska ve Ahıska türkləri.
<http://www.antoloji.com/nedir/g.asp?terim=5462>
8. Ahıska türklərinin tarixi.
<http://www.ahiskalilar.org/giris/tarihimiz.html>
9. Ahıskalı türklərlə ilgili başlıca kaynaklar ve araştırmalar. <http://posofca.sitemynet.com/about.htm>
10. Ahıska türklərini məhv olma təhlükəsi gözləmirmi? «Azərbaycan» qəzeti, №103, 3-iyun, 1993, 8 s.
11. Ahmedov M. Mesket türkləri sorunu. XI Türk Tarih Konqresi. Bildiri özetleri. Ankara, «Türk Tarih Kurumu» basımevi, 1990, 123-124 s.
12. Allahmanlı M. Türk dastan yaradıcılığı. Bakı, «Ağrıdağ» nəşriyyatı, 1998, 142 s.
13. Allahmanlı M., Borçalı M. Vətən dərdinin hayqırtısı. «Elm və təhsil» qəzeti. № 03, 10 fevral 2004, 4 s.
14. Aleskerov A. Ahıska türklərini gürcüləşdirmə cəhəbləri son bulmalıdır. «Ahıska» dergisi. Sayı 3, 2002, 48 s. [243-244]
15. Altunbay M. Azadlığa uçan türk. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1994, 171 s.
16. Arslan A. I Dünya savaşı ve milli mücadele döneminde Ahıska-Ahılkelek (1914-1921).-Kavkaz araştırmaları (III), İstanbul, 1997, 21 s.
17. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq. Bakı, «Qartal», 1998, 280 s.
18. Arzumanlı V. Tarix siyasətin, siyasət tarixin dili ilə. Bakı, «Qartal», 1999, 442 s.
19. Arzumanlı V. Vətənsiz qalmış xalq. Bakı, «Elturan» jurnalı. № 1-2, 2000, 64s
20. Aşırım A. Ahıska Türkləri. Ankara, «Yücel», 1998, 46 s.
21. Avsar B.Z., Turçalp Z.S. Ahıska türkləri. Ankara, 1994, 80 s.
22. Azərbaycan respublikası prezidentinin sərəncamı. (1 iyul 2004-cü il). «Respublika» qəzeti. № 150, 2 iyul, 2004, 8s.
23. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, I c., 1994, 687 s.
24. Azərbaycan Respublikası Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.1, c. 45, iş 115, 1958, v.171.
25. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999-cu il, VI, Bakı, 2000.
26. Azərinform. Tansu Çillər Ahıska Türkləri ilə görüşdü. «Azərbaycan gəncləri» qəz. 11 iyul, 1995, 4 s.
27. Babaxanov A. Mesket türkləri kimdir? «Kommunist» qəzeti. № 45, 2 mart 1990, 4s.
28. Balayeva A. Didərgin Ahıska türkləri. 525-ci qəzet, 16 aprel, 2002, № 69, 8 s. [244-245]
29. Baş O. Nicesen... yahşımisan... Ankara-Tokat, «BRC» matbaaçılıq, 2004, 127s.
30. Bayrakdar R. Rasim Bayrakdarov ilə söhbət. «Ahıska» dergisi. Sayı 2, mayıs 2002, 48 s.
31. Bayrakdar R. 21 Yüzyılda insanlık dramı. İzmir, «İhlas», 1999, 103 s.
32. Bayrakdar R. Ahıska-Çıldır Beylerbeyliğı. İstanbul, «Yaşayan», 2000, 130 s.
33. Bayram S. Ahıska türkünün ahı. «Türkiye» qazetesi. 13 mart, 1998, № 63, 24 s.
34. Cavadov Q. C. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı, «Elm», 2000, 439 s.
35. Didərginlər. Məqalələr toplusu. Ənsərov Ə. Məhsəti türklərinin faciəsi. Bakı, «Gənclik», 1990, 384 s.
36. Didərginlər. Məqalələr toplusu. Qurbanov Ş. Məhsəti türkləri. Bakı, «Gənclik», 1990, 384 s.
37. Didərginlər. Məqalələr toplusu. Hürüşanov S. Qaçqın türklərin harayı. Bakı, «Gənclik», 1990, 384 s.
38. Erçilasun A. B. Mesket türkləri haqqında. – «Türk kültürü» dergisi. Sayı 315, temmuz 1989, 390 s.
39. Əlibəyzadə E. Mesxeti türkləri. «Elm» qəzeti. №30, 29 iyul, 1989, 4 s.
40. Əliyev H. Ə. Müstəqillik yollarında. I c., Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı. 1997, 558 s.
41. Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. II c., Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997, 604 s.
42. Əhmədov G.Ə. Heydər Əliyev və Saatlı rayonu. Bakı, «Steyp» KM-nin mətbəəsi, 2003, 106 s.
43. Əfəndiyev E. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Oçerk(5). Bakı, «Şərq-Qərb», 1994, 22 s.
44. Ələkbərli Ə. Bir daha Fərqanə hadisələri haqqında. «Novruz» qəzeti. № 25, 18 iyun, 1991, 8 s. [245-246]

45. Ənsərov Ə. Ahıska türkləri. B., «Azərnəşr», 1996, 56 s.
46. Ənsərov Ə. Mesheti türkləri faciəsi. «Diderqinlər» dergisi, Bakı, 1990, 203-211s.
47. Əzizov E, Hacıyev T. Buntürklər kimdir? «Ulduz» jurnalı, № 2, 1989, 96 s.
48. Fəhrettin M. K. Kars tarixi. I c., İstanbul. «İşık» matbaası, 1953, 608 s.
49. Fəhrettin M. K. Kayıp Bir Halk: Rusya Mesketyalıları. «Türk Dünyası Araştırmaları» dergisi, № 50, ekim 1987, 184-185 s.
50. Fəhrettin M. K. Ne «Mesket» ne de «Misket» Ahıska türkləridir. Ankara, «Azerbaycan Kültür Derneği» Yayınları, sayı 268, 1989, 17-23 s.
51. Fəhrettin M. K. Bugün. «Ahıska» qəzeti. Türkiyə, № 4, 30 nisan, 2002, 4 s.
52. Fərzəliyev Ə. Elim sənə həyəndir. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti, № 146, 12 dekabr, 1989, 14 s.
53. Fərzəliyev Ə. Dünyanın ən uzun yolu. «Azərbaycan gəncləri» qəzeti. № 82, 10 iyul, 1990, 14 s.
54. Hacı A. Qəribəm bu vətəndə. Bakı, «Gənclik», 1992, 216 s.
55. Hacı A. «Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş!...» «Ulduz» jurnalı, Bakı, № 7, 1989, 96 s.
56. Hacı A., Poladoğlu A. Ahıska türk folkloru. I c., Bakı, «Mütərcim», 1998, 228 s.
57. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikaların tarixindən. Bakı, «Azərnəşr», 1994, 124 s.
58. Hacıyev A. Tiflis Azərbaycan teatırı. Bakı, «İşiq» 1984, 160 s.
59. Hacıyev V. Azərbaycan folklorunun gürcü toplayıcıları. «Ulduz» jurnalı. Bakı, №1, 1989, 96 s. [246-247]
60. Hacıyev T., Əzizov E. Bun türklər kimdir? «Ulduz» jurnalı, Bakı, № 2, 1989, 96 s.
61. İbragimov K. Fərget hanım. «Ahıska» dergisi. İstanbul, sayı 4, 2002, 48 s.
62. İzzətov M. Vətəndən uzaqlarda. Vətən eşqi qəzeti, 2 avqust, 1992, 8 s.
63. Kalkan M. Ahıska türklərinin mənşei və tarixi qəşim seirleri. «Türk kültür dergisi», sayı 7, 1998, 160-170 s.
64. Kazımov İ. Ahıska türklərinin dili. Bakı, «Elm», 1999, 276 s.
65. Kazımov İ. «Ahıska toponimləri». Bakı, «Nurlan» 2001, 48 s.
66. Kazımov İ. Doktorluq dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2002, 55 s.
67. Kazımov İ. Ahıska türklərinin folkloru. «Dədə Qorqud» jurnalı, № 4, 2002, 180 s.
68. Kərimov E. Xalqın sədası. «Həyat» qəzeti, 1 iyul 1992, 4 s.
69. Kərimov E. Ahıska türkləri iki dəfə deportasiya edilmiş xalqdır. «Ayna» qəzeti. 27 yanvar, 1996, 4 s.
70. Kərimov İ. Mesxeti türkləri. «Çağ öyretim işletmeleri» dergisi, sayı 1, haziran-temmuz, 1997, 37 s.
71. Kılıç V. Geç kalmış bir diriliş. Ahıskalılar. «Tarix və kültür» dergisi, sayı 4, İstanbul, ekim, 2003, 50 s.
72. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Yazıcı», 1988, 265 s.
73. «Kitabı-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, «Elm», 1999, 203 s.
74. Kiyas A. Ahıska türkləri. «Kültür və dayanışma dergisi», sayı 1, Ankara, 1995, 87 s. [247-248]
75. Kukulov T. Ahıska türklərinin tarixinə bir nəzər. Bakı, «İTK» mətbəəsi, 1999, 91 s.
76. Qafarov T. «Şeytan barmağı». «İki sahil» qəzeti, 13 mart, 2001, səh 9.
77. Qarayev K. Biz dünyaya belə gəlmişik. Bakı, «Azərnəşr». 1999, 103 s.
78. Qasımov C. Repressiyadan deportasiyaya doğru. Bakı, «Mütərcim», 1998, 298 s.
79. Qasımlı M. Bizim ellər yerindəmi. Bakı, «Azərnəşr», 1993, 74 s.
80. Qocatürk U. Atatürk. Bakı, «Elm», 1991, 209 s.
81. Quliyev V., Həbibəoğlu V. Qədim türklər. Bakı, «Gənclik», 1993, 536 s.
82. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nəmanzadə. Bakı, Azərbaycan SSR «Bilik» cəmiyyəti, 1985, 46 s.
83. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nəmanzadə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, «Yazıcı» nəşriyyatı, 1992, 536 s.
84. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nəmanzadə. Bakı, «Gənclik», 1992, 208 s.
85. Qurbanov Ş. Məhsəti türkləri. «Vətən eşqi» qəzeti. № 2-3, 3 mart, 1992, 8 s.
86. Qurbanov Ş. Məhsəti türkləri (I məqalə). «Vətən eşqi» qəzeti, №6-7, 10 aprel, 1992, 8 s.
87. Qurbanov Ş. Məhsəti türkləri (II məqalə) «Vətən eşqi» qəzeti. № 4-5, aprel-may, 1992, 8 s.
88. Qurbanov Ş. Ahıska türklərinin faciələri. «Xalq» qəzeti, № 183, 25 sentyabr, 1992, 4 s.
89. Qurbanlı H. «Məqsədımız bütün dünyadakı soydaşlarımızı bir araya gətirməkdir». «Üç nöqtə» qəzeti. № 129, 3 iyul, 2004, 24 s.
90. Lenin V.İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Azərnəşr», VII c., 1976, 663 s. [248-249]
91. Lenin V.İ. Seçilmiş əsərləri. B., «Azərnəşr», XXIV c., 1980, 603 s.
92. Lesovenko N. Mesxeti türklərinin daha bir ünvanı. «Soyuz» (İzvestiya qəzetinə əlavə). №34, avqust 1990, 24 s.
93. Mədətoğlu M. Çağdaş Borçalı ədəbi məktəbi. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1994, 224 s.
94. Məmmədov İ. Tariximiz, torpaqlarımız, taleyimiz. Bakı, «Adiloğlu», 2002, 699 s.
95. Məmmədli Q. Cavid-ömrü boyu. Bakı, «Yazıcı», 1982, 296 s.
96. Musayev M.R., Mirzəyev M.H. Türk dünyası. Bakı, «Maarif», 2004, 444 s.
97. Mustafayev Ş. Ahıska türkləri. Qanunların ruhu qəzeti, 3-10 iyun, 2004, 8 s.

98. Mühitdinov N. A. Fərqana faciəsi «Sovet Özbəkistanı» qəzeti. (özbək dilində) 12 avqust, 1989, 8 s.
99. Naci K. Gazi'nin həyatı (1881-1938). İstanbul, «Toplumsal Dönüşüm» yayınları, 1999, 240 s.
100. Nəmanzadə Ö.F. Mən kiməm? «Qardaş köməyi», Bakı, «Açıq söz» qəzetinin elektrik mətbəəsi, 1917, 16 s.
101. Nəcəfova S. Cavabsız suallar. «Azərbaycan qadını» jurnalı, №12, 1989, 24 s.
102. Nəsimzadə N. L. Azərbaycanın demokratik respublikası. Bakı, «Elm», 1990, 86 s.
103. Nurməmmədli M. T. «Cavaxetiyada nələr baş verir». «Xalq» qəzeti, 13 yanvar, 1999, 6 s.
104. Osmanlı B. Asırlıq çınarların Ahıska serüveni! Ahıskalılar. «Tarih ve kültür» dergisi. İstanbul, Sayı 4, ekim, 2003, 50 s. [249-250]
105. Ozan M. S. Ay yıldızlı al bayrağım. İzmir, «Türk ocakları», 2002, 232 s.
106. Özfatura M.N. Ahıska (Mesket) türklərindən yardım çağırısı. «Türkiye» qəzetesi, 4 temmuz, 1996, 24 s.
107. Özfatura M. N. Bugün. Ahıska qəzeti. Türkiye, №4, 30 nisan, 2002, 24 s.
108. Özdək R. «Türkün qızıl kitabı» I c, Bakı, «Yazıçı», 1992, 179 s.
109. Piriye V. (Buduqlu). Buduq və buduqlular. Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1994, 140 s.
110. Piriye S. Ahıska türkləri sürgündə. «ASIA FAKT», Bakı, 2003, 29 s.
111. Piriye S. Ahıska türkləri Azərbaycanda. «Ahıska türklərinin səsi» qəzeti. (xüsusi buraxılış) № 1, Gebze, Türkiye, 2004, 12s.
112. Piriye A., Piriye S. Ata yurdum Ahıska. Bakı, «Mütərcim», 2001, 256 s.
113. Piriye S., Piriye A. Türk dünyası və Ata yurdum Ahıska. Bakı, «Tuna», 2003, 298 s.
114. Piriye S., Yaqubova T. Bu qan yerdə qalmaz. Bakı, «Mütərcim», 1999, 35 s.
115. Poladoğlu A. Ahıska türk folkloru. II c., Bakı, «Çaşıoğlu», 1988, 130 s.
116. Robert G. Selcuq tarixi və islam medeniyeti. İstanbul, 1969, 362 s.
117. Robert G. Kayıp bir halk: Rusya Mesketyalıları, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 50, ekim, 1987, 184-185 s.
118. Rusiya Federasiyasından sürgün olunmuş xalqların konfederasiyası. (Sənədli materiallar 1990-1992). Moskva, 1993, 76 s. [250-251]
119. Rüstəmov Ç. Ahıska türkləri. «Ekspress» qəzeti, № 23, 5 fevral, 2003, 16 s.
120. Rüstəmxanlı S. Ömür kitabı. Bakı, «Gənclik», 1988, 365 s.
121. Rzayev N. Yaşatmaq yangısı. Bakı, «Gənclik», 1981, 167 s.
122. Sasiev N. Söndürülmüş ocaxlar. Bakı, «BSU»-nın nəşriyyatı, 2001, 175 s.
123. Sarvan M. Ulu Borçalı. Bakı, «Elm», 1998, 370 s.
124. Sarvan M. Borçalı alimləri. Bakı, «Azərbaycan Milli Ensiklopediyası» nəşriyyatı, 2001, 510 s.
125. Sezgin M.N. Ağacan K. Dünyədən bugünə Ahıska türkləri sorunu. Ankara, «Yorum» matbaası, № 4, mayıs, 2003, 51 s.
126. Səfərov X. Azərbaycan xəritəsində düşməyən kənd» «Azərbaycan» qəzeti. №101, 1 iyun, 1995, 8 s.
127. Səttar A., Haqverdiyev Ə. Türk dünyası xalqlarının tarixi. Bakı, «Nərgiz» nəşriyyatı poliqrafiya firması, 1996, 70 s.
128. Süleyman. Azərbaycanın Ahıska türklərinə diqqəti həmişə olub. «Olaylar» qəzeti. №130, 9 iyul, 2004, 16 s.
129. Süleymanov O. AZ-YA. Bakı, «Azərnəşr», 1993, 303 s.
130. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı, «Hərbi», 2000, 170 s.
131. Stalin İ.V. əsərləri. I c., Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1946, 450 s.
132. Stalin İ.V. əsərləri. IV c., Bakı, «Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı», 1947, 525 s.
133. Şamıoğlu Ş. Borçalıda etnik proseslər və millətlərarası. Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1997, 200 s. [251-252]
134. Şamıoğlu Ş. Borçalıda ədəbiyyat və ədəbi-mədəni həyat. Bakı, «Gənclik», 2002, 167 s.
135. Şəhrabani. «İskəndər qalası»-Türkə baş qala. «Azərbaycanın səsi» qəzeti. № 7, 26 avqust, 1994, 4s.
136. Şərəf Ə. Keçmiş günlərdən. II-ci kitab, (sənədli xatirələr), Bakı, «Yazıçı», 1986, 411 s.
137. Tağızadə L. Yaddaşın uzun yolu. «Azərbaycan qadını» jurnalı. № 4, 1991, 10-24 s.
138. Taştan H. Türk-gürcü müharibəsində ən güclü kahramanımız Osman Server Atabey 1886-1962. «Ana yurdum» dergisi. 1 sayı, 4 kasım, 1998, 16 s.
139. Türkiyə Respublikasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi praktiki konfransın tezisləri. «Türkiyə Cumhuriyyəti-70». Bakı, 1993, 81 s.
140. Uluslararası Ahıska türk dernekleri federasiyonunun kurultayı. <http://www.ahiskalilar.org/giris/uatdftollantisi.html>
141. Vətəndən uzaqlarda. «Vətən eşqi» qəzeti, 2 avqust, 1992, 8 s.
142. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsrlər ərəb coğrafiyaşünas-səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1974, 223 s.
143. Yağcı İ. Ahıskalılardan çilesi bitməli. Ahıskalılar. «Tarih ve kültür» dergisi. İstanbul, Sayı 4, ekim 2003, 50 s.
144. Yağmurov Q., Məmmədhanova A. «Biz yenə gələcəyik». «Xaçmaz» qəzeti. №13-14, 22 iyul, 2004, 8 s.
145. Zamanov A. Əməl dostları. Bakı, «Yazıçı», 1979, 268 s.

146. Zeyrek Y. Dünden bugüne Ahıska türklüğü. Ankara, «Frankfurt», 1995, 36 s. [252-253]
 147. Zeyrek Y. Ahıska bölgesi ve Ahıska türkləri. Ankara, «Pozitiv», 2001, 292 s.
- (Rus dilində)
148. Абдуллаев М. Ахалцихские турки: состояние хронической депортации. Газета «Зеркало», №176, 17 сентября, 2002, 8 с.
 149. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990, 132 с.
 150. Андроников А.Д. Описание 3-го Уравельского, полицейского участка Ахалцихского уезда, Тифлисской губернии. (Записки Кавказского Отдела Русского Географического Общества). Тифлис, 1894, кн., XVI, 90-91с.
 151. Бакыханов А. Сочинение. Записки. Письмо. Баку, 1983, 270-278 с.
 152. Бадурашвили И., Цуладзе Г., Анчабадзе Г. Проблемы репатриации месхов в Грузию. Журнал «Центральная Азия и Кавказ», (Швеция), 2000, № 1, 224 с.
 153. Бараташвили Л., Бараташвили К. «Мы-месхи». Журнал «Литературная Грузия», 1988, №9, 64 с.
 154. Бараташвили Л., Бараташвили К. «Мы-месхи». Журнал «Литературная Грузия» 1989, №8-11, 64с.
 155. Бараташвили К., Грузинские Фамилии месхов-мусульман. Тбилиси, 1997, 64 с.
 156. Бараташвили М., Правовое положение месхов -репатриантов в Грузии. Тбилиси, 1988, 13 с.
 157. Бугай Н.Ф. Турки из Месхетии: долгий путь к реабилитации. Москва, «РООС», 1994, 161с. [253-254]
 158. Бугай Н. Ф., Гонов А. М. Кавказ: Народы в эшелонах (20-60-е годы), Москва, 1998, 368 с.
 159. Военная энциклопедия. СП(б). Москва, 1911, т. III, 318 с.
 160. Гаджиев А. Поэтика современной прозы. Вопросы мифологического и фольклорного генезиса. Баку, «Мутарджим», 1997, 204 с.
 161. Гаджиев А.А. Проблема мифологизма и фольклоризма в современной художественной прозе (70-80-е гг). Автореферат. Диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Баку, 1998, 49 с.
 162. Гаджиев А.А. Проблема мифологизма и фольклоризма в современной художественной прозе (70-80-е гг). Диссертации на соискание учёной степени доктора филологических наук. Баку, 1997, 305 с.
 163. Газета «Известия». 26 июль 1991 г. с.3 (6стр)
 164. Гогохия М., Вардзелашвили Г. Сражение на берегах Ингури. газета «Заря Востока». 3 август, 1979, № 179, 4 с.
 165. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва, «Наука», 1967, 500 с.
 166. Головков А. Затмение. Журнал «Огонёк». Москва, июль, 1989, № 29, 62 с.
 167. Господину Председателю Мирной конференции (16/19 август, 1919). Журнал история, философия, право. Баку, «Елм», 1989, №4, 115 s. (112s.)
 168. Губаева С. Население Ферганской долины в конце XIX начале XX в.Ташкент, «Фан», 1991, 7-30 с. [254-255]
 169. Гусеинов Р.А. Концепция национальной политики Азербайджанской республики. Баку, 2003, 28 с.
 170. Двенадцатый съезд РКП(б) КПСС в резолюции. Москва, 25 апреля, 1923, 578 с.
 171. Демографические потери депортированных народов. <http://www.memo.ru/history/deport/polyan2.htm>
 172. Депортации народов СССР (1930-1950 г.) часть 1, Москва, 1992, 338 с.
 173. Дэшт. Всероссийское совещание по просвещению народов не-русского языка. Газета «Жизнь национальной» №33, 31август, 1919, 4 с.
 174. Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1., кн. II, Закавказье. СПб., 1871, 422 с.
 175. Еремеев Д. Е. Этногенез турок. М., 1971, 58-60 с.
 176. Загурский Л. П. Этнологическая классификация Кавказских народов. Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г. 12 с.
 177. Иоселиани. Аспиндзская битва. Газета, «Заря Востока». №98, 12 мая, 1950, 4с.
 178. Источник Грузинской летописей. Три хроники -«Сборник материалов для описание местностей и племен Кавказа», вып. XXVII, Тифлис, 1900, 1-5 с.
 179. История России. Москва, 1995, 355 с.
 180. Картли Тсехробе. История Грузии.(на грузинском языке) Т.1, Тифлис, 1955, 85 с.
 181. Каипбергенов А. Распутать тугой узел. Газета «Правда». № 175, 24 июнь, 1989, 6 с.
 182. Кобычев В.П. Некоторые вопросы этногенеза и ранней этнической истории народов Кавказа: [255-256] финноугры на Кавказе.- «Кавказский этнографический сборник», Москва, выпуск IX, 1989, 10-18 с.
 183. Колобов О. А. Материалы международной научной конференции «Судьба разделённых народов и современность». Нижний Новгород. 1996, 60-72 с.

184. Курдаев Т. А. Книга народной памяти. Алматы, «Казахстан», 1996, 102 с.
185. Курьлов В.П. Хозяйство и материальная культура турецкого крестьянства. Москва, 1976, 280 с.
186. Ледович Т.С. Социальный анализ проблем разделённых народов. Ставрополь, 1999, 14 с.
187. Лурье М. Студеникин П. Фергана тревожный июнь, 1989-го года. «Запах гари и горя». Москва, «Книга» 1990, 106 с.
188. Газета «Любовь к Родине». Апрель, 1991 г. №2 4 с.
189. Макалатия.С. Месхет-Джавахеги. Тифлис, 1938, 89-91 с.
190. Мамулия Г. Концепция государственной политики Грузии в отношении депортированных и репатриированных в Грузию месхов. История современность. Журнал «Центральная Азия и Кавказ», (Швеция), 1999, №1, 198 с.
191. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV – начало XVII века) –Баку; Издательство Бакинского университета.1991. с.264.
192. Марр Н. Я. Племенной состав население Кавказа. Классификация народов Кавказа. (рабочий проект) [256-257]спект). Петроград. «Типография Российской Академии Наук», июнь, 1920, 62 с.
193. Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии.- Тифлис, Издательство «Акад. Наук Грузинской ССР», 1959, 507 с.
194. Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, «Азербайджанское государственное» издательство,1995, 221 с.
195. Мровели Л. Жизнь картлийских царей. Москва, 1979, 132 с.
196. Мяло К., Гончаров П. «Зарево Ферганы». Журнал «Новое время» №37, 8 сентября, 1989. 48 с.
197. Народы Кавказа. (Этнографические очерки), т. II, Москва, 1962, 263 с.
198. Нейман-Заде. Ч. Ахалцкские турки - трагедия длиною в 58 лет. «Elm və informasiya» jurnalı № XI, Bakı, 2002, 35 с.
199. Общество «мемориал» Российский опыт этнической дискриминации: Месхетинцы в Краснодарском крае. Москва, «Звенья», 1999, 222 с.
200. Осипов А.Г. Основные направления изменений в самосознании и культуры ахалцхских (месхетинских) турок (22)-е гг. 19, 90-е гг. АКД, Москва, 1993, 23 с.
201. Осипов А.Г. О положении месхетинских турок в Краснодарском крае. Бюллетень, март, 1997, №1, 68-72 с.
202. Особая папка Сталина. Газета «Любовь к родине». июнь, 1991, №4, 4 с. [257-258]
203. Особая папка Сталина. www.ahiskalilar.org/giris/stalin.html
204. Панеш Э.Х., Ермолов Л.Б. Турки-месхетинцы (историко этнографический анализ проблемы). Журнал «Советская этнография». М., 1990, № 1, 19-20 с.
205. Панеш Э.Х., Ермолов Л.Б. «Месхетинские турки». Журнал «Вопросы истории» М., 1991, №9-10, 215 с.
206. Пантюхов И.И. «О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе». Тифлис, 1896, 116 с.
207. Пиотровский С. Свет и тени Турции. Москва. «Наука», 1981, 239 с.
208. По Кавказу и Закаспию. Газета «Каспий» 20 январь, 1907, № 16, 4 с.
209. Попушко А., Христианин Ю. Именем ВЧК. Ставрополь. 1982, 180-182 с.
210. Пепинов Ф. Осипов А. Юсуф Сарваров и движение Месхетинских турок за возвращение на родину. Газета «30 октября» №39, 2004, 8 с.
211. Расулзаде М. А. «О пантуркизме». Журнал «Хазар», 1990, №7, 80 с.
212. Садыхлы М. Ответ тебе даст история. Баку, «Мутарджим». 1995, 380 с.
213. Садыхлы М. Память крови. Баку, «Азернешр». 1995, 176 с.
214. Сарвароглу Ю. Конференция Совета Европы в Баку. Газета «Путь к родине». Июнь, 2001, № 5, 8 с.
215. Сарвароглу Ю. Национальная принадлежность и реалии жизни. Газета «Путь к родине», август, 2000, № 08, 8 с. [258-259]
216. Сидоров Д. Газета «Московские новости», 25 июнь, 1989, 8 с.
217. Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 года. Москва-Ленинград, «Госиздат». 1925, 84 с.
218. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре в Кавказской Албании IV-VII в. до н.э. М., 1959, 130 с.
219. Тютюнник В.И. Кто они месхетинские турки? «Советская культура», 17 июля, 1989, 68 с.
220. Хабаров В. «Почему месхетинские турки». Газета, «Фрунзовец», 29 июнь, 1989, 8 с.
221. Цулая Г.В. Летопись Картли. Тбилиси, 1982, 126 с.
222. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы расы культуры. Москва, «Наука», 1985, 270 с.
223. Щенгелия Н. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тифлис, 1968, 437 с.
224. Этническая история Северного Кавказа (V-X вв.). Ленинград, Издательство «Ленинградский Государственный Университет» 1979, 216 с.

225. Юнусов А. Месхетинские турки: Дважды депортированный народ. Баку, «Заман», 2000, 164 с.

(İngilis dilində)

226. Aslan Kiyas. The Ahıska turks. Ankara. 1996,86 p.

227. Chervonnaya S. the problem of the repatriation of the Meskhet-Turks.-“Fact-Finding-Mission” of FUEN-[259-260]delegation to Georgia. November, 1998”. Flensburg, 1998, 24 p.

228. Meskhetian turks: Solutions and Human Security. N.Y.: Open Society Institute, Forced Migrations Projects, 1998, 72 p

229. Ossipov A.,Cherepova O. The Violation of the Rights of Forced Migrants and Ethnic Discrimination in Krasnodar Territory:The Situation of Meskhetian Turks. Moskov: Memorial, 1996, 86 p.

230. Motjyo A. The modernity of Nationalizm. Nations, States and Nation-States in Contemporaru. World-Cornal os 05(07) İnternational Attaizs. V.45, 1991, № 2.p.309)

Monoqrafiya Türkiyə Cumhuriyyətinin Azərbaycandakı səfirliyinin **Mədəniyyət və Tanıtma Müşavirliyinin** dəstəyi ilə çap olunmuşdur.

Müəllif monoqrafiyanın yazılması, çapa hazırlanması prosesində ona təmənnasız yardımçı olan, Türkiyə Cumhuriyyətinin Azərbaycandakı səfirliyinə, Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin Bakı təmsilçiliyinə, Bakı Slavyan Universitetinin rəhbərliyinə, Avroasiya Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına, Türkiyə Cumhuriyyətinin Azərbaycandakı Din Hizmetləri Müşavirliyinə, Türkiyə Cumhuriyyətinin Azərbaycandakı Təhsil Müşavirliyinə, Azərbaycandakı Ahıska türklərinin «Vətən» cəmiyyətinin üzvlərinə, ən nəhayət, əsərin oxunması, müzakirəsi zamanı öz elmi tövsiyələri ilə köməklik göstərən AMEA A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşlarına və əsəri çapa məsləhət görən Elmi Şuranın üzvlərinə öz səmimi minnətdarlığını bildirir.

Sevil Piriyeva (Piriyeva Sevil Allahverdi qızı).
Ahıska türkləri Azərbaycanda
(tarixi, sosial-mədəni həyatı)

Bakı. «Elm» nəşriyyatı - 2005, 264 səh.

Mətbəə müdiri: *Hakan ÖZTUNBUL*
kompüter xidməti: Manaflı KAMRAN
korrektorlar: Allahverdi PİRİYEV
Nurcamal ƏLİYEV
Hüseyn PİRİYEV
rəssam: Cabir ŞABANOV
foto şəkillərin müəllifləri: Yulya RUSYAYEVA
Çingiz SƏMƏDZADƏ
dizayner: *Sinan SÖNMEZ*

Bakı-«Elm» nəşriyyatı - 2005, 264 səh.

Sevil Piriyeva
Ahıska türkləri Azərbaycanca
(tarixi, sosial-mədəni həyatı)

Севиль Пириева
Ахыскинские турки в Азербайджане
(история, социально-культурная жизнь)

Sevil Piriyeva
“Ahıska Turks in Azerbaijan”
(historical, social-cultural life)

Yığılmağa verilmişdir:
Çapa imzalanmışdır: 25.02.2005
Kağız formatı: 60x84 1/16
Fiziki çap vərəqi:
Ofset çap üsulu. Şərti çap vərəqi:
Sifariş 500 Tirajı 500

«ÖZLEM» mətbəəsində çap olunmuşdur